

Program Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009 – 2013.

Wiemy, że to co dziedziczymy, jest majątkiem duchowym, mówi od razu co dzień, kim jesteśmy, uwrażliwia naszą estetykę, wzbogaca naszą osobowość indywidualną i zbiorową, a wcale nie tak rzadko ma bardzo wysoką wartość ekonomiczną.

Aleksander Gieysztor, *O dziedzictwie kultury*, Warszawa 2000

Stare Pole, październik 2009 r.

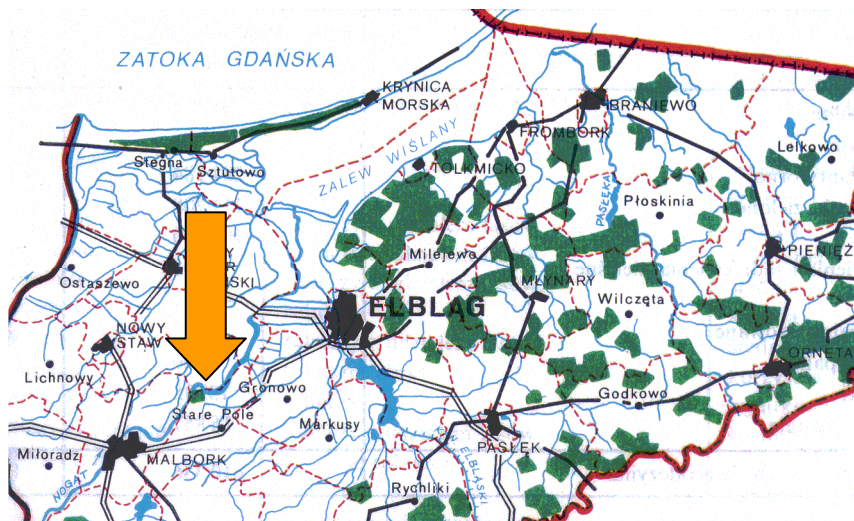
Spis treści:

1. Wstęp	3
2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami	6
3. Uwarunkowania prawne	
3.1. Konstytucyjny obowiązek ochrony zabytków	7
3.2. Podstawowe zapisy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami	7
3.3. Powinności administracji samorządowej zdefiniowane przez ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami	9
3.4. Inne uregulowania prawne, adresowane do administracji samorządowej, dotyczący ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	10
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	12
4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu	
4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego	14
4.2.2. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego	17
4.2.3. Program Opieki Nad Zabytkami Województwa Pomorskiego	18
4.3.4. Strategia Rozwoju Powiatu Malborskiego	18
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	
5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy	20
5.2. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy	
5.2.1. Zarys historii obszaru gminy	24
5.2.2. Krajobraz kulturowy	24
5.2.3. Zabytki nieruchome	31
5.2.4. Zabytki ruchome	31
5.2.5. Zabytki archeologiczne	32
5.2.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych	32
5.2.7. Dziedzictwo niematerialne	32
5.3. Zabytki ujęte prawnymi formami ochrony	33
5.4. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków	37
5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy	39
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń	47
7. Założenia programowe	48
8. Instrumentarium realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami	54
9. Zasady oceny gminnego programu opieki nad zabytkami	56
10. Źródła finansowania gminnego programu opieki nad zabytkami	58
11. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków	61
12. Aneksy	
Wykaz stanowisk archeologicznych na terenie gminy	62
Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków	64
Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków	66
Wykaz obiektów ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków	
Obiekty architektury i budownictwa	67
Kompozycje zieleni wysokiej	86
Poszerzony rys historyczny terenów należących do gminy Stare Pole	92

1. WSTĘP.

Gmina Stare Pole położona jest we wschodniej części województwa pomorskiego, w powiecie malborskim. Od wschodu graniczy z gminami należącymi do powiatu elbląskiego w województwie warmińsko – mazurskim.

Ilustracja nr 1. Położenie gminy Stare Pole na tle regionu.

Powierzchnia gminy wynosi 7947 ha, zamieszkuje ją 4701 mieszkańców (stan na 31 grudnia 2008 roku). Na terenie gminy występuje 12 sołectw obejmujących 16 miejscowości. Wszystkie z nich są historycznymi jednostkami osadniczymi powstałymi w okresie średniowiecza, w większości z jeszcze odleglejszą estyjską genezą.

Miejscowości sołeckie to: Janówka, Kaczynos, Kikojty, Klecie, Kławkki, Kraszewo, Królewko, Krzyżanowo, Stare Pole, Szłagnowo, Ząbrowo, Złotowo; miejscowościami niesołeckimi są: Szaleniec, Parwark i Krasnołęka. Ponadto częścią Kaczynosu jest dawny chełmiński majątek ziemski dziś zwany Kaczynos – Kolonia.

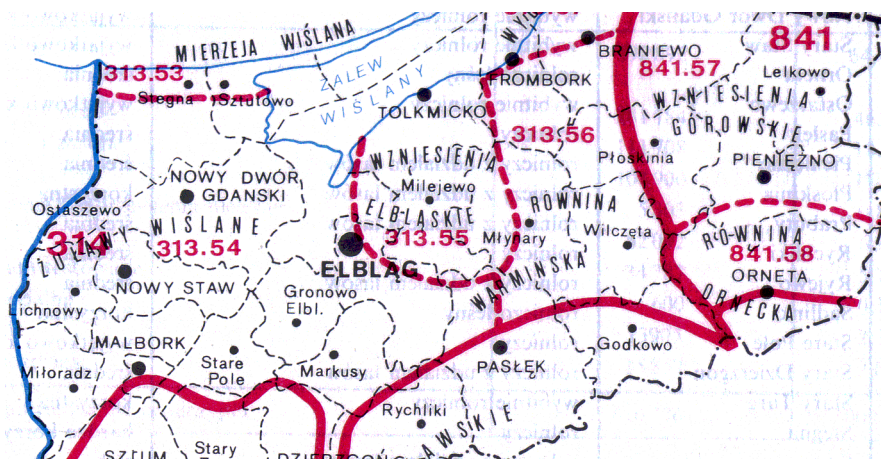
Ilustracja nr 2. Teren gminy Stare Pole.

Z geograficznego punktu widzenia położenie gminy Stare Pole można scharakteryzować następująco:

makroregion – Pobrzeże Gdańskie, **mezoregion** – Żuławy Wiślane, **dzielnica przyrodniczo – leśna** – Żuław Wiślanych, **dorzecze zasadnicze** – rzeki Elbląg, **dorzecze bezpośrednie** – Starego Nogatu, **zlewnia** – jeziora Druzno ¹.

Ilustracja nr 3. Jednostki fizjograficzne w obrębie regionu wg J. Kondrackiego.

Z punktu widzenia geografii historycznej tereny należące do gminy położone są w regionie Żuław Malborskich, w ramach historycznej jednostki nazywanej od XV wieku **Małymi Żuławami Malborskimi**, wcześniej **Żuławami Fiszewskimi**. Podstawowy komponent regionalnego (i lokalnego) dziedzictwa kulturowego – **krajobraz kulturowy** – cechuje się wieloma wybitnymi walorami, unikalnością w skali ogólnopolskiej i dużym nasyceniem elementów stanowiących wytwory ludzkiej aktywności gospodarczej i społecznej, w tym w sferze działalności symbolicznej. Wytwory te w swoich dostrzegalnych przejawach, formie oraz treści, mają charakter zabytkowy, co przesądza o historyczności krajobrazu, o jego zabytkowości.

Owa zabytkowość okazuje się, i nie jest to przypadłość odnosząca się tylko do czasów najnowszych, pewną cechą ambiwalentną: jest zarówno walorem, jak i problemem. Z jednej strony nasz krajobraz wykazuje niezwykłą trwałość, stanowiąc nośnik i przekaz myśli, postaw i dokonań bardzo odległych w czasie, kumulowanych i utrwalanych. Trwałość związana jest z elementami na ogół słabo dostrzegalnymi lub traktowanymi jako naturalne. Z drugiej strony krajobraz ten podlega niezwykle dynamicznym zmianom, dotyczą one niestety elementów najbardziej widocznych i charakterystycznych – zabudowy: obiektów budownictwa i architektury, powszechnie najczęściej identyfikowanych *stricte* z zabytkami. Już na początku XX wieku pruski konserwator zabytków – **B. Schmid** – publikując katalog zabytków powiatu malborskiego zwrócił uwagę na intensywność przemian dokonujących się w tej sferze. Pisał, że niewiele obiektów zabytkowych z tego terenu liczy więcej niż 200 lat, a z pejzażu ciągle znikają niezwykle wartościowe budowle: przede wszystkim wznoszone w konstrukcji ryglowej i zrębowej (domy podcieniowe, stajnie, spichlerze, stodoły). Te niekorzystne zmiany zachodziły w zupełnie innych uwarunkowaniach kulturowych i społecznych, w łonie środowiska odczuwającego głęboki związek z zamieszkiwanym terenem i jego krajobrazem. Procesy jakie zaszły po roku 1945 były nieporównywalnie mniej korzystne – nowa napływowa społeczność nie czuła „genetycznego powinowactwa” z przejętymi dobrami, nie utożsamiała się z regionalną tradycją, nie znała jej i nie kultywowała. W tej sytuacji dynamika zmian znacznie się nasiliła, wiele obiektów było niejako „programowo” niszczone lub zaniedbywane, innych nie otaczano opieką, nie remontowano, nie mówiąc już o realizacji

¹ Walory Krajobrazowe Województwa Elbląskiego. Pod redakcją A. Kotlińskiego. Warszawa 1994, str. 10.

kosztochłonnym programów rewitalizacyjnych. W efekcie, co pokazano w dalszych analizach, stan zachowania krajobrazu kulturowego na omawianym obszarze można dziś określić mianem alarmującego i dramatycznego. Z liczby 375 zabytków nieruchomych (obiekty budownictwa i architektury) zaewidencjonowanych na terenie gminy Stare Pole aż 51,4 % powstało po roku 1900, a tylko 4 % (**17 obiektów !**) legitymuje się naprawdę starą metryką, z jaką popularnie zwykliśmy identyfikować zabytki (powstały do roku 1875). Na podstawie opisów B. Schmidta możemy ustalić, że na w XIX wieku na omawianym obszarze zlokalizowanych było kilkadziesiąt domów podcieniowych, na początku XX wieku zostało ich kilkanaście, do dziś zachowały się tylko cztery, przy czym jeden z nich – w Kławkach – może niedługo zniknąć z pejzażu (podzielając los podobnej budowli z Szaleńca zniszczonej w końcu XX wieku).

Jest nie tylko ustawowym, ale wręcz moralnym obowiązkiem przeciwdziałanie tym niekorzystnym tendencjom. Odpowiednie działania powinny podejmować przede wszystkim władze gminy, stopniowo tworząc szeroką platformę obejmującą partnerów wywodzących się z sektora społecznego i prywatnego, zaangażowanych do wspierania wysiłków samorządu terytorialnego w dziedzinie ochrony dziedzictwa kulturowego. W pierwszym rzędzie należy zadbać o zachowanie zastanego dorobku minionych pokoleń, następnie – w miarę pozyskiwania środków finansowych, w tym przede wszystkim pochodzących z programów pomocowych UE – o jego rewitalizację i adaptację do nowych potrzeb indywidualnych i społecznych. Instrumentem w tak określonym działaniu jest *Program Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009 – 2013*. Określiwszy lokalne zasoby, czyli wskazawszy co trzeba chronić, przedstawia on główne cele, kierunki działań i zadania – czyli postuluje jak, w jaki sposób i za jakie środki powinny być ratowane żuławskie zabytki. A mimo ogromu zniszczeń i zaniedbań liczba obiektów wartych uratowania jest ciągle jeszcze szeroka. Program sugeruje także, by nie skupiać się tylko na pojedynczych, wydzielonych obiektach historycznych – najważniejszą wartością jest bowiem całe ich otoczenie, **krajobraz kulturowy gminy**. Powinien on zostać „przekazany”, w swojej historyczności i zabytkowości, w stanie nie gorszym od tego, który zrelacjonował niegdyś wspomniany wyżej pruski konserwator zabytków.

2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami.

Podstawą prawną dla opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami, w tym konkretnym przypadku *Gminnego Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009 – 2013*, jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.).

Art. 87 ust. 1 tej ustawy nakłada na wójta (burmistrza, prezydenta miasta) obowiązek sporządzenia na okres 4 lat gminnego programu opieki nad zabytkami. Dalej (ust. 3 i ust. 4) ustala się, iż program powinien być uchwalony przez radę gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków oraz podany do wiadomości publicznej poprzez ogłoszenie w wojewódzkim dzienniku urzędowym.

Ustęp 3 niniejszego artykułu wymienia i precyzuje cele, którym powinien służyć opracowany i uchwalony gminny program opieki nad zabytkami; są one sformułowane następująco:

- 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Art. 21 precyzuje, iż opracowanie i uchwalenie gminnego programu opieki nad zabytkami musi zostać poprzedzone wykonaniem gminnej ewidencji zabytków².

² Brzmienie art. 21: „Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty, gminy”.

3. Uwarunkowania prawne.

3. 1. Konstytucyjny obowiązek ochrony zabytków.

Na obowiązek ochrony zabytków, rozumianych jako dawne materialne i niematerialne dobra kultury, wskazuje Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej³. Obowiązek ten ciąży zarówno na państwie, jak i społeczeństwie. Odpowiednie zapisy przedstawiają ten stan rzeczy w sposób następujący:

- ✓ Art. 5 Konstytucji RP: „Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, **strzeże dziedzictwa narodowego** oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”.
- ✓ Art. 6 ust. 1 Konstytucji RP: „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki **upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury**, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”.
- ✓ Art. 73 Konstytucji RP: „Każdemu zapewnia się wolność twórczości artystycznej, badań naukowych oraz ogłaszania ich wyników, wolność nauczania, a także **wolność korzystania z dóbr kultury**”
- ✓ Art. 82 Konstytucji RP: „Obowiązkiem obywatela polskiego jest (...) troska o dobro wspólne”.
- ✓ Art. 86 Konstytucji RP: „Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa”.

Sposoby realizacji tych konstytucyjnie określonych powinności zostały szczegółowo rozwinięte w uregulowaniach prawnych niższego rzędu; należą do nich odpowiednie ustawy (uchwalane przez Sejm RP) i rozporządzenia wykonawcze (wydawane przez ministrów wg właściwości).

W interesującej nas dziedzinie podstawowym aktem prawnym jest – jak już powiedziano - **Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami**.

3. 2. Podstawowe zapisy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Ustawa definiuje po pierwsze pojęcie „zabytku”. W ujęciu ustawodawcy jest to (art. 3):

„nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”.

W tym samym artykule, w kolejnych podpunktach, przedstawiony został podstawowy podział zabytków na: **nieruchome** (pkt. 2), **ruchome** (pkt. 3), **archeologiczne** (pkt. 4) oraz wymieniono inne pojęcia związane z dziedzictwem kultury: **historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny** (pkt. 12), **historyczny zespół budowlany** (pkt. 13), **krajobraz kulturowy** (pkt. 14) oraz **otoczenie zabytku** (pkt. 15)⁴.

³ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, tekst uchwalony w dniu 2 kwietnia 1997 r. przez Zgromadzenie Narodowe.

⁴ **historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny** - przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg; **historyczny zespół budowlany** - powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi; **krajobraz kulturowy** - przestrzeń historycznie ukształtowaną w wyniku działalności człowieka, zawierającą wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze; **otoczenie** - teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

Dalej, podkreślwszy, iż zabytki podlegają ochronie i opiece bez względu na stan zachowania, ustawa charakteryzuje trzy zasadnicze kategorie zabytków w sposób następujący:

W myśl art. 6 **zabytkami nieruchomymi** są w szczególności:

- a) krajobrazy kulturowe,
- b) układy urbanistyczne, ruralistyczne, zespoły budowlane,
- c) dzieła architektury i budownictwa,
- d) dzieła budownictwa obronnego,
- e) obiekty techniki, a zwłaszcza kopalnie, huty, elektrownie i inne zakłady przemysłowe,
- f) cmentarze,
- g) parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni,
- h) miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Katalog **zabytków ruchomych** obejmuje następujące pozycje:

- a) dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- b) kolekcje stanowiące zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- c) numizmaty oraz pamiątki historyczne, a zwłaszcza militaria, sztandary, pieczętki, odznaki, medale i ordery,
- d) wytwory techniki, a zwłaszcza urządzenia, środki transportu oraz maszyny i narzędzia świadczące o kulturze materialnej charakterystycznej dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentujące poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
- e) materiały biblioteczne, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 1998 r. Nr 85, poz. 539, Nr 106, poz. 668; z 2001 r. Nr 129, poz. 1440 oraz z 200 r. Nr 113, poz. 984),
- f) instrumenty muzyczne,
- g) wytwory sztuki ludowej i rękodzieła oraz inne obiekty etnograficzne,
- h) przedmioty upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Trzecią kategorią są **zabytki archeologiczne** będące w szczególności:

- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- b) cmentarzyskami,
- c) kurhanami,
- d) relikdami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ponadto ustawa zakłada (art. 6 ust. 2), iż „ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne i tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

Opieka nad tak zdefiniowanymi zabytkami powinna być sprawowana przez właściciela lub posiadacza, a wyrażać się ma poprzez następujące czynności (art. 5):

1. naukowe badanie i dokumentowanie zabytków
2. prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku
3. zabezpieczenie i utrzymanie zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie
4. korzystanie z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości
5. popularyzowanie i upowszechnianie wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury

Z kolei ochrona zabytków przypisana jest do kompetencji administracji publicznej w formie **obowiązku** i zgodnie z wolą ustawodawcy tworzy katalog działań mających na celu (art. 6):

1. zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych, finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie
2. zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków
3. udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków
4. przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę
5. kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytku
6. uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska

Formami ochrony zabytków są (art. 7):

1. wpis do rejestru zabytków;
2. uznanie za pomnik historii;
3. utworzenie parku kulturowego;
4. ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego.

Do organów ochrony zabytków należą (art. 89):

1. Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje Generalny Konserwator Zabytków
2. wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie wykonuje wojewódzki konserwator zabytków. Wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może powierzyć w drodze porozumienia wykonywanie części kompetencji wojewódzkiego konserwatora zabytków gminom i powiatom, z wyjątkiem prowadzenia rejestru zabytków i wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Ustawa określa również obowiązki administracji samorządowej w dziedzinie ochrony dziedzictwa kulturowego.

3. 3. Powinności administracji samorządowej zdefiniowane przez ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Powinności administracji samorządowej są w ustawie *explicite* określone w kilku miejscach, odnoszą się do nich artykuły nr 5, 6, 7 ust. 3 i 4, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22 oraz 87.

Niektóre z nich zostały już wyżej omówione, artykuły 7 ust. 3 oraz 16 i 17 związane są z tworzeniem parków kulturowych, które w przypadku Gminy Stare Pole nie znajdują praktycznego zastosowania.

Artykuły 18 – 20 mówią o ustawowym obowiązku uwzględniania problematyki ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w opracowywanych przez gminy strategicznych i planistycznych dokumentach rozwoju, zwłaszcza w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego oraz studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego. W szczególności art. 20 podkreśla konieczność uzgadniania przez gminy projektów i zmian w planach zagospodarowania przestrzennego z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Art. 21 i art. 22 ust. 4 obliguje wójta (burmistrza, prezydenta miasta) do prowadzenia „gminnej ewidencji zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy”, a dokładne zasady przygotowania tych kart określa odpowiedni przepis wykonawczy: *Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 14 maja 2004 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem* (Dz. U. z 2004 r. Nr 124, poz. 1305).

3. 4. Inne uregulowania prawne, adresowane do administracji samorządowej, dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

*

Drugim ważnym aktem prawnym nakładającym na administrację samorządową ustawy obowiązek wykonywania zadań w zakresie kultury i ochrony zabytków jest ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2001 r. Nr 142, poz. 1591, z 2002 r. Nr 23, poz. 220, Nr 62, Nr 162, poz. 1568, z 2004 r. Nr 102, poz. 1055 i Nr 116, poz. 1203 i Nr 167, poz. 1759, z 2005 r. Nr 172, poz. 1441 i Nr 175, poz. 1457, z 2006 r. Nr 17, poz. 128 i Nr 181, poz. 1337 oraz z 2007 r. Nr 48, poz. 327, Nr 138, poz. 974 i Nr 173, poz. 1218).

W art. 7 ustawodawca zdefiniował zadania własne gminy jako „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty”, a następnie wymienił ich katalog, w którym z punktu widzenia interesującej nas tematyki trzeba zwrócić uwagę na następujące pozycje:

- 1) ład przestrzenny, gospodarka terenami i ochrona środowiska
- 10) kultura, w tym biblioteki gminne i inne placówki upowszechniania kultury
- 12) zieleń gminna i zadrzewienia
- 13) cmentarze gminne
- 15) utrzymanie gminnych obiektów i urządzeń publicznych oraz obiektów administracyjnych.

W art. 2 ust. 1 orzeczono ponadto, iż: „Gmina wykonuje zadania publiczne w imieniu własnym i na własną odpowiedzialność”.

**

Należy ponadto wskazać inne ustawy, stosowane jako wykładnia prowadzonych przez pracowników samorządowych postępowań i procedur administracyjno – prawnych, uwzględniające problematykę ochrony zabytków i opieki nad zabytkami; należą do nich:

- ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. Nr 80, poz. 717 z późn. zm),
- ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (tekst jednolity Dz. U. z 2006 r. Nr 156, poz. 1118 z późn. zm),
- ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (tekst jednolity Dz. U. z 2008 r. Nr 25, poz. 150),
- ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (tekst jednolity Dz. U. z 2001 r. Nr 13, poz. 123),
- ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (Dz. U. z 2003 r. Nr 96, poz. 873 z późn. zm),
- ustawa z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (Dz. U. z 2009 r. nr 199, poz. 1227).

Zasady ochrony zabytków określają jeszcze trzy kolejne ustawy, które jednak nie będą miały zastosowania w przypadku niniejszego programu. Są to ustawy o muzeach, o bibliotekach i o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach, wspomniane tu tylko, ale nie wykorzystywane, ponieważ na terenie gminy Stare Pole nie funkcjonują muzea i archiwa, a

w Gminnej Bibliotece Publicznej w Starym Polu nie są przechowywane materiały o wartościach zabytkowych⁵.

⁵ Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. z 1997 r. Nr 5, poz. 24 z późn. zm.); ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 1998 r. Nr 85, poz. 24 z późn. zm.) oraz ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (tekst jednolity Dz. U. z 2006 r. Nr 97, poz. 673 z późn. zm.).

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego.

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

*

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2013, przyjęta przez Radę Ministrów w dniu 21 września 2004 roku. We **Wstępie** stwierdzono, iż wejście Polski do Unii Europejskiej „zmieniło perspektywę na realizację zadań w wielu dziedzinach życia publicznego”, w tym również w obszarze kultury. Skonstatowano, iż praca nad dokumentem stała się okazją „nie tylko do przygotowania rzetelnej diagnozy, i debaty na temat celów i priorytetów, ale też poszukiwaniem sposobów finansowania zadań z obszaru kultury”. Następnie zdefiniowano ogólną filozofię przyświecającą opracowaniu strategii, stwierdzając w szczególności iż:

„Wobec niewystarczających nakładów publicznych na kulturę, a także europejskiej praktyki programowania działań dla kluczowych sfer życia społecznego i ekonomicznego, zasadne jest tworzenie strategii działań realizujących politykę kulturalną państwa, a także wyznaczanie polityk w krótkim, średnim i długim okresie. Wiąże się to z odejściem od doraźnych działań (często uwarunkowanych zmianami politycznymi) w kulturze na rzecz systemowych i długofalowych rozwiązań. W ramach ograniczonych nakładów publicznych na kulturę niezbędne jest współdziałanie Ministra Kultury, jednostek samorządu terytorialnego (jst) oraz instytucji pozarządowych we wdrażaniu i finansowaniu programów rozwojowych dla kultury. Resortowe rozumienie kultury jest błędem – na sferę kultury mają wpływ decyzje wielu resortów, a z kolei rozwój kultury determinuje wiele ekonomicznych czynników wzrostu. Doraźność decyzji w ramach ograniczonych zasobów tylko pogłębia przepaść pomiędzy wielkimi miastami a resztą kraju, a także między organizacją kultury w państwach Europy Zachodniej. Programowanie rozwoju staje się więc już nie fanaberią wizjonerów, lecz obowiązkiem sprawnego aparatu państwa i organów samorządu terytorialnego. Formułowanie strategii i długookresowych planów rozwoju nie jest więc ograniczeniem władzy kolejnej – grupy politycznej, ani tym bardziej samorządów, lecz działaniem o charakterze propaństwowym i wypełnianiem obowiązku racjonalnego zarządzania tą sferą życia społecznego – tak wrażliwą na jakość zarządzania i na osobowość jej kreatorów” (podkreślenie autora) ⁶.

Misja Narodowej Strategii Rozwoju Kultury została sformułowana następująco:

„Zrównoważony rozwój kultury jako najwyższej wartości przenoszonej ponad pokoleniami, określającej całokształt historycznego i cywilizacyjnego dorobku Polski, wartości warunkującej tożsamość narodową i zapewniającej ciągłość tradycji i rozwój regionów” ⁷.

Tezy Narodowej Strategii Rozwoju Kultury zakładają zwiększenie poziomu aktywności na szczeblu regionalnym w rozwoju kultury. Dotyczy to „umiejętnego wkomponowania zadań z obszarów kultury w plan rozwoju regionu, przy założeniu, iż rozwój kultury wspiera poprawę jakości potencjału regionu w dziedzinie kapitału intelektualnego oraz kapitału społecznego. Przygotowanie regionów (władz samorządowych i partnerów społecznych oraz instytucjonalnych) do tej aktywności jest ważne dla pozyskiwania funduszy Unii Europejskiej (w tym i z edycji INTERREG), a także w kontekście następnego okresu programowania na lata 2007 – 2013” ⁸.

W założeniach Państwo Polskie powinno być partnerem dla jednostek samorządu terytorialnego i wspólnie z nimi kształtować kulturę w regionach. Do tego celu „niezbędne jest zinstytucjonalizowanie platformy współpracy pomiędzy państwem a samorządami, a także w większym stopniu wykorzystanie możliwości tworzenia i prowadzenia wspólnych instytucji i wspólnych inwestycji w sferze kultury. Samorządy terytorialne powinny zyskać większą motywację w

⁶ Narodowa Strategia Rozwoju Kultury w latach 2004 – 2013, str. 4 i 5

⁷ Narodowa Strategia.... str. 6

⁸ Narodowa Strategia str. 112 – 113.

kształtowaniu instytucjonalnego zaplecza dla rozwoju kultury, w tym do wypełniania założonych w lokalnych strategiach rozwoju celów w sferze kultury, a rola państwa powinna sprowadzać się do badań naukowych i monitorowania tej sfery oraz do skutecznego zapobiegania sytuacjom kryzysowym. Jednocześnie Minister Kultury powinien posiadać odpowiednie środki na sprawowanie mecenatu nad działalnością instytucji kultury oraz instrumenty o charakterze motywującym, za pomocą których możliwa będzie realizacja polityki kulturalnej państwa w regionach”⁹.

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury wskazuje bardzo ważną przemianę w kształtowaniu podejścia do sposobów ochrony dziedzictwa kulturowego. Współczesna ochrona zabytków powinna skupiać się na aktywnym działaniu ze względu na „rosnące znaczenie powiązania kultury z rozwojem gospodarczym i dochodami regionów”¹⁰. Elementy naszej spuścizny kulturowej powinny zostać wykorzystane dla podjęcia działań w kształtowaniu zintegrowanych produktów turystycznych.

Strategicznymi obszarami w okresie programowania 2004 – 2013 są m. in. ochrona dziedzictwa kulturowego, w tym szczególnie ochrona i rewaloryzacja zabytków. Rola Ministra Kultury oraz jednostek samorządu terytorialnego jest motywowanie społeczności do partycypacji w funkcjonowaniu sfery kultury, w tym do dobrowolnego udziału w finansowaniu instytucji i wydarzeń kulturalnych oraz twórców za pomocą stworzonych narzędzi podatkowych. W tym celu Minister Kultury i samorządy powinny rozszerzyć obowiązki odpowiednich komórek swoich urzędów w zakresie promocji społecznej odpowiedzialności obywateli za kulturę (wspólne kampanie promocyjne, powstanie społecznych paneli eksperckich i ciał doradczych związanych z możliwością pozyskania dodatkowych funduszy na kulturę w regionach).

W związku z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej w równym stopniu zadaniem Ministra Kultury, jednostek samorządu terytorialnego i instytucji kultury staje się pozyskanie środków na kulturę z funduszy strukturalnych oraz innych funduszy Unii Europejskiej. W tym celu Minister Kultury i samorządy powinny zapewnić odpowiednie środki na wkład własny do projektów realizowanych w sferze kultury.

W Narodowej Strategii Rozwoju Kultury cel cząstkowy 4 został określony jako „zachowanie dziedzictwa kulturowego i aktywna ochrona zabytków”¹¹.

Jednostki samorządu terytorialnego zostały określone w opracowaniu jako partnerzy w finansowaniu wdrażania Narodowej Strategii Rozwoju Kultury.

**

Narodowy Program Kultury: „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego na lata 2004 – 2013”. Jest to dokument służący wdrożeniu opisanej powyżej Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2013 w sferze spuścizny kulturowej Polski, opracowany przez zespół ekspertów przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Głównym celem programu jest poprawa stanu i dostępności zabytków realizowana poprzez:

- a) tworzenie warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w sferze dokumentacji i ochrony zabytków,
- b) kompleksową rewaloryzację zabytków i ich adaptację na cele społeczne,
- c) zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości,
- d) tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych,
- e) wzmocnienie polskiego dziedzictwa kulturowego w Polsce i za granicą,
- f) wzmocnienie zasobów ludzkich w sferze ochrony zabytków,

⁹ Narodowa Strategia str. 114.

¹⁰ Narodowa Strategia str. 115.

¹¹ Narodowa Strategia str. 115.

- g) podnoszenie świadomości społecznej dotyczącej dziedzictwa kulturowego,
- h) zabezpieczenie zabytków i archiwaliów przed nielegalnym wywozem za granicę¹².

Narodowy Program Kultury wskazuje możliwości finansowania ochrony dziedzictwa kulturowego ze środków publicznych: z budżetu Ministerstwa Kultury, jednostek samorządu terytorialnego oraz funduszy strukturalnych, w tym np. z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego; jego możliwości dla sektora kultury dotyczą przede wszystkim tworzenia, modernizacji i rozwoju infrastruktury w tym obszarze, w tym rewaloryzacji i adaptacji obiektów stanowiących dziedzictwo kulturowe lub przemysłowe. Odnosi się to przede wszystkim do tworzenia centrów kulturalnych, traktowanych jako miejsce spotkań i odgrywających znaczną rolę w wymianie kulturalnej oraz w otwarciu się regionu na zewnątrz. Szczególną kategorią w infrastrukturze kulturalnej są zabytki i muzea, które mają potencjał ekonomiczny. Mogą one stanowić atrakcję turystyczną przyczyniając się do wzrostu zainteresowania regionem zarówno dla turystów, jak i w sposób pośredni dla inwestorów. Kolejną możliwość daje Europejski Fundusz Społeczny ukierunkowany zwłaszcza na procesy dostosowawcze i unowocześnianie polityki zatrudnienia. Możliwości finansowania kultury w tym wypadku polegają na tym, że działalność związana z poprawą dziedzictwa kulturowego i produkcją kulturalną może bezpośrednio lub pośrednio przyczyniać się do wzrostu liczby miejsc pracy. Najczęściej projekty z tego zakresu są związane z promocją danego obszaru oraz ulepszeniem usług związanych z turystyką. Efekty działalności kulturalnej wykraczają jednak daleko poza podniesienie atrakcyjności turystycznej¹³.

4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu.

Program Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009 – 2013 nawiązuje do najważniejszych opracowań strategicznych i planistycznych o charakterze regionalnym sporządzonych na szczeblu wojewódzkim i powiatowym. Należą do nich: Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego, Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego, Program Opieki Nad Zabytkami Województwa Pomorskiego oraz Strategia Rozwoju Powiatu Malborskiego.

*

4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego została uchwalona przez Sejmik Województwa Pomorskiego w dniu 3 lipca 2000 r. i zaktualizowana po upływie 5 lat, w tej nowej formie przyjęto ją do realizacji Uchwałą nr 587/XXXV/05 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 18 lipca 2005 r. Dokument wytycza kierunki rozwoju województwa pomorskiego do 2020 roku ujęte w ramach 3 priorytetów (konkurencyjność, spójność, dostępność) i 14 związanych z nimi celów strategicznych, dookreślonych przez wykaz kierunków działań do nich przypisanych.

W rozdziale „**Synteza diagnozy**” wyodrębniono akapit zatytułowany „**Wartości regionalne: kultura i tożsamość**”, a następnie wskazano dwa podstawowe problemy związane z tą dziedziną:

- ***Dziedzictwo kulturowe województwa stanowi duży i nie do końca wykorzystany potencjał regionu.***
- ***Dostęp do dóbr i usług kultury na wsi jest ograniczony.***

Dalej stwierdzono, iż: „Pomorskie wyróżnia oryginalna wielokulturowość, stanowiąca mieszankę dziedzictwa polskiego (w tym kaszubskiego, kociewskiego i kresowego), hanzeatyckiego, ukraińskiego i innych. Jej materialnym odzwierciedleniem są liczne zabytki i obiekty kulturalne. Brakuje jednak spójnej i konsekwentnie realizowanej promocji wykorzystania dziedzictwa

¹² Narodowy Program.... str. 6.

¹³ Narodowy Program... str. 31.

kulturowego dla wzmocnienia świadomości historycznej i tożsamości regionalnej oraz podniesienia atrakcyjności osiedleńczej, turystycznej i inwestycyjnej regionu”¹⁴. Wskazano, iż istotnym problemem są dysproporcje w dostępie do dóbr i usług kultury między mieszkańcami miast i obszarów wiejskich.

W kolejnym akapicie diagnozy zatytułowanym „Zróżnicowanie przestrzeni województwa pomorskiego – obszary problemowe” podkreślono słabo rozwiniętą infrastrukturę wsi i małych miast stanowiącą jedną z barier w rozwoju tych obszarów. Jako istotny obszar problemowy wskazano Żuławy Wiślane „charakteryzujące się bogatym środowiskiem kulturowym i zasobami przyrody oraz występowaniem najlepszych gleb w Polsce?”. Orzeciono, iż „obszar ten wymaga stosowania skomplikowanych zabiegów agrotechnicznych i zabezpieczeń przed powodzią oraz aktywizacji społeczno – gospodarczej” (podkreślenie autora)¹⁵.

W dokonanej na potrzeby strategii województwa analizie SWOT warto zwrócić uwagę na następujące zapisy, które odnoszą się bezpośrednio do sytuacji społeczno – gospodarczej gminy Stare Pole i które zostały uwzględnione przy opracowaniu gminnego programu opieki nad zabytkami (zwłaszcza analizy SWOT, priorytetów oraz działań podejmowanych przez władze gminy w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami).

Tabela nr 1. Wyciąg z analizy SWOT Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego.

Mocne Strony	Słabe strony
Konkurencyjność	
Duży potencjał generujący ruch turystyczny	Nie dość zróżnicowana oferta turystyczna
korzystne warunki rozwoju rolnictwa wysokotowarowego i ekologicznego	niedostatecznie wypromowane regionalne produkty turystyczne i żywnościowe
Spójność	
różnorodność kulturowa regionu oraz silne poczucie tożsamości społeczności lokalnych	wysokie bezrobocie, zwłaszcza na obszarach wiejskich niski poziom wykształcenia mieszkańców wsi
Kolor wyróżnia tekst, który nie odnosi się do warunków lokalnych w gminie Stare Pole, w naszym wypadku poczucie tożsamości należałoby wymienić raczej po stronie słabych stron.	
	słaba kondycja finansowa większości organizacji pozarządowych
	dysproporcje rozwoju społeczno – ekonomicznego w układzie przestrzennym
Dostępność	
unikatowość, bogactwo i różnorodność zasobów przyrodniczych i krajobrazowych	niedoinwestowanie terenów wiejskich w zakresie infrastruktury technicznej, teleinformatycznej, społecznej i ochrony środowiska
bogate dziedzictwo kulturowe	nieharmonijne zagospodarowanie atrakcyjnych przyrodniczo i turystycznie terenów województwa
Szanse	
Zagrożenia	
dywersyfikacja działalności gospodarczej na obszarach wiejskich	ograniczenia w dostępie do edukacji z powodów ekonomicznych i utrzymujący się niski poziom wykształcenia mieszkańców obszarów wiejskich
rozwój społeczeństwa obywatelskiego, w tym wzrost znaczenia organizacji pozarządowych	pogłębiające się tendencje do zwiększania dysproporcji rozwojowych między obszarami metropolitalnymi a pozostałymi obszarami
realny wzrost znaczenia wykorzystania energii odnawialnej w Polsce	polityka przestrzenna nierespektująca zasady równoważenia rozwoju

Po wykonanej analizie SWOT sformułowana została wizja województwa pomorskiego do 2020, w której wyeksponowano wątek związany z dziedzictwem kulturowym regionu; wizję zdefiniowano następująco (podkreślenie autora):

¹⁴ Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego, str. 10.

¹⁵ Strategia..., str. 18.

„Województwo pomorskie 2020 roku to znaczący partner w Regionie Morza Bałtyckiego – region czystego środowiska; wysokiej jakości życia; rozwoju opartego na wiedzy, umiejętnościach, aktywności i otwartości mieszkańców; silnej i zróżnicowanej gospodarki; partnerskiej współpracy; atrakcyjnej i spójnej przestrzeni, a także kultywowania wielokulturowego dziedzictwa oraz tradycji morskich i solidarnościowych”¹⁶.

W dalszej części strategii wymienione zostały priorytety, wyodrębnione w ich ramach cele strategiczne i kierunki działań przyczyniające się do osiągnięcia postulowanych stanów, procesów oraz efektów. *Program Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009 – 2013* jest zgodny (i wykorzystuje w swojej strukturze) następujące z tych zapisów:

Priorytet 1. Konkurencyjność.

Cel strategiczny 3: Rozwój gospodarki wykorzystującej specyficzne zasoby regionalne.

Kierunki działań:

11) ochrona dziedzictwa historycznego, kulturowego i przyrodniczego sprzyjająca racjonalnemu wykorzystaniu w rozwoju społeczno – gospodarczym, w tym m.in. wspieranie rozwoju regionalnych przemysłów kultury oraz regionalnych produktów turystycznych;

12) budowa i modernizacja infrastruktury turystycznej i uzdrowiskowej, podnoszenie jakości usług turystycznych, poszerzanie partnerstwa i współpracy w turystyce oraz rozwój zintegrowanego systemu promocji i informacji turystycznej¹⁷.

Priorytet 2. Spójność.

Cel strategiczny 3: Rozwój społeczeństwa obywatelskiego.

Kierunki działań:

3) umacnianie partnerstwa organizacji pozarządowych i samorządu terytorialnego dla skutecznej realizacji zadań publicznych, a także wspieranie wzrostu zaangażowania obywatelskiego w życiu publicznym;

4) promocja postaw obywatelskich i działalności prospołecznej;

5) wspieranie działań służących umacnianiu różnorodności i tożsamości regionalnej, utrwalanie dziedzictwa Kaszub, Kociewia, Powiśla i Żuław oraz innych części regionu, pielęgnacja i rozwój języka kaszubskiego i lokalnych dialektów, a także pielęgnowanie tradycji morskich i historycznych, w tym solidarnościowych;

6) wspieranie rozwoju kultury i poprawa dostępności mieszkańców regionu do oferty kulturalnej¹⁸.

Priorytet 2. Spójność.

Cel strategiczny 4: Kształtowanie procesów społecznych i przestrzennych dla poprawy jakości życia.

Kierunki działań:

1) rewitalizacja obszarów regresu społeczno – gospodarczego, zdegradowanych obszarów miejskich, poprzemysłowych, powojkowych, osiedli popegeerowskich, obszarów cennych kulturowo oraz obszarów zdegradowanych przyrodniczo;

2) wspieranie kompleksowej odnowy wsi pomorskiej¹⁹;

Priorytet 3. Dostępność.

Cel strategiczny 3: Lepszy dostęp do infrastruktury społecznej, zwłaszcza na obszarach strukturalnie słabych.

Kierunki działań:

¹⁶ Strategia..., str. 20 – 22.

¹⁷ Strategia..., str. 25.

¹⁸ Strategia..., str. 27.

¹⁹ Strategia..., str. 27.

- 3) modernizacja wyposażenia i wspieranie działalności instytucji kultury, w tym także tworzenie warunków dla ośrodków integracji i aktywizacji społeczności lokalnych;
- 4) wsparcie funkcjonowania i rozwoju zintegrowanych systemów informacyjnych w obszarach: administracji publicznej, edukacji, rynku pracy, kultury, zdrowia, pomocy społecznej.

Priorytet 3. Dostępność.

Cel strategiczny 4: Zachowanie i poprawa stanu środowiska przyrodniczego.

Kierunki działań:

- 2) wzmocnienie zawartości i ciągłości przestrzennej systemu obszarów chronionych województwa; poprawa zawartości przestrzennej lasów; ochrona środowiska morskiego;
- 3) ochrona różnorodności biologicznej (...) ²⁰.

**

4.2.2. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego został uchwalony w dniu 30 września 2002 roku Uchwałą nr 639/XLVI/02 Sejmiku Województwa Pomorskiego. Dokument określa długofalową wizję rozwoju przestrzennego województwa definiując związane z nią niezbędne i konieczne wymagania w zakresie ochrony środowiska przyrodniczego i w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego.

Jeden z pięciu celów głównych w procesie zagospodarowania przestrzennego zdefiniowano w postaci (cel 4): „zahamowania dewaloryzacji środowiska oraz ochrony jego struktury i wartości” ²¹.

Realizację celów głównych zapewnić mają priorytetowe kierunki polityki przekształceń struktury przestrzennej województwa, wśród których z punktu widzenia zawartości merytorycznej *Gminnego Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009 - 2013*, najbardziej interesują nas:

- „ 2) Zachowanie korzystnych warunków środowiska całej przestrzeni województwa poprzez:
 - o promowanie i upowszechnianie zrównoważonego rozwoju jako nadrzędnej idei kształtowania trwałego rozwoju
 - o aktywną ochronę zasobów unikatowych i najcenniejszych do zachowania i utrwalenia różnorodności biologicznej przestrzeni oraz jej struktur ekologicznych”.
- „ 4) Kompleksowa modernizacja obszarów wiejskich poprzez:
 - o wielofunkcyjny rozwój kojarzący współzależnie transformację rolnictwa, gospodarki leśnej, turystycznej i wodnej wraz z ochroną środowiska i dóbr kultury;
 - o wykorzystanie wartości historycznie ukształtowanej wiejskiej sieci osadniczej w celu podwyższenia standardów życia ludności wiejskiej”.
- „ 6) Stymulowanie zróżnicowanej regionalnie i lokalnie aktywności społeczno – gospodarczej poprzez:
 - o wspomaganie przedsięwzięć publicznych o znaczeniu ponadlokalnym w obszarach cywilizacyjnie zapóźnionych lub przeżywających depresję”.

²⁰ Strategia..., str. 29

²¹ Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego, opracowany w Departamencie Rozwoju Regionalnego i Przestrzennego Urzędu Marszałkowskiego Województwa Pomorskiego, pod kierunkiem dr inż. arch. Feliksa Pankau. Przytaczane dalej cytaty pochodzą z tekstu planu opublikowanego na stronie internetowej: WWW.wbpp.slupsk.pl

Cel główny nr 4 scharakteryzowany został w opracowaniu szczegółowo w sposób następujący:

Tabela nr 2. Wyciąg z charakterystyki celów i kierunków działania Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego.

Czwarty cel główny	Zasady realizacji	Działania realizacyjne
Zahamowanie dewaloryzacji środowiska oraz jego struktury i wartości	<ul style="list-style-type: none"> Zgodność charakteru i struktury zagospodarowania z cechami i walorami środowiska przyrodniczego Zgodność poziomu i intensywności zagospodarowania z naturalną chłonnością środowiska i jego odpornością na degradację Ekspozowanie wartości krajobrazowych środowiska i harmonizowanie z nim zagospodarowania Przeciwdziałanie potencjalnym zagrożeniom dewaloryzującym obiekty dziedzictwa kulturowego Ekspozowanie najwyższych wartości kulturowych w strukturze przestrzennej przez poprawę dostępności komunikacyjnej i odpowiednie użytkowanie 	<ul style="list-style-type: none"> Tworzenie warunków przestrzennych skutecznej ochrony unikatowych wartości środowiska i jego różnorodności biologicznej Tworzenie warunków przestrzennych umożliwiających odzyskiwanie utraconej równowagi ekologicznej Powiązanie funkcjonalno – przestrzenne obiektów dziedzictwa kulturowego z krajobrazem przyrodniczym Wkomponowanie obiektów dziedzictwa kulturowego we współczesne struktury funkcjonalno – przestrzenne zagospodarowania, redukcja istniejących zagrożeń
Cele rewitalizacyjne		
Ograniczenie negatywnego oddziaływania na środowisko przyrodnicze		
Zachowanie równowagi środowiska		
Racjonalne wykorzystanie cech i wartości przestrzeni w gospodarce		
Aktywna ochrona wartości przyrodniczych, kulturowych i krajobrazu przed zniszczeniem, degradacją i dewaloryzacją		
Aktywna ochrona dziedzictwa kulturowego Pomorza oraz udostępnienie tych wartości		
Kreowanie nowych wartości przestrzennych		

4.2.3. Program Opieki Nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2007 – 2010, przyjęty przez Zarząd Województwa Pomorskiego na podstawie Uchwały Nr 1164/7/06 z dnia 19 grudnia 2006 roku.

Jest to podstawowy dokument dla wszystkich programów opieki wykonywanych przez gminy położone na terenie województwa pomorskiego. Wojewódzki program, funkcjonujący od dwóch lat, cieszący się uznaną renomą, stał się wzorem dla przygotowanych już i uchwalonych opracowań. Jako wzór i zbiór podstawowych wytycznych został również potraktowany w procesie przygotowywania *Gminnego Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009 – 2013*.

**

**

4.2.4. Strategia Rozwoju Powiatu Malborskiego na lata 2002 – 2012. Malbork, październik 2002.

W dokumencie tym, po przeprowadzeniu diagnozy, sformułowano następującą misję mającą warunkować rozwój powiatu malborskiego:

„Powiat malborski obszarem w pełni wykorzystującym potencjał produkcyjny oparty na małej i średniej przedsiębiorczości oraz na zasobach dla produkcji rolno – spożywczej. Obszar rozwoju gospodarczego oparty na pełnej realizacji programu dla Żuław z zachowaniem walorów środowiska naturalnego zapewniającego silną pozycję powiatu na całym Pomorzu”²².

Rozwój powiatu ma się odbywać w pięciu wyodrębnionych obszarach, tożsamy z priorytetami strategii, zdefiniowanymi jako: **gospodarka, przestrzeń, społeczność, ekologia i infrastruktura**. Dla każdego priorytetu wyznaczono po pierwsze trzy cele niezbędne, bez których dany obszar życia nie ma możliwości dalszego rozwoju. Po drugie przyporządkowano im cele pierwszorzędne mające ów rozwój przyspieszać oraz cele drugorzędne stanowiące wsparcie dla rozwoju, z zastrzeżeniem, że ich realizacja będzie uzależniona od „wielkości środków budżetowych, wielkości dotacji i napływającego kapitału zewnętrznego i rosnącej siły inwestycyjnej lokalnych podmiotów gospodarczych”.

Program Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009 – 2013 może odwołać się tylko do jednego zapisu strategii charakteryzującego kierunki rozwoju, przy czym jest to związek zaledwie pośredni:

Priorytet Przestrzeń.

Cel pierwszorzędny: Podjąć działania w kierunku podwyższenia atrakcyjności powiatu.

Działanie: Estetyzacja gmin powiatu ²³.

Pozostałe zapisy nie dają żadnych możliwości wskazania na zgodność i bezpośrednie relacje zachodzące między obu dokumentami.

Można jeszcze wspomnieć o **Planie Rozwoju Lokalnego Powiatu Malborskiego na lata 2004 – 2012** ²⁴. Nie jest to niestety dokument uwzględniający w swoich najważniejszych zapisach uwarunkowania dziedzictwa kulturowego regionu Żuław Malborskich i zwracający szczególną uwagę na zagadnienia związane z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami. W priorytetach, celach (niezbędnych, pierwszorzędnych i drugorzędnych – identycznych ze zdefiniowanymi w strategii) oraz w związanych z nimi działaniach nie wymienia się niestety żadnych (sic !) aspektów odnoszących się do zasobu i walorów historycznych regionu. Akcentuje się tylko środowisko przyrodnicze, zapominając o różnorodności i specyfice środowiska kulturowego, pomijając unikalne cechy krajobrazu kulturowego. Związek z *Programem Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009 – 2013* ma tu miejsce także w przypadku tylko jednego działania, identycznego z określonym w Strategii Rozwoju Powiatu Malborskiego 2002 – 2012 ²⁵.

²³ Strategia.... str. 41.

²⁴ Plan Rozwoju Lokalnego Powiatu Malborskiego na lata 2004 – 2012. Malbork, czerwiec 2006.

Przyjęty Uchwałą Nr 156/2004 Zarządu Powiatu Malborskiego z dnia 16 czerwca 2004 roku.

²⁵ Plan, str. 76.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego.

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy.

*

Strategia Rozwoju Gminy Stare Pole na lata 2008 – 2020, przyjęta Uchwałą Rady Gminy Stare Pole Nr XX/145/2008 z dnia 27 listopada 2008 r. Jest podstawowym dokumentem programowym Gminy Stare Pole określającym główne kierunki rozwoju i definiującym najważniejsze projekty inwestycyjne mające służyć realizacji celów strategicznych w okresie programowania na lata 2008 – 2020.

Wśród najważniejszych zapisów przyjętych w Strategii, wpływających na treść *Gminnego Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009 - 2013*, należy wskazać następujące elementy:

➤ Analiza SWOT:

W analizie SWOT, w podrozdziale „**Identyfikacja problemów, strefa gospodarcza**” zwrócono uwagę na konieczność wykonania remontów zabytkowych domów podcieniowych²⁶. To jedyne bezpośrednie odniesienie do tematyki dziedzictwa kulturowego w tej części opracowania; inne sformułowanie odnoszą się do niej pośrednio.

Z tabeli „relacji krzyżowych” wybrano następujące sformułowania, całkowicie lub częściowo wykorzystane w analizie SWOT wykonanej w ramach *Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009 – 2013* (porównaj pkt. 6 niniejszego opracowania)²⁷:

Tabela nr 3. Wyciąg z analizy SWOT Strategii Rozwoju Gminy Stare Pole na lata 2008 – 2020.

Moce Strony	Słabe Strony
<ul style="list-style-type: none">• potencjał rolniczy i wysoka wartość rolniczej przestrzeni produkcyjnej – wysoka jakość gleb• potencjał przyrodniczy, wysokie walory obszaru wynikające z położenia geograficznego przy Nogacie• ogólnie korzystny stan zagospodarowania wsi i dobry estetyczny wygląd wielu gospodarstw rolnych• położenie w sąsiedztwie aglomeracji Gdańska – ośrodka koncentracji gospodarczej dużego rynku na towary i usługi, a także ośrodków Malborka – turystyka europejska i światowa oraz Elbląga – silny ośrodek miejski• położenie Gminy w ciągu układu komunikacyjnego o znaczeniu krajowym i międzynarodowym	<ul style="list-style-type: none">• niezakończone procesy restrukturyzacji gospodarstw rolnych• bezrobocie na terenach wiejskich• brak kapitału służącego rozwojowi turystyki i agroturystyki• duże rozproszenie osadnictwa na terenach wiejskich i wynikające stąd wysokie koszty inwestycji infrastrukturalnych• mała aktywność większości mieszkańców
Szanse	Zagrożenia
<ul style="list-style-type: none">• sprzyjająca polityka regionalna, w tym adresowana do rozwoju obszarów wiejskich ze strony rządu i władz wojewódzkich	. Nie wybrano żadnych zapisów.

²⁶

Strategia Rozwoju Gminy Stare Pole na lata 2008 – 2020. Stare Pole, listopad 2008, str. 28.

²⁷

Strategia str. 27 – 29.

• zwiększenie się dostępności do kapitałów i środków pomocowych, w tym pochodzących z UE • atrakcyjne sąsiedztwo dobrze skomunikowanego, prężnego ośrodka miejskiego - Malborka	

➤ Zadania polegające na poprawie sytuacji.

Po przeanalizowaniu „drzewa problemów”, definiującego sytuację społeczną i gospodarczą gminy, a przed określeniem misji i kierunków rozwoju, sformułowano listę zadań mających się przyczynić do poprawy zastanej sytuacji. W tym rozdziale występuje drugie bezpośrednie odniesienie strategii gminnej do tematyki ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Wyodrębniono *explicite* zadanie nazwane „**Poprawą stanu środowiska kulturowego**” składające się z dwóch postulowanych kierunków działań, są to (podkreślenie autora):

- budowa i modernizacja placówek kulturalno – oświatowych, w tym świetlic wiejskich i szkolnej,
- remont i bieżące utrzymanie zabytków kultury materialnej.

Można jeszcze wspomnieć o innych zadaniach, pośrednio wiążących się z interesującą nas tematyką:

Zadanie: Zmiany w sposobie użytkowania terenu

- zagospodarowanie (również turystyczne) międzywala rzeki Nogat.

Zadanie: Poprawa warunków i jakości życia mieszkańców.

- zorganizowanie skwerów, parków i ostoji przyrodniczej do wykorzystania w działaniach plenerowych²⁸.

➤ Misja Strategii.

Misję Gminy Stare Pole sformułowano następująco:

„Gmina Stare Pole to jednostka terytorialna atrakcyjna rolniczo i silna gospodarczo, o dużych walorach przyrodniczych, rekreacyjnych, stwarzająca przyjazne warunki do inwestowania, dbająca o rozwój infrastruktury technicznej”. I dalej „Gmina Stare Pole to obszar o stale rozwijającej się infrastrukturze technicznej, rozbudowującej się bazie turystyczno – rekreacyjnej z czystym środowiskiem naturalnym stwarzająca przyjazne warunki do inwestowania i rozwijania działalności gospodarczej”²⁹.

W misji brak bezpośrednich odniesień do zasobów i walorów krajobrazu kulturowego oraz do dziedzictwa kulturowego regionu Żuław Malborskich.

➤ Priorytety, cele i zadania Strategii.

W opracowaniu wyróżniono trzy priorytety, związane z nimi cele strategiczne oraz przyporządkowane celom zadania. *Program Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009 – 2013* odwołuje się, bezpośrednio lub pośrednio, do następujących kierunków rozwoju (porównaj pkt. 7 z opisem priorytetów, kierunków działania i zadań):

Priorytet I. Rozwój lokalnej gospodarki.

Cel 2. Rozwój gospodarki rolnej.

²⁸ Strategia Str. 31 – 32.

²⁹ Strategia.... str. 32.

Zadanie 3. Wspieranie przekształceń gospodarstw rolnych w gospodarstwa o funkcji agroturystycznej.

Cel 4. Rozbudowa zaplecza turystycznego.

Zadanie 1. Wyznaczanie nowych szlaków turystycznych, tras rowerowych.

Zadanie 2. Budowa ciągów spacerowych i ścieżek rowerowych.

Zadanie 5. Rozbudowa oferty kulturalnej.

Zadanie 8. Urządzanie, porządkowanie terenów zielonych - parków i innych miejsc wypoczynku.

Cel 5. Promocja.

Zadanie 1. Promocja produktów turystycznych regionu.

Zadanie 3. Oferta turystyczna w Internecie.

Cel 6. Rozwój sieci osadniczej oraz wspieranie działań w zakresie bezpiecznych warunków życia.

Zadanie 1. Poprawa estetyki obiektów.

Zadanie 2. Budowa, przebudowa, remont, wyposażenie obiektów małej architektury.

Priorytet II. Restrukturyzacja i unowocześnienie struktury funkcjonalno – przestrzennej.

Cel 1. Rozwój infrastruktury drogowej.

Zadanie 4. Rozwój układu ścieżek rowerowych wraz z infrastrukturą towarzyszącą.

Cel 3. Rozwój infrastruktury informatycznej.

Zadanie 2. Informatyzacja usług publicznych.

Zadanie 3. Rozpowszechnianie dostępu do Internetu.

Priorytet III. Rozwój struktury społecznej.

Cel. 1. Rozwój systemu edukacji.

Zadanie 2. Wzbogacanie oferty szkoleniowej.

Cel 2. Unowocześnianie infrastruktury usług społecznych.

Zadanie 1. Rozbudowa i modernizacja obiektów sportowych i kulturalnych.

Zadanie 2. Wyposażenie placówek oświatowych w pracownie tematyczne.

Zadanie 4. Pomoc placówkom kultury.

Cel 3. Promowanie postaw obywatelskich i udziału sektora pozarządowego w rozwoju Gminy.

Zadanie 1. Wspieranie rozwoju sektora organizacji pozarządowych.

Zadanie 2. Wsparcie dla działań i uczestnictwa Gminy oraz organizacji pozarządowych w lokalnych i regionalnych organizacjach, w szczególności wsparcie udziału Gminy Stare Pole w procesach rozwoju obszarów wiejskich.

Zadanie 3. Wsparcie aktywności społecznej mieszkańców poprzez udział Gminy w Lokalnej Grupie Działania w zakresie wspomagania wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich.

Zadanie 6. Wspieranie aktywności społecznej mieszkańców³⁰.

Jak widać w Strategii nie występują sformułowania użyte dla charakterystyki priorytetów, celów i zadań, które explicite eksponowałyby wątki związane z ochroną dziedzictwa kulturowego gminy. Jest to generalna uwaga wynikająca z analizy opracowań wykonanych w skali powiatu i gminy - można ją odnieść do wszystkich dokumentów programujących rozwój interesujących nas terenów, także tych nieomówionych. W niniejszym programie postuluje się konieczność podjęcia przez władze gminy Stare Pole inicjatyw i działań zmierzających do poprawy tego stanu rzeczy; do dokonania odpowiednich zmian w sformułowaniach ww. dokumentów uwzględniających problematykę dziedzictwa kulturowego regionu oraz problematykę ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. W przypadku opracowań na skalę powiatu te inicjatywy i działania powinny być prowadzone w partnerstwie z innymi jst.

**

Gmina Stare Pole nie posiada aktualnego Planu Rozwoju Lokalnego.

³⁰

W Wieloletnim Planie Inwestycyjnym nie ma bezpośrednich odniesień do zadań związanych z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami.

W gminie funkcjonuje natomiast **Uchwała Nr X/90/2007 Rady Gminy Stare Pole z dnia 18 grudnia 2007 roku w sprawie zasad przyznawania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz trybu ich rozliczania**. Jako podstawę prawną przywołano w niej wymieniane wyżej ustawy o samorządzie gminnym oraz o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Uchwała określa zasady, na podstawie których może być udzielona pomoc, w postaci dotacji celowej wydzielonej z budżetu Gminy, podmiotom spełniającym określone kryteria. Do najważniejszych uwarunkowań należy: posiadanie tytułu prawnego do obiektu zabytkowego, ochrona prawa zabytku w postaci wpisu do rejestru zabytków, dofinansowanie tylko nakładów koniecznych związanych z wykonaniem określonych prac do wysokości 25 % kosztorysu, przedstawienie przez potencjalnego beneficjenta wymaganego kompletu dokumentów, w tym kosztorysu, harmonogramu prac, pozwoleń właściwych organów ochrony zabytków, oświadczeń o sytuacji finansowej. Dotację przyznaje Wójt Gminy.

W budżecie Gminy Stare Pole zabezpieczana jest odpowiednia kwota na realizację ww. uchwały. W roku 2008 były to środki w wysokości 20.000 zł, które nie zostały wykorzystane z powodu braku zainteresowania. W roku 2009 kwotę 15.000 zł przekazano Parafii Rzymsko – Katolickiej w Krzyżanowie na renowację ołtarza głównego w kościele filialnym w Starym Polu. Plany na kolejne lata przewidują utrzymanie dofinansowania w ramach budżetu Gminy na zbliżonym poziomie.

Treść uchwały została dołączona do *Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009 – 2013 w pkt. 12 Aneksy*.

**

**

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Stare Pole zostało opracowane i uchwalone w roku 1999. Aktualnie trwają prace związane z aktualizacją tego dokumentu zlecone przez Gminę Stare Pole Pracowni Projektowo – Architektonicznej ATA z Elbląga. Zasadniczym zamiarem jest uwspółcześnienie zapisów zawartych w studium pod kątem wydzielenia obszarów inwestycyjnych (zwłaszcza w dziedzinie energii odnawialnej) przy jednoczesnym określeniu stref chronionych z punktu widzenia wymagań środowiskowych (procedura OOS) i z punktu widzenia konserwatorskiego (strefy ochrony konserwatorskiej). To właśnie przygotowania do opracowania i uchwalenia nowego studium stały się powodem do większego zainteresowania problematyką zachowania i odnowy dziedzictwa kulturowego gminy. W związku z tym władze gminy zleciły wykonanie Gminnej Ewidencji Zabytków, a następnie opartego na ewidencji *Gminnego Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009 – 2013*.

Program i Studium będą dokumentami całkowicie ze sobą zgodnymi, wyznaczone kierunki działań (w tym inwestycji) uwzględnią uwarunkowania lokalnego krajobrazu kulturowego, jego walory i zasoby.

5.2. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy.

5.2.1. Zarys historii obszaru gminy.

Uwaga ! W pkt. 12 niniejszego opracowania (**Aneksy**) zamieszczony został poszerzony rys historyczny terenów należących do gminy Stare Pole pokazanych na szerszym tle – dziejów Żuław Malborskich.

Tak obszerna charakterystyka nie jest wymagana w ramach programu opieki nad zabytkami, powstała jednak na życzenie interesariuszy i w celu wsparcia zamieszczonych w opracowaniu zapisów. Tak się składa, że wśród polskojęzycznych prac nie ma pozycji dotyczącej historii gminy; wspomina się o niej tylko marginalnie przy okazji rozważań poświęconych innym, najczęściej szerszej pojętym kontekstom. Najwięcej informacji, jednak rozproszonych, niepełnych, czasami niespójnych, odnaleźć można w pracach W. Długokęckiego, B. Lipińskiej i J. Domino³¹. Jest to istotny brak wywołujący, zwłaszcza w gronie wykształconych przedstawicieli lokalnej społeczności, prawdziwy dyskomfort. Ten stan rzeczy ma również swoje określone, najczęściej negatywne konsekwencje: o jednej już wspomniano (w pkt 4.2 i 5.1. niniejszego opracowania - nieuwzględnianie zapisów dotyczących dziedzictwa kulturowego we wszystkich lokalnych i regionalnych programach operacyjnych), następna pojawi się w pkt. 5.3. („peryferyjność obszaru” z punktu widzenia polityki prowadzonej przez organy ochrony zabytków, małe zainteresowanie, brak odpowiednich działań). Trzeba przy tym zaznaczyć, że lokalne środowisko społeczne nie czuje „naturalnych” więzi z zamieszkiwanym obszarem, nie występuje tu poczucie tożsamości spotykane na Kaszubach lub Kociewiu; jest to społeczność napływowa, nieprzyznająca się do zastanego dziedzictwa, nieznająca jego zasobów i walorów, najczęściej nierozumiejąca jego specyfiki. W tej sytuacji powstała potrzeba przygotowania „małej monografii” wykorzystującej liczne pozycje literatury niemieckojęzycznej (w kilku przypadkach typowo zorientowane na Stare Pole i okolice) oraz przeprowadzone badania terenowe. Potrzeba ta wynika również z konstrukcji programu opieki nad zabytkami, znalazły się w nim liczne sformułowania (zwłaszcza zadania wymienione w pkt. 7) odwołujące się do znajomości, recepcji i wykorzystania lokalnych i regionalnych wartości symbolicznych. Okazałyby się jednak pustym postulatem, gdyby nie zostały wsparte odpowiednim materiałem.

W związku z powyższym w tym punkcie programu pominięto rozważania na temat kontekstu historycznego. Kilka uwag trzeba jednak poświęcić krajobrazowi, jest on bowiem jednym z najważniejszych atutów gminy Stare Pole; a właściwie po odpowiednim rozeznaniu może okazać się atutem w walce o przyszłość i rozwój tych terenów.

5.2.2. Krajobraz kulturowy.

Krajobraz jest najcenniejszym elementem lokalnego dziedzictwa kulturowego. Celowo użyto tu słowa „krajobraz” bez żadnego dookreślenia ponieważ oddzielenie komponentu cywilizacyjnego od przyrodniczego jest trudne w przypadku całego regionu żuławskiego. Krajobraz Żuław jest niemal w całości antropomorficzny, nawet w tak podstawowych i - jakby się mogło wydawać - naturalnych warstwach, jak: woda, ziemia, rozłogi pól, punkty osadnicze (terpy), skupiska zieleni. Nakładają się na nie typowe wytwory ludzkiej działalności gospodarczej i społecznej: układy przestrzenne wsi, pojedyncze siedliska osadnicze powstające w zabudowie rozproszonej, osie komunikacji zewnętrznej i wewnętrznej, komponowane wnętrza krajobrazowe, panoramy, komponowane zespoły zieleni wysokiej, różnego rodzaju granice i linie demarkacyjne. Na koniec „przychodzą” elementy najbardziej

³¹ Prace te zostały zacytowane w **pkt. 12 Aneksy**: Poszerzony rys historyczny terenów należących do gminy Stare Pole.

rzucające się w oczy i w oczywisty sposób najsilniej przypisane do ludzkiej aktywności - obiekty architektury i budownictwa: pojedyncze i pogrupowane w zespoły i założenia oraz wytyczone czytelnymi w terenie granicami cmentarze i parki.

Wszystkie wymienione wyżej elementy budują krajobraz, który jest całością, w pewien sposób skończoną, a jednak podlegającą ciągłym przeobrażeniom. W przypadku Żuław struktura krajobrazu jest praktycznie nierozdzielna, poprzez różnorodne powiązania funkcjonalne i mentalne działa w postaci systemu wzajemnych zależności i relacji, w których komponenty kulturowy i przyrodniczy przenikają się i przeplatają niczym wątek i osnowa w tkaninie. Krajobraz jest najważniejszą wykładnią żuławskiego dziedzictwa kulturowego, jest jego formą zewnętrzną i nasycą się jego treścią. Gdyby wymieniane w różnych lokalnych i regionalnych opracowaniach programowych pojęcie „środowisko przyrodnicze” zastąpić słowem „krajobraz kulturowy” lub przynajmniej „krajobraz” zawarte w nich stwierdzenia nabrały innego znaczenia i były znacznie bliższe prawdy. A przy okazji nadrobiłyby wykazane wyżej „braki” w odniesieniu do recepcji i wykorzystania dziedzictwa kulturowego przy formułowaniu zadań, celów i priorytetów.

Krajobraz gminy Stare Pole charakteryzują następujące cechy dystynktywne: **antropomorficzność, otwartość, unikalność, jednorodność, klasycyzm, proporcjonalność, trwałość i zabytkowość**. Wszystkie one składają się na pojęcie „żuławskości”, a *de facto* „starożuławskości”³². Cechy te można pokrótce scharakteryzować następująco:

antropomorficzność – zasadnicza cecha definiująca regionalny krajobraz, wskazująca na jego w zasadzie 100% pochodzenie jako wytworu ludzkiej aktywności w sferze społecznej i gospodarczej;

otwartość – tak w skali całych Żuław, jak i lokalnie, mamy do czynienia z typowym krajobrazem wiejskim (=otwartym); obszary zurbanizowane (zamknięte, silnie przekształcone) występują tu w niewielkim stopniu, zwłaszcza w przypadku terenów należących do gminy Stare Pole; podstawową cechą wiążącą się z pojęciem otwartości jest harmonijność pejzażu żuławskiego;

unikalność – krajobraz żuławski jest zjawiskiem unikalnym w skali kraju, trudno znaleźć dla niego analogie w bliższym i dalszym otoczeniu;

jednorodność – prawie każdy kawałek ziemi żuławskiej wykazuje podobieństwo określonych form i powtarzalność charakterystycznych elementów; niezależnie od położenia napotkamy np. terpy, blokowe rozłogi pól (odcięte jak od linijki), rowy melioracyjne z „zielenią pompową” (głównie wierzby), wały przy rzekach, rozpoznawalne cechy budownictwa wiejskiego (co do konstrukcji czy detalu) itp.

klasycyzm – klasyczną formą historycznego krajobrazu żuławskiego jest „dwugłós” środowisk zgodnie koegzystujących obok siebie przez całe wieki i przyczyniających się do rozwoju gospodarczego, społecznego i symbolicznego regionu: duchowieństwa i chłopów. Stare wsie malowniczo położone wśród pól z dominantami w postaci charakterystycznych sylwet kościołów, wzniesionych z cegły, ze smukłymi wieżami – oto typowy żuławski obrazek. Czasami ten klasyczny układ był zakłócony przez „elementy obce”, niespecyficzne – np. przez majątki i folwarki prywatne lub domeralne, jak miało to miejsce na obszarach tenuty nowodworskiej i marwałdzkiej (Niedźwiedziówka). W przypadku terenów należących do gminy Stare Pole mamy do czynienia z tą typową, klasyczną formą krajobrazu i środowiska społecznego.

proporcjonalność – dystynktywne cechy pejzażu były w toku procesu historycznego kształtowane pod wpływem różnych kręgów społecznych i związanych z nimi przejawów myśli symbolicznej (stylów, mód, tendencji, prądów duchowych itp.). Można wskazać na Żuławach obszary, na których rozwoju i formie przestrzennej odbił się silny wpływ miast i kultury mieszczańskiej (część Żuław Elbląskich i Żuław Gdańskich), można pokazać takie, które szczególnie mocno ukształtowały się na modłę menonitów czy szerzej olendrów (Żuławy Wielkie). W tym ostatnim wypadku zdarzają się interpretacje przypisujące w ogóle całemu regionowi cechy i wyznaczniki związane tylko z tym kręgiem kulturowym, społecznym i gospodarczym. W przypadku Małych Żuław Malborskich, obejmujących swym zasięgiem

³² Na temat różnicy między „starożuławskością” a „żuławskością” szerzej w **pkt. 12 Aneksy** – Poszerzony rys historyczny terenów należących do gminy Stare Pole.

całość terenów należących do gminy Stare Pole, te i inne elementy składające się na kompozycję pejzażu ułożyły się równomiernie. Żaden nie przeważał, nie zdobył pozycji dominującej. Krajobraz kulturowy omawianego terenu tworzony był powoli, stopniowo i konsekwentnie, zachowywał trwałość i „pamięć” po mijających okresach, utrwał efekty związane z tradycją. Budowali go w równej mierze katolicy i ewangelicy, a także Żydzi i anabaptyści, ludzie zamożni i ubodzy, wykształceni i prości, wpływowi i przeciętni. W skali całych Żuław nie ma drugiego obszaru równie urozmaiconego, wyważonego w swej strukturze, wielowątkowego.

trwałość - to bardzo charakterystyczna cecha krajobrazu Małych Żuław Malborskich, wspomniana już przy opisie proporcjonalności. Niektóre komponenty pejzażu, zwłaszcza te z „warstwy podstawowej” (rozłogi pól, osie komunikacyjne, układy osadnicze wsi, siedliska), wykazują zadziwiającą trwałość i odporność na dotykające ich zmiany, nawet na zachodzące z taką intensywnością, jak to miało miejsce po 1945 roku. Dlatego właśnie przy opisie zasobów i walorów lokalnego dziedzictwa kulturowego posłużono się pojęciem „starożuławskości”, odróżnionym od typowej „żuławskości”. Analizując różne formy terenowe dostrzec można w ich strukturze czy funkcji bardzo starą genezę, utrwały się w nich z całą mocą cechy o metryce średniowiecznej, a nawet starsze – pochodzące z okresu przedlokacyjnego. Aspekty te zostały dokładnie przeanalizowane w **pkt. 12 (Aneksy)**: w poszerzonym rysie historycznym.

zabytkowość – czyli historyczność krajobrazu. Wynika z wszystkich opisanych wyżej cech. Warto zwrócić uwagę chociażby na fakt, że na terenie gminy Stare Pole występują tylko i wyłącznie wsie w postaci historycznych jednostek osadniczych; wszystkie mają metrykę co najmniej średniowieczną, ich lokacyjne układy osadnicze są nadal czytelne, można także stosunkowo łatwo odtworzyć ich późniejsze nawarstwienia, fazy rozwoju czy zaniku. Podobnie jest w przypadku osi komunikacyjnych – najważniejsze drogi regionalne i lokalne zachowały się w swoich przebiegach w zasadzie niezmiennie od co najmniej XVIII wieku, czasami zmieniała się ich ranga, czy krótkie odcinki, ale całościowy układ jest odzwierciedleniem dawnej struktury, niekiedy nawet przedlokacyjnej.

Scharakteryzowany zwięźle krajobraz kulturowy opisywanego obszaru posiada swoje charakterystyczne formy przestrzenne. Większość z nich została omówiona poniżej, w **pkt. 5.3 i 5.4.** (obiekty architektury i budownictwa, kompozycje zieleni wysokiej); w tym miejscu należy zatem zwrócić uwagę na te aspekty, które nie są przedmiotem analizy i opisu w ramach gminnej ewidencji zabytków. Mowa o układach ruralistycznych.

Tabela nr 4. Analiza i ocena stopnia zachowania układów ruralistycznych wsi w gminie Stare Pole.

Miejscowość	Rodzaj układu przestrzennego wsi	Kierunek przekształceń w XVII – XIX wieku (kolonizacja emfiteutyczna oraz kapitalistyczny rozwój wsi)	Kierunek przekształceń w XX wieku	Stopień zachowania form krajobrazu historycznego wg oceny B. Lipińskiej – lata 80-te XX w.	Stopień zachowania form krajobrazu historycznego wg oceny na potrzeby Programu Opieki, stan aktualny
Janówka	ulicówka jednostronna przywałowa	rozwój przestrzenny wsi nie był znaczący, zachowywała ona swoją lokacyjną formę, wielkość areалу, liczbę głównych (gburskich) gospodarstw; charakterystycznym elementem pejzażu stały się wysokie wały przy Nogacie; po totalnej powodzi odbudowa i powstanie leśniczówki na północ od wsi	Po 1945 roku zanik zabudowy na niektórych siedliskach (zwłaszcza gburskich), znacznie zaniedbania lub dla odmiany – przeobrażenia i modernizacje w zachowanych budynkach.	75 %	50 %
Kaczynos	przysiółek ulicowy	znaczący rozwój układu osadniczego i areálu wsi w związku z kolonizacją emfiteutyczną; następnie zanik zabudowy rozproszonej – pozostał tylko majątek ziemski (dziś Kaczynos Kolonia)	Po 1945 silna degradacja i znaczące przeobrażenia układu przestrzennego (głównie zabudowy i rozłogu pól) – powstanie zakładu PGR, zanik zabudowy na siedliskach gburskich, budowa osiedla mieszkaniowego PGR, przeniesienie kościoła ewangelickiego do Elbląga. Zachowana kompozycja przestrzenna i zieleni wysokiej dawnego cmentarza ewangelickiego.	50 %	30 %
Kikojty	przysiółek placowy; majątek	kolonizacja olenderska nie objęła miejscowości; rozwinęła się ona w formie klasycznej: dwór – park – folwark – zabudowa mieszkalna folwarku	Po 1945 roku stopniowy zanik form budujących układ ruralistyczny – zabudowy, parku z ogrodem, osi komunikacji wewnętrznej.	-	30 %
Klecie	przysiółek ulicowy + zabudowa rozproszona (jednodorcza nieregularna)	w XVIII i XIX wieku rozwój lokacyjnego, zwartego układu osadniczego od wschodu i południa związany z kolonizacją emfiteutyczną, powstają zabudowania rozproszone, znaczny wzrost areálu	<u>I połowa</u> – zatrzymanie rozwoju przestrzennego wsi w kierunku wschodnim – budowa lotniska. <u>II połowa</u> – częściowy zanik siedlisk rozproszonych; zanik zabudowy z nimi związanych, degradacja zabudowy we wszystkich siedliskach kolonijnych, częściowo w centrum wsi; niekorzystne przeobrażenia zabudowy, zaniedbania w utrzymaniu	75%	75%

			<p>obiektów zabytkowych; mimo to generalnie dobre zachowanie form historycznych – brak nowej zabudowy. Zachowany dom podcieniowy – stan utrzymania zadawalający.</p>		
Kławki	przysiółek ulicowy	<p>rozwój układu ruralistycznego w kierunku południowym związany z kolonizacją emfiteutyczną – zabudowa jednodworcza nieregularna, znaczące powiększenie areалу, blokowe rozłogi pól, rozwój komunikacji wewnętrznej</p>	<p>Po 1945 roku postępująca degradacja form budujących układ ruralistyczny – zanik zabudowy kolonijnej, pustoszejące siedliska, powstanie spółdzielni produkcyjnej przekształcającej rozłogi pól + nowa nieharmonijna zabudowa; degradacja centrum wsi – niszcząca zabudowa, samowolna modernizacja zabytkowych budynków; fatalny stan domu podcieniowego – ruina.</p>	75 %	30 %
Kraszewo	przysiółek ulicowy	<p>brak śladów kolonizacji emfiteutycznej; rozwój gospodarstw gburskich w kierunku majątków ziemskich spowodowany przemianami kapitalistycznymi na wsi – z poszerzeniem areálu i rozwojem zwartego układu osadniczego, lecz bez zmiany jego lokacyjnej formy</p>	<p><u>I połowa</u> – harmonijny rozwój wsi, dwa z „wolnych” majątków chełmińskich kształtowane architektonicznie i przestrzennie na modłę mieszczańską; <u>II połowa</u> – znaczące przekształcenia i przeobrażenia (PGR), mało harmonijne, ale rozwojowe, po upadku PGR procesy degradacji i zaniku układu osadniczego, znaczne samowolne przeobrażenia zabudowy.</p>	75 %	60 %
Królewo	wielodrożnica - na współczesny układ składają się trzy średniowieczne wsie: Królewo, Krasnołęka i Lekłowy	<p>duże przeobrażenia, najpierw związane z kolonizacją emfiteutyczną; potem z inwestycjami o znaczeniu regionalnym i krajowym – budowa szosy i linii kolejowej zatarła pd. części układów ruralistycznych Królewa i Krasnołęki (ta ostatnia wieś w większości została zniszczona)</p>	<p><u>I połowa</u> – postępujący zanik zabudowy rozproszonej Krasnołęki w wyniku budowy lotniska; <u>II połowa</u> - silne przeobrażenia układu ruralistycznego po 1945 roku – scalenie trzech odrębnych układów osadniczych, zanik licznych zabytkowych obiektów budownictwa – np. przeniesienie dawnej plebani do Elbląga, samowolne modernizacje większości zabytkowych budynków; budowa dużej liczby nowych domów mieszkalnych – nie nawiązujących do regionalnych tradycji, substandardowych.</p>	75 % Królewo 20 % Krasnołęka - Lekłowy	40 %
Krzyżanowo	przysiółek placowy	<p>rozwój przestrzenny wsi w kierunku pd. i wsch., ukształtowanie 3 dużych „wolnych” gospodarstw chełmińskich w formie majątków ziemskich – wielodrożnica z</p>	<p><u>I połowa</u>: budowa osiedla domków związanych z cukrownią i miejscowymi majątkami; <u>II połowa</u>: częściowa degradacja i przeobrażenia południowej części wsi – powstanie zakładu PGR;</p>	60 %	50 %

		dwoma placami	rozbudowa osiedla mieszkaniowego w kierunku północnym, do połączenia ze Starym Polem.		
Parwark	przysiółek placowy; majątek	Kolonizacja olenderska nie objęła miejscowości; rozwinęła się ona w formie klasycznej: dwór – park – folwark – zabudowa mieszkalna folwarku	Po 1945 roku stopniowy zanik form budujących układ ruralistyczny – zabudowy, parku związanego z dworem, osi komunikacji wewnętrznej, rozłogów pól; częściowo zanik zabudowy folwarcznej, w przypadku innych obiektów – samowolne modernizacje i przeobrażenia - vide d. rządówka.	60 %	40 %
Stare Pole	owalnica	rozwój przestrzenny wsi w kierunku wielodrożnicy spowodowany inwestycjami o charakterze regionalnym i krajowym – budowa szosy krajowej, linii kolejowej, poczty i zespołu cukrowni, rozbudowa osiedli mieszkaniowych związanych z tymi	<u>I połowa</u> : harmonijny rozwój miejscowości z częściową asymilacją wzorów mieszczańskich (wille, zespół szkoły z boiskiem sportowym) <u>II połowa</u> : zniszczenia wojenne, ubytki w historycznej zabudowie, degradacja wielu obiektów zabytkowych, rozbudowa i częściowa urbanizacja.	40 %	40 %
Szaleniec	zabudowa jednodworcza blokowa na terpach	wieś powstała dopiero w XVIII wieku jako klasyczna forma kolonizacji mennonickiej- w zasadzie jedyna tak „czysta” forma na Małych Żuławach Malborskich; w XIX wieku dalszy pomyślny rozwój tym razem związany już z reformami agrarnymi i przeobrażeniami kapitalistycznymi na wsi; bogaty harmonijny pejzaż wiejski	Po 1945 roku następuje początkowo powolny, następnie postępujący z dużą intensywnością zanik podstawowych form budujących układ ruralistyczny - zwłaszcza zabudowy, w ostatnich latach zniknął z pejzażu jeden z miejscowych domów podcieniowych; bardzo niekorzystne tendencje w układzie osadniczym; zachowany cmentarz mennonicki – stan utrzymania dobry.	75 %	70 % ocena nie jest jednoznaczna – prawie całkowity zanik zabudowy, b. dobrze czytelna „warstwa podstawowa” krajobrazu
Szlagnowo	przysiółek ulicowy	brak śladów kolonizacji holenderskiej, układ ruralistyczny wsi zaczął się kurczyć odwrotnie proporcjonalnie do postępującego rozwoju przestrzennego i społecznego Starego Pola – z 4 gospodarstw gburskich pozostały 2	Stagnacja w zakresie formy układu osadniczego, postępujący zanik zabudowy historycznej, obiekty zachowane samowolnie zmodernizowane, przebudowane i przeobrażone; pojawienie się dużych, dysharmonijnych zabudowań miejscowej spółdzielni rolniczej na siedlisku jednego z gospodarstw chełmińskich (od południa); zachowany jeden budynek, który prawdopodobnie był domem podcieniowym.	-	30 %
Ząbrowo	ulicówka +	lokacyjny układ osadniczy wsi	<u>I połowa</u> – rozwój wsi także w	80 %	80 %

	<p>łańcuchówka przywałowa na terpach + zabudowa jednodworcza blokowa na terpach</p>	<p>został znacząco przekształcony w wyniku kolonizacji emfiteutycznej, to druga miejscowość w gminie, w której znaczącą rolę odegrali mennonicy – potem szerzej olendrzy; na południe i wschód od zwartej formy przestrzennej powstało całe „osiedle” kolonijne, praktycznie nowa wieś chociaż bez nazwy własnej; tutejsze siedliska ciągnęły się od Ząbrowa do Czerwonki (Rothe Bude); istniało tu co najmniej 14 dużych gospodarstw, w tym młyn i zajazd; znacznie powiększył się areał wsi, powstały blokowe rozłogi pól, gęsta sieć rowów melioracyjnych, rozwinięty układ komunikacji wewnętrznej, nasadzenia zieleni wysokiej – „pompowe” i akcentujące osie komunikacyjne czy zabudowania</p>	<p>kierunku południowym, do szosy Stare Pole – Elbląg, całe osiedle domów gburskich i zagrodniczych; budowa nowego zespołu szkoły ludowej; rozwój jednego z chełmińskich gospodarstw do formy majątku ziemskiego (hodowla koni oraz rośliny pastewne) – rodzina Rheis; II połowa – scalenie dawnych jednostek osadniczych: Rothe Bude, Letnik i Ząbrowa; częściowy zanik zabudowy – zwłaszcza na siedliskach kolonijnych, w zabudowie rozproszonej; silne przeobrażenia zachowanej zabudowy – samowolne modernizacje i przebudowy, zły stan utrzymania licznych zabytkowych budynków; kilka nowych budynków – mało harmonijnych w pejzażu. Zaskakująca diagnoza: Ząbrowo nie wymieniane w żadnych opracowaniach okazuje się najbardziej wartościowym i najlepiej zachowanym fragmentem lokalnego krajobrazu kulturowego.</p>		
<p>Złotowo</p>	<p>owalnica + zabudowa rozproszona (jednodworcza nieregularna)</p>	<p>od połowy XVII wieku rozwój układu osadniczego poprzez kolonizację emfiteutyczną – od wschodu i południa powstało 5 dużych gospodarstw, zachowane 4. W większości z nich osiedlili się mennonicy. We wsi w XVIII wieku wzniesiono trzy domy podcieniowe – zachowany jeden. W końcu XIX wieku wybudowano szkołę ewangelicką.</p>	<p>Na jednym z gospodarstw emfiteutycznych, nad Tejną, powstało osiedle PGR-owskie, mało harmonijne, ale oddalone od centrum. Częściowo zatarła się forma owalnicy – zanik odcinka południowego. Częściowy zanik zabudowy na historycznych siedliskach; wiele zachowanych budynków zabytkowych silnie przeobrażonych – samowolne modernizacje, przebudowy, remonty. Mała ilość nowych budynków – 3. Zachowany dom podcieniowy – stan utrzymania zadawalający. Wartościowa zabudowa na siedliskach kolonijnych – 3 domy konstrukcji zrębowej.</p>	<p>75 %</p>	<p>75 %</p>

5.2.3. Zabytki nieruchome.

Głównym komponentem regionalnego i lokalnego dziedzictwa kulturowego są zabytki nieruchome, w porównaniu do nich zabytki archeologiczne i ruchome okazują się zbiorami nader skromnymi i generalnie rzecz biorąc – mało reprezentatywnymi. Dziedzictwo kulturowe gminy oraz jej krajobraz kulturowy wyrażają się zatem przede wszystkim **poprzez zabytki nieruchome**.

Zasób zabytków nieruchomych jest duży i obejmuje 405 pozycji, przy czym pozycje te uwzględniają obiekty architektury i budownictwa oraz kompozycje zieleni wysokiej. Gdybyśmy dodali do tego jeszcze zabytkowe układy ruralistyczne oraz wyodrębnione krajobrazy kulturowe (wnętrza krajobrazowe) liczba ta wzrosłaby o następnych kilkadziesiąt pozycji.

Ten zasób, odniesiony do powierzchni gminy lub porównany do liczby obiektów powstałych lub ukształtowanych po 1945 roku, świadczy o dużym nasyceniu krajobrazu elementami historycznymi i decyduje o jego **zabytkowości**.

Zabytki nieruchome zostały ujęte w Gminnej Ewidencji Zabytków (GEZ), a w ramach niniejszego opracowania zostały dokładnie omówione i scharakteryzowane w **pkt. 5.4.** oraz wyszczególnione w **pkt. 12 Aneksy**.

5.2.4. Zabytki ruchome.

Zabytki ruchome związane z terenem gminy Stare Pole stanowią – jak powiedziano - zbiór bardzo skromny zarówno w ujęciu autotelicznym, jaki i w porównaniu do innych gmin żuławskich, sąsiednich czy występujących w pobliżu. Składają się na ten zbiór przede wszystkim wyposażenia trzech kościołów: parafialnego w Królewie, parafialnego w Krzyżanowie oraz filialnego w Starym Polu.

Elementy wystroju i wyposażenia tych kościołów powstały w okresie od gotyku do neogotyku i związane są z dwoma kręgami kulturowymi – katolickim (Krzyżanowo, Królewio) oraz ewangelickim (Stare Pole). Wszystkie zabytki pochodzą z fundacji zamożnych lokalnych rodzin gburskich (np. Sielmann, Rentel, Zimmermann) lub – w zdecydowanej mniejszości - szlacheckich (Wunderlich, Kithlof, Holst) czy mieszczańskich (głównie obywatele Malborka). Proweniencja większości nie jest znana, zaledwie w kilku przypadkach możemy wskazać autora lub warsztat, przy czym nie są to nazwiska odgrywające znaczącą rolę w historii regionu. Dla przykładu ołtarz główny w kościele ewangelickim w Starym Polu wykonany został w roku 1711 w warsztacie rzeźbiarza Scwrenza z Elbląga.

Elementy wystroju i wyposażenia kościołów w Królewie i Krzyżanowie zostały wpisane do rejestru zabytków województwa pomorskiego – porównaj odpowiednią tabelę w **pkt. 12 Aneksy**. Postuluje się, by wpisem do rejestru zabytków objąć także wyposażenie kościoła filialnego w Starym Polu ze względu na wartości historyczne i artystyczne oraz z uwagi na prowadzone przez właściciela prace konserwatorskie (częściowo finansowane z budżetu gminy Stare Pole – vide wspomniany wyżej barokowy ołtarz główny).

Warto wspomnieć o kilkudziesięciu zabytkach sepulkralnych związanych z historycznymi cmentarzami: kościelnymi w wyżej wymienionych wsiach oraz mennonickim w Szaleńcu. Na uwagę zasługują przede wszystkim charakterystyczne dla kultury holenderskiej stele z Szaleńca, pochodzące z XIX wieku oraz dwie barokowe stele z cmentarza przykościelnego w Królewie ³³.

³³ W Szaleńcu zachowało się 11 steli z piaskowca, najstarsza z roku 1806, najmłodsza z 1895 roku. W Królewie znajdują się: stela z piaskowca Samuela Wunderlicha z 1795 roku oraz stela z piaskowca Reginy Wunderlich z 1788 roku.

Podczas wykonywania GEZ, w trakcie prac terenowych, zwrócono uwagę na zachowane elementy wystroju i wyposażenia ewidencjonowanych budynków. Rozpoznanie przeprowadzono bardzo wnikliwie i szczegółowo, opierając się na wizjach lokalnych i wywiadach z właścicielami, a wypływające z tego postępowania wnioski prowadzą do negatywnych, z punktu widzenia dziedzictwa kulturowego regionu, konstatacji. Większość elementów wystroju i wyposażenia wiejskich obiektów architektury i budownictwa, symptomatycznych dla regionu, reprezentatywnych i charakteryzujących się różnorodną specyfiką form, co wiemy choćby na podstawie katalogu B. Schmida, uległa rozproszeniu. Obiekty te zostały zniszczone lub sprzedane kolekcjonerom głównie w latach 70-tych i 80-tych XX wieku. Ich powojenni właściciele nie przywiązywali do tych przedmiotów większej uwagi, nie znali ich wartości historycznej czy artystycznej, nie darzyli ich sentymentem, nie dostrzegali potrzeby, by zadbać o ich zachowanie dla przyszłych pokoleń czy też dla podkreślenia specyfiki zamieszkanego regionu. Skromne elementy wystroju i wyposażenia, w postaci pieców, stolarki wewnętrznej, szafek ściennych czy mebli zachowały się tylko w przypadku kilku budynków, są nimi: **dom podcieniowy w Kleciu, dom wolnostojący Klecie nr 26, dom wolnostojący w Królewie nr 95, dom podcieniowy w Złotowie, domy w zagrodach wzdłużnych w Złotowie (Złotowo nr 3 i nr 6), dom wolnostojący w Złotowie nr 56.**

5.2.5. Zabytki archeologiczne.

Podobnie skromny, jak w przypadku zabytków ruchomych, jest zasób zabytków archeologicznych związanych z terenami gminy Stare Pole. Porównanie z położonymi od południa gminami pozwala stwierdzić, że liczba zabytków archeologicznych zaewidencjonowanych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) jest w omawianym przypadku kilkakrotnie mniejsza. Współgra to ustaleniami poczynionymi przez G. Gerulisa dotyczącymi zachowania pomników językowych. Ilość zasymilowanych nazw pruskich, odnoszących się do miejscowości, obszarów czy obiektów fizjograficznych w przypadku dawnego komornictwa Morajny (na południe od omawianego obszaru) jest wielokrotnie większa w porównaniu do dawnego komornictwa Fiszewo (odpowiadającego opisywanemu obszarowi).

Zabytki archeologiczne zostały dokładnie wymienione oraz częściowo scharakteryzowane w **pkt. 12 Aneksy** niniejszego opracowania. Źródłem danych są dokumentacje wykonane w ramach AZP przechowywane w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku.

Większość zaewidencjonowanych stanowisk to ślady osadnicze odkryte w trakcie badań powierzchniowych. Nie mają one utrwalonych form terenowych, żadnych widocznych śladów, które można by starać się wyeksponować w procesie rewitalizacji krajobrazu kulturowego czy podnoszenia walorów turystyczno – krajoznawczych okolicy.

Tylko dwa stanowiska – występujące w pobliżu Dębowej Góry oraz na południe od Kraszewa – posiadają walory, związane z położeniem oraz częściowo z zachowaniem form historycznych, pozwalające myśleć o ich uczytelnieniu oraz zaadaptowaniu dla potrzeb turystycznych i rewitalizacyjnych.

5.2.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych.

Na terenach gminy Stare Pole nie występują zabytki w zbiorach muzealnych lub związane z kolekcjami.

5.2.7. Dziedzictwo niematerialne.

Lokalna kultura symboliczna jest mało znana, zwłaszcza w aspekcie swoich przejawów niematerialnych, związanych z przekazywaniem myśli w postaci intersubiektywnych wytworów, takich jak zwyczaje, obrzędy, style, tendencje czy mody, nie wspominając o ich

najbardziej specyficznych, artystycznych produktach w postaci utworów muzycznych czy literackich. Decydują o tym dwa czynniki, mocne ze sobą związane. Przede wszystkim dramatyczna w swoich konsekwencjach zmiana społeczna i kulturowa, która nastąpiła po roku 1945 roku. Dawni mieszkańcy Żuław, bez względu na swoją przynależność narodową czy wyznaniową (której nikt nie poddawał analizie) w większości opuścili zamieszkiwane tereny, dobrowolnie lub przymusowo, unosząc ze sobą znajomość lokalnej tradycji, historii i emocjonalne przywiązanie do dziedzictwa kulturowego. Nowa, napływowa społeczność przyniosła ze sobą inne przyzwyczajenia oraz wiedzę nieadekwatną do objętego zasobu – przestrzennego i kulturowego. Nie znając regionalnych uwarunkowań, nie rozumiejąc ich specyfiki i bogactwa, nie potrafiąc wykorzystać wielowiekowego i wielonarodowego dorobku w zasadzie zaczynała od zera, nie potrafiąc lub nie chcąc kontynuować rozwiniętych wcześniej wątków. W takiej sytuacji dawne utwory i dzieła – zwłaszcza te bez materialnego nośnika - zostały zniszczone lub zapomniane, a nowe nie zdołały się ugruntować i zdobyć odpowiedniej pozycji społecznej. Wynikiem tego jest wspomniany wcześniej brak opracowań dotyczących lokalnej historii czy kultury, i to jest właśnie drugim z czynników powodujących słabe rozeznanie dotyczące sfery kultury symbolicznej omawianego obszaru.

5.3. Zabytki ujęte prawnymi formami ochrony.

*

Art. 8 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa, że „Rejestr zabytków, zwany dalej „rejestrem”, dla zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków”. W przypadku województwa pomorskiego jest to Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków, który kieruje Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków w Gdańsku oraz delegaturą WUOZ w Słupsku.

Tryb i sposób wpisu zabytku nieruchomego do rejestru określony jest w art. 9 ustawy:

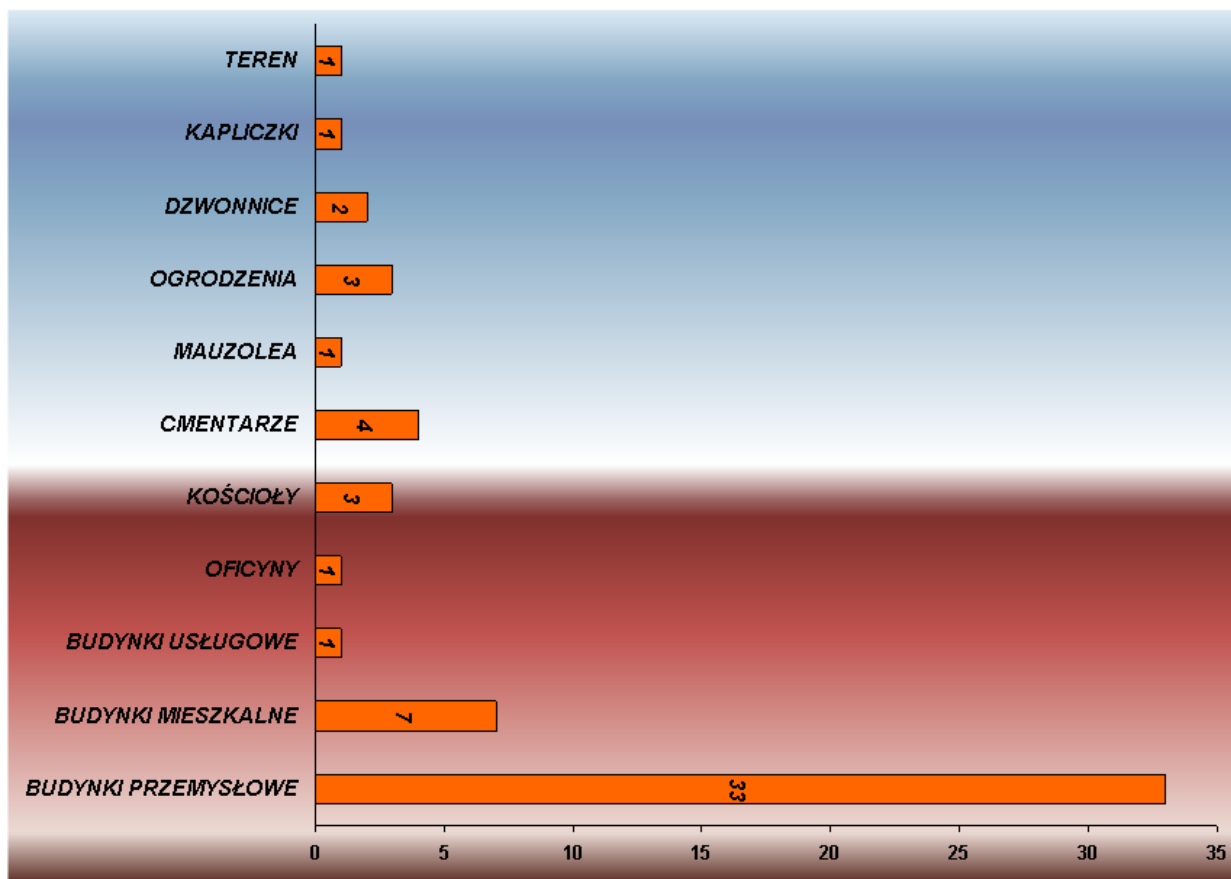
1. Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy.
2. W trybie określonym w ust. 1, do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku.
3. Wpis do rejestru historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołu zabytków nieruchomych.
4. Wpisanie zabytku nieruchomego do rejestru ujawnia się w księdze wieczystej danej nieruchomości na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie decyzji o wpisie do rejestru tego zabytku.
5. Decyzja o wpisie zabytku nieruchomego do rejestru, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, stanowi podstawę wpisu w katastrze nieruchomości.
6. Na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków informację o wpisie zabytku nieruchomego do rejestru ogłasza się w wojewódzkim dzienniku urzędowym.
7. Wpisy, o których mowa w ust. 4 i 5, są wolne od opłat.

Z terenem gminy Stare Pole związanych jest 11 decyzji wpisujących obiekty do rejestru zabytków nieruchomych oraz 1 decyzja wpisująca obiekt do rejestru zabytków archeologicznych (porównaj odpowiednie tabele zamieszczone w **pkt. 12 Aneksy**). Użyte tu słowo „obiekt” wskazuje, że nie w każdym wypadku decyzja dotyczy pojedynczego zabytku nieruchomego lub archeologicznego. Dla przykładu decyzja nr 278 z dnia 19 grudnia 1961 roku wpisuje do rejestru zabytków jeden zabytek nieruchomy – dom podcieniowy w Kławkach, natomiast decyzja nr 1358 z dnia 18 listopada 1991 roku ustanawia ochronę dla zespołu dawnej cukrowni w Starym Polu składającego się z 36 budynków i terenu określonego w historycznych granicach założenia.

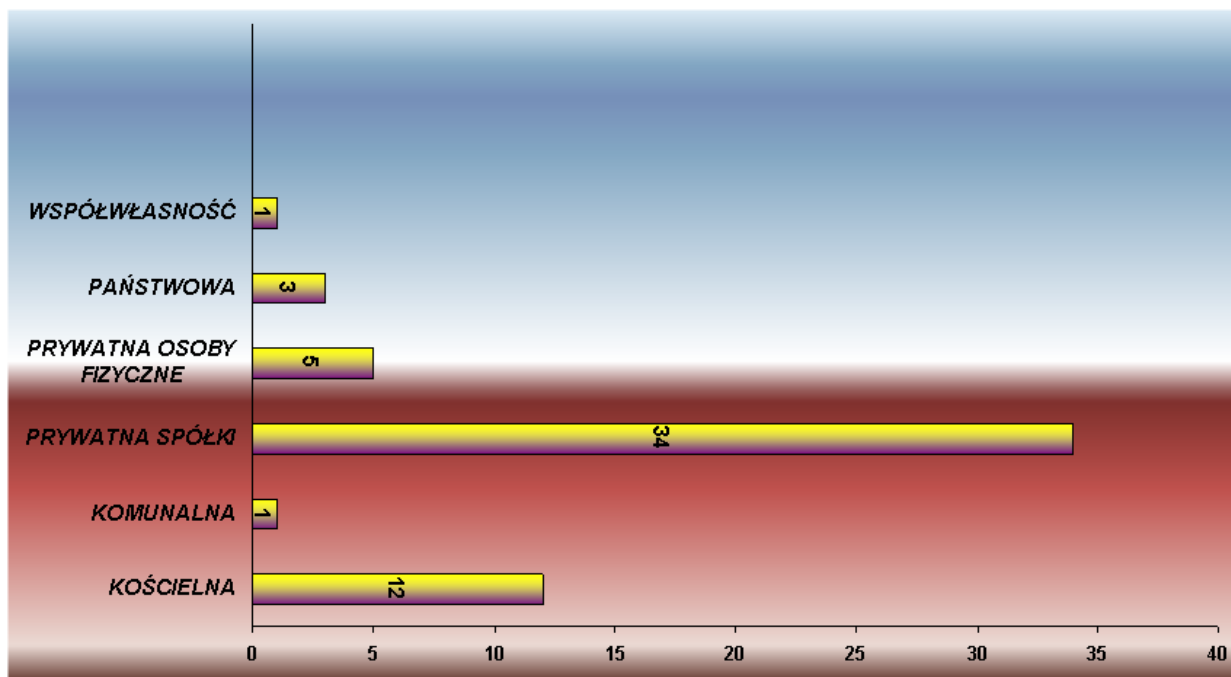
Łącznie na terenie gminy Stare Pole liczba zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru wynosi 57.

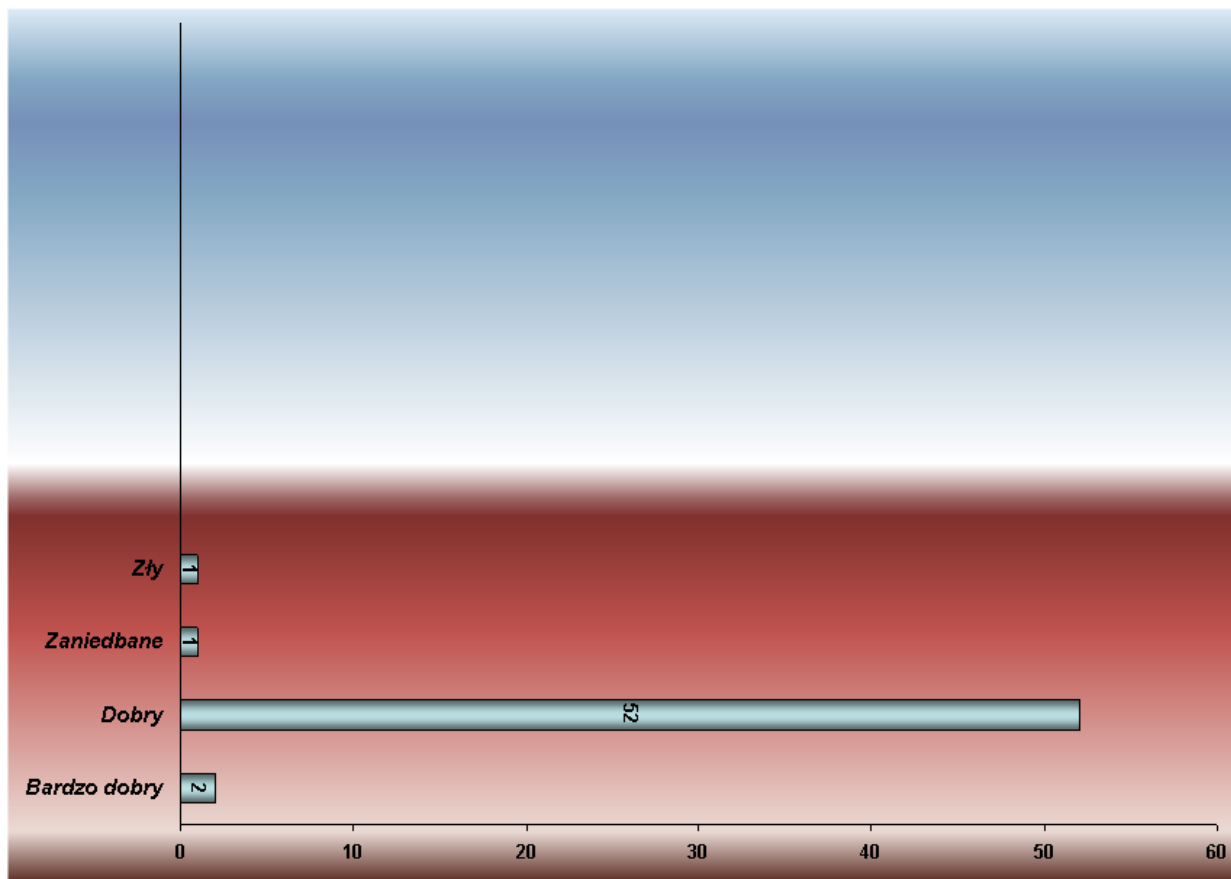
Strukturę tych zabytków przedstawiają poniższe wykresy:

Wykres nr 1. Rodzaj zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru.

Wykres 2. Struktura własności zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru.

Do rejestru zabytków archeologicznych wpisany jest 1 obiekt składający się z 4 stanowisk archeologicznych zlokalizowanych w pobliżu tzw. Dębowej Góry (niem. *Eich Berg*). Miejsce to położone jest w sołectwie Ząbrowo chociaż w literaturze fachowej (oraz w ramach AZP) funkcjonuje pod nazwą Kaczynos.

Trzeba zwrócić uwagę na kilka faktów związanych z wpisem do rejestru zabytków nieruchomych i archeologicznych występujących na terenach gminy Stare Pole:

- Liczba decyzji jest bardzo mała, niewspółmierna do zasobów i walorów zabytków tworzących lokalny krajobraz kulturowy. W Programie Opieki Nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2007 – 2010 podano, że liczba decyzji w województwie ogółem wynosi 1700, a w powiecie malborskim 94³⁴. Oznacza to nieznaczący procentowy udział obiektów rejestrowych z gminy Stare Pole wynoszący odpowiednio 0.007 w skali województwa oraz 12,7 w skali powiatu.
- Ostatnia decyzja rejestrowa pochodzi z 1988 roku (cmentarz mennonicki w Szaleńcu) i wydana została jeszcze przez WKZ w Elblągu. Oznacza to, że przez ponad 20 lat nie powstały nowe formy ochrony zabytków na terenie gminy Stare Pole (sic !)
- Jedna z obowiązujących decyzji dotyczy zabytku nieruchomego (dawna plebania) przeniesionego z Królewa do Elbląga³⁵.

³⁴ Program ... str. 17. Dane wg stanu na sierpień 2006. Dysproporcje mogły się tylko powiększyć, gdyż liczba decyzji w województwie na pewno wzrosła, w gminie Stare Pole pozostała bez zmian. Warto zaznaczyć błąd, który wkraśl się do Programu – nie uwzględnia się w nim decyzji archeologicznej podając, że w powiecie malborskim liczba rejestrowych zabytków archeologicznych = 0.

³⁵ Czyli de facto terenów gminy Stare Pole dotyczy 10 decyzji o wpisem do rejestru zabytków nieruchomych obejmujących 56 zabytków nieruchomych.

Podane wyżej stwierdzenia pozwalają na wysnucie następującego niepokojącego wniosku: tereny gminy Stare Pole w polityce i praktyce postępowania konserwatorskiego można określić mianem „obszaru peryferyjnego”. Decyduje o tym rzeczywiste, w sensie geograficznym, położenie na krańcu województwa, ale przede wszystkim wzmiankowane już i akcentowane w dalszej części niniejszego opracowania słabe rozeznanie dotyczące zasobów i wartości lokalnego krajobrazu kulturowego, także w gronie specjalistów. Z pozoru i z dystansu tereny gminy Stare Pole wydają się mało interesujące, nieatrakcyjne, pozbawione charakterystycznych i znanych obiektów historycznych, symbolicznych i zabytkowych. Umykają więc z pola widzenia odpowiednich służb czy badaczy. *Program Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009 – 2013* stawia sobie za cel zmianę tego niekorzystnego i niepożądanego, zwłaszcza z punktu widzenia lokalnej społeczności, stanu rzeczy.

**

Art. 10 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami stwierdza:

1. Do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku.
2. Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę albo wywiezienia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej.

W przypadku gminy Stare Pole mamy do czynienia z 2 obowiązującymi decyzjami o wpisie do rejestru zabytków ruchomych. Dotyczą one wyposażenia kościołów parafialnych w Krzyżanowie i Królewie obejmując łącznie 18 zabytków (porównaj tabelę w **pkt. 12 Aneksy**). Na potrzeby wykonania niniejszego opracowania nie prowadzono dokładnego rozpoznania zasobu i wartości zabytków ruchomych, można jednak oszacować, że liczba obiektów rejestrowych jest w tej dziedzinie większa niż w przypadku zabytków nieruchomych i obejmuje ok. 50 % stanu posiadania. Postuluje się potrzebę dokładniejszego rozpoznania zasobu i rozważenie objęcia decyzją o wpisie do rejestru wyposażenia kościoła filialnego w Starym Polu (oraz uzupełnienia wpisu wyposażenia kościoła parafialnego w Królewie).

Na terenie gminy Stare Pole zabytki ruchome występują tylko w obiektach sakralnych. Nie ma tu muzealiów, izb regionalnych czy państwowych lub prywatnych kolekcji.

Decyzje o wpisie do rejestru zabytków ruchomych są także bardzo „starej daty”, pochodzą z roku 1966 i 1972. Potwierdza to zauważony wyżej fakt małego zainteresowania organów ochrony zabytków problematyką lokalnego dziedzictwa kulturowego, określaną mianem „peryferyjności obszaru”.

Na terenie gminy Stare Pole nie występują parki kulturowe. Nie planuje się również w najbliższej przyszłości utworzenia takich parków.

**

**

Na terenie gminy Stare Pole nie ma obiektów zabytkowych uznanych za pomniki historii (ustanowione Rozporządzeniem Prezydenta RP). Nie występują tu obiekty, które przyszłości mogłyby pretendować do uzyskania takiego miana.

5.4. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków.

Gminna Ewidencja Zabytków (GEZ) Gminy Stare Pole została wykonana w IV kwartale 2008 roku. Powodem jej wykonania był nie tyle ustawowy obowiązek, ile raczej potrzeba użyteczna. Przygotowując nowe tereny inwestycyjne (odnawialne źródła energii) władze gminy stanęły przez koniecznością aktualizacji Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania. W tej sytuacji dostrzeżono zaniedbania w dziedzinie wykonywania zadań własnych związanych z ochroną zabytków – w przygotowywanych materiałach do studium nie można się było powołać na zaktualizowaną ewidencję oraz wynikający z niej Program Opieki Nad Zabytkami. Dbając o zapewnienie poprawności merytorycznej i formalnej nowego studium, związane także z koniecznością uzyskania wymaganej pozytywnej opinii od wojewódzkiego konserwatora zabytków, postanowiono uzupełnić te ewidentne braki.

GEZ obejmuje łącznie 331 pozycji – w tym 301 to obiekty architektury i budownictwa, a 30 to kompozycje zieleni wysokiej (porównaj odpowiednie tabele w **pkt. 12 Aneksy**). „Pozycja” odpowiada karcie ewidencyjnej wykonanej zgodnie ze wzorem zalecanym dla województwa pomorskiego przez wojewódzkiego konserwatora zabytków (opracowanym na podstawie *Rozporządzenia Ministra Kultury z dnia 14 maja 2004 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem.*)

W 40 przypadkach karta objęła więcej niż jeden obiekt zabytkowy. Dotyczyło to przede wszystkim siedlisk, na których występuje budynek gospodarczy/pomocniczy nie posiadający na tyle dużych walorów zabytkowych, by potraktować go jako osobną pozycję – dotyczy to przede wszystkim budynków znacząco przebudowanych/zmodernizowanych lub przeciwnie - bardzo zniszczonych; w większości przypadków budynków przerobionych na komórki, garaże, składziki, magazynki itp. W jednym wypadku karta objęła 33 budynki przemysłowe oraz teren należące do zespołu dawnej cukrowni w Starym Polu³⁶.

Uwzględnivszy wszystkie powyższe uwagi zasób GEZ gminy Stare Pole można przedstawić w następującej tabeli:

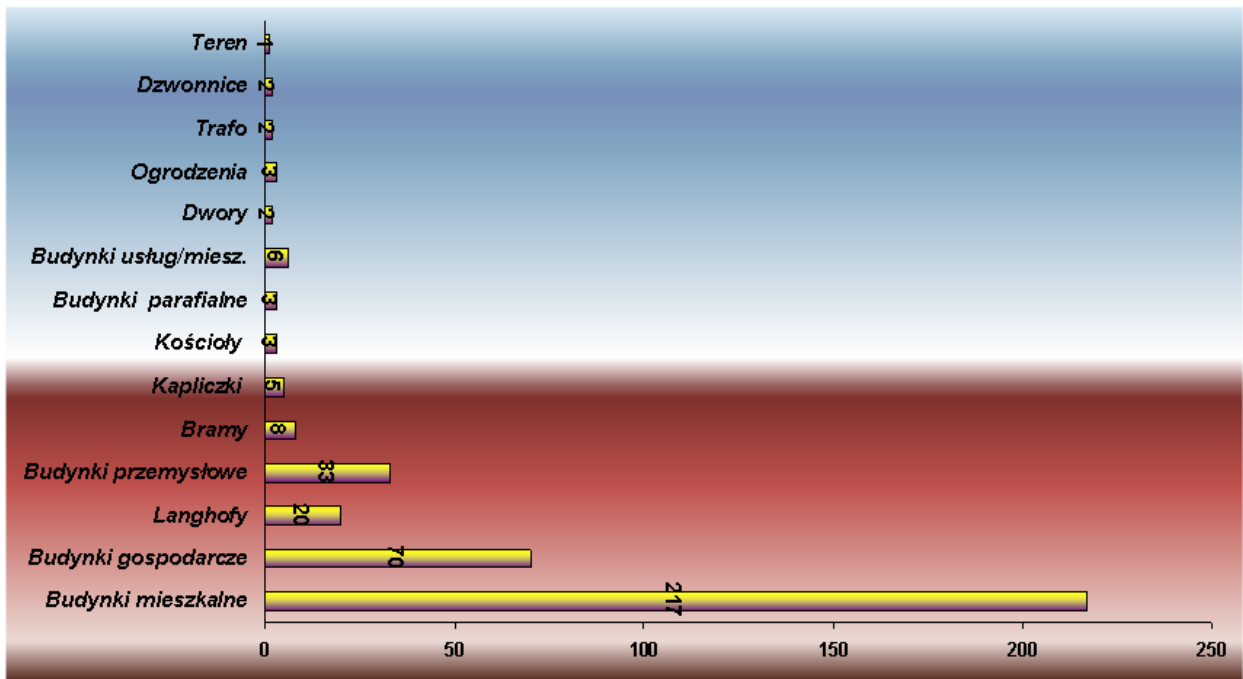
Tabela nr 5. Zasób GEZ Gminy Stare Pole.

L.P.	Kategoria	Liczba
1.	Pozycje (karty) w GEZ	331
2.	Zabytki nieruchome w ramach GEZ	405
3.	Zabytki architektury i budownictwa w ramach GEZ	375
4.	Kompozycje zieleni wysokiej w ramach GEZ	30
5.	Pozycje (decyzje) o wpisie do rejestru zabytków	16
6.	Zabytki nieruchome wpisane do rejestru	56
7.	Procentowy udział zabytków rejestrowych do ujętych w ewidencji (GEZ)	13,8 %

Strukturę zabytków nieruchomych ujętych w GEZ przedstawiają poniższe wykresy:

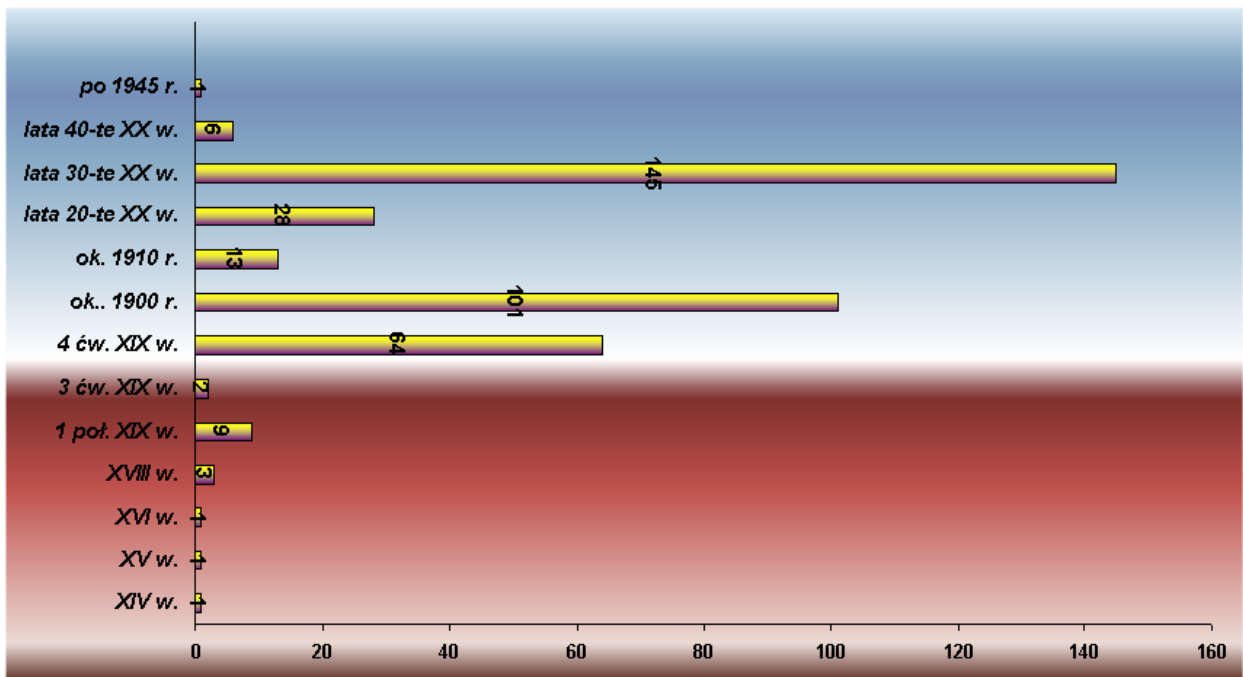
Wykres nr 4. Rodzaj zabytków architektury i budownictwa ujętych w GEZ.

³⁶ Jak zaznaczono wyżej (**pkt 5.3.**) zespół dawnej cukrowni obejmuje łącznie 36 budynków oraz teren. Z tego w GEZ wydzielono 3 budynki, mieszkaniowe, nie związane obecnie funkcjonalnie z zespołem i znajdujące się w zarządzie wspólnot mieszkaniowych. W karcie poświęconej dawnej cukrowni ujęto zatem 33 budynki oraz liczący ca 12 ha teren.

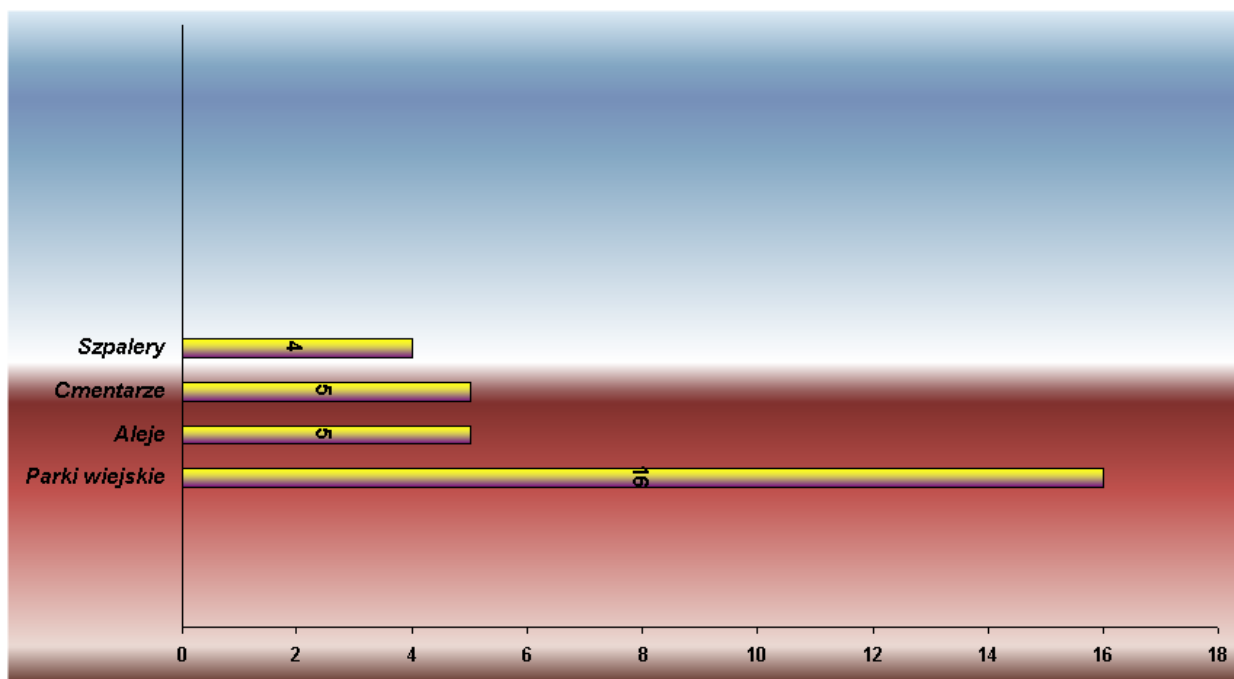
Łącznie 375 zabytków nieruchomych. Stan na 31 grudnia 2008 roku.

Wykres nr 5. Datowanie zabytków nieruchomych objętych GEZ.

Łącznie 375 zabytków nieruchomych. Stan na 31 grudnia 2008 roku.

Wykres 6. Rodzaj kompozycji zieleni wysokiej ujętych w GEZ.

5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy.

*

Po pierwsze, jak wyżej zaznaczono, najważniejszym zabytkiem gminy jest jej **krajobraz kulturowy**. Traktowany jako całość, w pełnej swojej rozciągłości, z charakterystyczną „starożuławska” strukturą i siecią powiązań funkcjonalnych między poszczególnymi elementami.

**

Po drugie, do grona najważniejszych zabytków zaliczyć trzeba obiekty rejestrowe. Ich wykaz pokazany został w **pkt. 12 Aneksy**, w odpowiednich tabelach. Poniżej scharakteryzowano zwięźle najważniejsze rejestrowe zabytki nieruchomości:

Królewo nr 27. Kościół rzymsko-katolicki p.w. św. Mikołaja, parafialny. Neogotycki, wzniesiony w roku 1820 na miejscu starszej, gotyckiej świątyni rozebranej w roku 1816. Wieża dobudowana w roku 1844. W latach 1894 - 1895 przeprowadzono remont kościoła, w jego trakcie wzmocniono fundamenty i ściany nośne. Budynek murowany z cegły ceramicznej palonej, czerwonej, posadowiony na ceglany fundament. Korpus główny salowy, prostopadłościenny, przekryty wysokim dachem dwuspadowym: ceramiczne pokrycie połaci, holenderka; od zachodu kwadratowa w planie wieża, 4-kondygnacyjna, zwieńczona daszkiem wiciowym krytym blachą.

Krzyżanowo, centrum wsi. Kościół rzymsko-katolicki p.w. św. Barbary, parafialny. Gotycki, wzniesiony przed 1330 rokiem. Opisany w protokole wizytacji kościelnej dokonanej w roku 1637 jako budowla obmurowana cegłą, z drewnianą wieżą i dachem krytym ceramicznie (turracula); później – w roku 1654 - o dachu pisano, iż grozi zawaleniem, a w roku 1669, iż „bardzo grozi zawaleniem”. W tym samym roku wieżę określano jako „wyremontowaną”, ale wkrótce później strawił ją pożar (rok 1688). Nową murowaną konstrukcję wieży wzniesiono w roku 1735 i zawieszono na niej dzwony; 17 stycznia 1818 roku wieża runęła w czasie wielkiej wichury i nigdy nie została już odbudowana. Bryła kościoła zasadniczo dwustopniowa: składa się z prezbiterium i zakrystii (od wschodu) oraz jednonawowej hali (od zachodu); obie części przykrywa dach dwuspadowy o pokryciu ceramicznym. Prezbiterium i zakrystia starsze, murowane z ręcznie formowanej cegły, szerokość murów ca 120 cm; chór o wymiarach 7,25 x 11,60 metra w rzucie i wysokości 9,30 metra. Nawa o wymiarach w rzucie 12 x 14,80 metra, o wysokości 6 metrów, posiadała pierwotnie konstrukcję ryglową (zachowaną wg B. Schmidta w części zachodniej), która została wtórnie obmurowana cegłami.

Stare Pole, ul. Marynarki Wojennej nr 18. Kościół rzymsko-katolicki p.w. Matki Bożej Królowej Polski, filialny; dawniej kościół ewangelicki. Wzniesiony w roku 1879 pod nadzorem okręgowego inspektora budowlanego Passarge z Elbląga. Zlokalizowany na działce cmentarza ewangelickiego założonego w roku 1843. W czasie budowy kościoła pastorem w Starym Polu był Carl Frdinand Oskar Rohde. Parafia protestancka w Starym Polu powstała w 1580 roku. Poza mieszkańcami Starego Pola obejmowała wyznawców nauki Lutra ze Złotowa, Klecia, Kraszewa, Krzyżanowa, Parwarku i Lekłowy; w końcu XIX wieku było to ponad 1000 dusz. Pierwszy kościół

protestancki powstał w roku 1638 – miał on drewnianą konstrukcję i był ulokowany na innej parceli. Z powodu złego stanu technicznego został rozebrany i na jego miejscu powstała budowla murowana w roku 1705. W kosztach jej budowy partycypowali znacząco szwedzcy oficerowie.

Klecie nr 4. Dom podcieniowy wzniesiony około połowy XVIII stulecia dla Dawida Zimmermanna, rozbudowany w początkach wieku XIX. Piętrowy: przyziemie murowane z cegły, tynkowane, partia piętrowa oraz szczyt podcienia konstrukcji ryglowej. Dach dwuspadowy o pokryciu ceramicznym. Od południa szczytowy podcień wsparty na dziewięciu słupach. Pierwotny plan budynku częściowo zniekształcony w trakcie wspomnianej przebudowy przez rozbudowanie strony zachodniej sienią w formie litery L.

Kławkki nr 8. Dom podcieniowy wybudowany w roku 1832 przez Jakuba Martena (napis na belce podcienia: *Peter B.H., J. Martens B.M 1832*). Posadowiony na fundamencie z kamieni polnych, część główna budynku konstrukcji zrębowej, szczyty szalowane pionowo deskami; podcień konstrukcji ryglowej, wsparty na sześciu słupach – typ szerokofrontowy, podcień dostawiony do elewacji wzdłużnej południowo - wschodniej. Bryła parterowa z użytkowym poddaszem, dachy: główny i podcienia – dwuspadowe, pokrycie ceramiczne (holenderka na deskowaniu); wieżba dachowa płatwiowo – krokwiowa wsparta na ścianach stolcowych. Wzniesiony na rzucie prostokąta, dwutraktowy, w trakcie frontowym – na osi – obszerna sień, w której schody na poddasze (konstrukcji policzkowej, jednobiegowe); pierwotny układ pomieszczeń dobrze zachowany. Stropy belkowe, z górną powalą z desek, białe podłogi. **Uwaga ! Obiekt nie użytkowany, opuszczony, w stanie ruiny. Konieczność podjęcia działań zmierzających do zachowania budynku.**

Złotowo nr 20/22/24. Dom podcieniowy, zbudowany w końcu XVIII wieku dla Johanna Gabriela Preussa. Drewniany, otynkowany, wzniesiony kalenicowo względem drogi wiejskiej (po północnej stronie osi), szerokofrontowy; podcień konstrukcji ryglowej, wsparty na 7 słupach, na osi głównej elewacji wzdłużnej południowej. Bryła prostopadłościenna, parterowa z użytkowym poddaszem, przekryta wysokim dachem dwuspadowym (holenderka) – dwuspadowy dach z holenderką także nad podcieniem. Zachowany pierwotny plan: dwutraktowy, z szerszym traktem południowym, w którym wielka izba, sień i „czarna kuchnia”.

Szaleniec. Dawny cmentarz mennonicki. Założony w końcu XVIII wieku, usytuowany w zachodniej części układu przestrzennego, bezpośrednio przy głównej drodze wiejskiej, po południowej stronie osi. Czynny do 1945 roku. Jednokwaterowy, w planie zbliżony do kwadratu. Zachowana kompozycja zieleni wysokiej. Zachowanych 26 obramowań grobów (pojedynczych, podwójnych i dziecięcych) oraz 13 stelli z piaskowca. Najstarsza stela z 1806 roku – Hermanna Pannera, z 1811 roku – Anny i Franza Cornelsena, z 1848 roku – Franza Cornelsena, z 1852 roku – Susanny Loop, z 1861 roku – Jacoba Quiringa, z 1863 roku – Johana Quiringa, z 1865 roku – Anny Claasen, z 1866 roku – Barbary Martins, z 1869 roku – Sary Jansen, z 1890 roku – Anny Claassen, z 1895 roku – Izaaka Klaasen.

Krzyżanowo, centrum wsi. Cmentarz, mur okalający działkę kościelną z cmentarzem, dzwonnica. Mur kościelny i cmentarz wymieniane są w katalogu B. Schmida. Mur został wzniesiony w końcu XV wieku, z cegły ręcznie formowanej, w wątku gotyckim; w zwieńczeniu ułożone gąsiorzy. Brama główna (od zachodu) i boczna furtka (od południa) z XIX wieku, murowane z cegły maszynowej. Parafia z Krzyżanowa stopniowo objęła kolejne miejscowości, na początku XIX wieku należały do niej: Stare Pole, Lekłowy, Klecie, Parwark, Kraszewo i Złotowo (oczywiście mowa o mieszkańcach wyznania katolickiego). Na cmentarzu zachowały się cztery żeliwne neogotyckie krzyże z lat 1825 – 1889 oraz wolnostojący nagrobek ze sztucznego kamienia w formie krzyża z roku 1918. Ponadto dwie klasycystyczne stele z końca XVIII wieku i słupek z piaskowca, bogato profilowany, z roku 1740.

Stare Pole, ul. Marynarki Wojennej 18. Cmentarz, ogrodzenie, dzwonnica, mauzoleum rodziny Wunderlich. Cmentarz został założony w roku 1843 i należał do ewangelików, w roku 1879 na jego terenie wybudowano kościół. Metalowe ogrodzenie z metalową dwuskrzydłową bramą i jednoskrzydłową furtką znajduje się od strony północnej, ciągnąc się wzdłuż ulicy wiejskiej; złożone z metalowych słupków i kratownic. Układ cmentarza zachowany w formie szczątkowej, wyróżnia się mauzoleum rodziny Wunderlich, aleja złożona z jesionów ciągnąca się za mauzoleum – na południe – do drewnianej dzwonnicy, kilka nagrobków sprzed 1945 roku (w tym należący do rodziny Bartel ze Złotowa). Dzwonnica – wzniesiona w 3 ćwierci XIX wieku, ceglany fundament, zwężający się ku górze drewniany trzon, dwuspadowy dach kryty papą. Grobowiec rodziny Wunderlich, z 1912 roku, murowany z cegły i sztucznego kamienia, forma neoklasycystyczna.

Stare Pole, ul. Marynarki Wojennej 2c – zespół cukrowni. Cukrownia w Starym Polu zaczęła powstawać od roku 1880 jako inwestycja spółki akcyjnej. Następne etapy rozwoju następowały w latach: 1890 – 1910 oraz 1920 – 1940. Zespół obejmuje budynki produkcyjne, pomocnicze i magazynowe oraz budynki mieszkalne i o charakterze socjalnym. Budynki produkcyjne to: kralalnicza, dyfuzja, płuczki, zespół zasilania w wodę, wyparki, produktownia; budynki pomocnicze to: laboratorium, stajnia, prasa i suszarnia wysłodek, magazyn, kotłownia, kuźnia, stolarnia, wapniarnia, wodniarki, zespół lokomotywni oraz wagi kolejowej; do obiektów tych dochodzą place składowe oraz budowle ziemne osadników ze stacją oczyszczania. Budynki mieszkalne to: dom dyrektora (ul. Marynarki Wojennej nr 2b), dom naczelnego inżyniera (Marynarki Wojennej 2a), duży dom mieszkalny dla pracowników (ul. Bema 2) oraz domy pracownicze na obrzeżach zespołu. Na budynki socjalne składają się: stołówka (na terenie zespołu) oraz restauracja (na północ od zespołu). Obiekty we zespole charakteryzują się

zbliżonym charakterem architektonicznym: są to obiekty murowane z cegły licowej, ze skromnym detałem architektonicznym. Kilka obiektów powstało w konstrukcji szkieletowej z wypełnieniem z cegły licowanej.

Stare Pole, ul. Sienkiewicza 3. Budynek poczty, wzniesiony w 4 ćwierci XIX wieku, w następstwie przeprowadzenia linii kolejowej (*Ostbahn*) przez teren miejscowości. Wzniesiony na działce zawierającej się między torami (od północy) a nowo wytyczoną ulicą biegnącą wzdłuż torów (obecnie ul. Sienkiewicza), kalenicowo do ich osi. Neogotycki. Budynek murowany z cegły, elewacje częściowo tynkowane (tynki rapowe, cementowo – wapienne) częściowo opracowane w cegle licowej (dekoracje w postaci gzymsów kordonowych i koronujących, obramienia otworów okiennych i drzwiowych, bonie w narożach). Wzniesiony na planie prostokąta, bryła dwukondygnacyjna, o dużej kubaturze, z obustronnym płytkim narożnikiem w części wschodniej; całość kryta dachem trójkątowym (w centrum i od zachodu) oraz dwuspadowym (od wschodu, nad ryzalitem), pokrycie dachu ceramiczne – holenderka. Otwory okienne i drzwiowe ostrołukowe, w otworach okiennych kute kraty; zachowana stolarka okienna: okna z dominującym profilowanym ślimieniem, podwójne, dwuskrzydłowe; zachowana stolarka drzwi wejściowych: dwuskrzydłowa, skrzydła tępe, na zawiasach czopowych, przeszklone.

Ponadto kapliczka przydrożna w Królewcu.

Po trzecie, obiekty nie wpisane do rejestru zabytków, posiadające jednak ważne walory historyczne i zabytkowe. Decydujące o cechach dystynktywnych lokalnego krajobrazu historycznego. Jednym z podstawowych celów *Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009 – 2013* jest postulat otoczenia tych zabytków właściwą opieką oraz – ewentualnie – rozciągnięcie nad nimi form ochrony, w uzgodnieniu z właścicielami i wojewódzkim konserwatorem zabytków. Zniknięcie tych obiektów z pejzażu lub ich przekształcenie, niezgodnie z zasadami sztuki konserwatorskiej, doprowadzi do utraty walorów krajobrazu kulturowego i znaczącego zatarcia przekazów lokalnej tradycji; może de facto oznaczać zubożenie i zatracenie znaczenia oraz wartości regionalnego dziedzictwa kulturowego. **Wiele z tych obiektów jest zagrożonych.**

Obiekty te można przedstawić w czterech najważniejszych grupach:

- Budynki mieszkalne konstrukcji zrębowej, wolnostojące.

Janówka nr 29/31. Budynek wzniesiony w 1 ćwierci XIX wieku, kalenicowo do drogi wiejskiej; prawdopodobnie mieściła się tu gospoda wiejska. Częściowo drewniany, konstrukcji zrębowej (od południowego – zachodu), wtórnie obmurowany i otynkowany; częściowo konstrukcji ryglowej, częściowo murowany – aneks od strony podwórza. Budynek podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem, o dużej kubaturze – nad częścią główną dach dwuspadowy (blacha, holenderka), nad aneksem także dach dwuspadowy (holenderka). Wzniesiony na planie litery T; układ wnętrza znacząco przebudowany. Stropy belkowe tynkowane na podsufitce, częściowo z górną powałą z desek. Białe podłogi, schody konstrukcji policzkowej, zabiegowe – prowadzące na strych.

Klecie nr 26. Budynek konstrukcji zrębowej na fundamencie z cegły. W licu 6 belek + ścianka kolankowa, szalowana pionowo deskami (podobnie jak partie szczytów); węgly przesłonięte deskowaniem w formie pilastrów. Budynek podpiwniczony, parterowy, przekryty dachem dwuspadowym: holenderka na deskowaniu. Zachowane pierwotne rozplanowanie – dwutraktowe, trójdzielne, przelotowa sień nieco odsunięta od osi głównej. Więźba dachowa płatiwio – krokwiowa wsparta na podwójnej ścianie stolcowej i kolankowej, naga podłoga na strychu. Stropy belkowe z górną powałą, podłogi białe, zachowana stolarka drzwiowa (odlewane klamki, zamki skrzynkowe i wpustowe z ozdobnymi tarczkami) oraz stolarka okienna (okiennice, skrzydła trójkątowe). Przed frontem domu (południe) około 100 letnia lipa. Na podwórzu (od północy) stodoła – jedyna zachowana w całej wsi.

Królewo nr 20. Budynek wzniesiony w roku 1826, data budowy na belce nadproża w elewacji frontowej (od południa). Po 1945 roku mieścił się tu sklep. Fundament z cegły, konstrukcja zrębowa - w licu 7 belek, węgly przesłonięte deskami, szczyty szalowane pionowo deskami. Budynek częściowo podpiwniczony, parterowy, przekryty wysokim dachem naczółkowym (holenderka). Wzniesiony na rzucie prostokąta, z (dawniej) przelotową sienią na osi; układ wnętrza nieznacznie zmieniony: dwutraktowy, trójdzielny. Stropy belkowe z górną powałą z desek, podłogi dębowe i białe; schody na strych drabinowe, zabudowane. Więźba dachowa płatiwio – krokwiowa wsparta na podwójnej ścianie stolcowej z pochyłymi kleszczami. Częściowo zachowana stolarka okienna, częściowo zachowana stolarka drzwiowa.

Królewo nr 28. Budynek wzniesiony około 1870 roku, kalenicowo do ulicy wiejskiej. Posadowiony na fundamencie z kamienia polnego łamanego, konstrukcja zrębowa: 8 belek w licu + ścianka kolankowa; od frontu (zachód) drewniana wystawka z trójkątnym szczytem; szczyty budynku oraz wystawki szalowane pionowo deskami. Budynek podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem, przekryty dachem dwuspadowym,

ceramiczne pokrycie dachu (holenderka). Deski w szczytach dekoracyjnie wycięte na końcówkach, okładzina ścianki kolankowej z dekoracją snycerską, ażurowe kroksztyny przy wysuniętych przed lica szczytów belkach płatwi. Rzut prostokątny, przelotowa sień na osi, układ wewnątrz zachowany: dwutraktowy, trójdzielny. Stropy belkowe z górną powałą z desek, białe podłogi, schody prowadzące na poddasze konstrukcji policzkowej, zabiegowe; schody do piwnicy ceglane.

Szlagowo nr 1. Dom z dawnego „wolnego” gospodarstwa chełmińskiego (tzw. *Gutshaus*), wzniesiony około 1830 roku, kalenicowo do drogi. Obecni właściciele podczas remontu odkryli na jednej ze ścian datę: 1832 (zamalowana). Po 1945 roku w budynku mieścił się sklep spożywczy oraz świetlica wiejska; obecnie mieszkania prywatne (jedna rodzina). Budynek posadowiony na fundamencie z kamienia polnego i cegły, zasadniczo konstrukcji zrębowej, w licu 8 belek + oczep; wystawka od frontu (południa) konstrukcji ryglowej; wystawka pełni rolę „cofniętego” podcienia, przed nią znajduje się drewniany taras. Szczyty części głównej budynku i wystawki szalowane pionowo deskami, końcówki dekoracyjnie wycięte. Bryła parterowa z użytkowym poddaszem, duża kubatura, dach dwuspadowy o pokryciu ceramicznym (holenderka); dach wystawki także dwuspadowy (holenderka). Wzniesiony na planie prostokąta, dwutraktowy, trójdzielny; na osi głównej obszerna sień, w niej schody na poddasze – konstrukcji policzkowej, zabiegowe, z dwustronną balustradą, w której toczone tralki. Wieżba dachowa z elementów przecieranych, krokwiowa (bez jętek), wsparta na płatwiach stopowych (oczepie), deskowanie na zakładkę. Stropy belkowe z górną powałą z desek (poddasze) lub tynkowane na podsufitce (parter). Częściowo zachowana stolarka drzwiowa – drzwi wejściowe od południa oraz wewnętrzne. Stolarka okienna nowa. Podłogi dębowe.

Stare Pole, ul. Marynarki Wojennej nr 17. Budynek wzniesiony około 1870 roku, jeden z dwóch zachowanych domów z „wolnych” gospodarstw chełmińskich (*Gutshaus*) na terenie Starego Pola – drugi to Stare Pole nr 4 (murowany). Usytuowany w centrum wsi, kalenicowo do ulicy wiejskiej. Posadowiony na murowanym fundamencie (kamień polny ciosany), konstrukcji zrębowej – w licu 9 belek + ścianka kolankowa; partie szczytów i ścianek kolankowych szalowane deskami (ścianki pionowo, szczyty poziomo). Podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem, przekryty dachem dwuspadowym, ceramiczne pokrycie połaci; dekoracyjnie zaciosane końcówki krokwi. Otwory okienne w obramieniach z desek, zachowane dwuskrzydłowe okiennice, częściowo zachowana stolarka okienna. Stolarka drzwiowa wymieniona, białe podłogi, stropy belkowe tynkowane na podsufitce; schody na poddasze konstrukcji policzkowej, zabiegowe, z pojedynczą balustradą, w której wycinane tralki.

Ząbrowo nr 45. Budynek wzniesiony około 1890 roku, wkrótce po totalnej powodzi z roku 1888, kalenicowo do ulicy wiejskiej, prowadzącej w kierunku północnym – do dawnej kolonijnej części wsi. Cała zagroda związana z tym siedliskiem była siedzibą dużej rzeźni – w budynkach gospodarczych mieściła się część produkcyjna zakładu, opisywany obiekt służył jako sklep oraz mieszkanie właściciela (takie funkcje utrzymał także po drugiej wojnie, do lat 60-tych XX wieku). Ostatnim przedwojennym właścicielem był rzeźnik Grahlke. Budynek posadowiony na fundamencie z kamieni polnych (ława wtórnie obetonowana), konstrukcji zrębowej, wtórnie w partii przyziemia otynkowany (około 1970 roku), partie ścianki kolankowej oraz szczytów szalowane pionowo deskami; ceramiczne pokrycie dachu (holenderka). Budynek podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem, przekryty dachem dwuspadowym. Elewacje wzdłużne 4-osiove, szczytowe 2-osiove, zachowane elementy detalu architektonicznego (dekoracje snycerskie): obramowanie okien i drzwi, dekoracyjnie wycięte: fryz kordonowy i deski podokapowe – zachowane końcówki krokwi. Zachowana wieżba dachowa (płatwiowo – krokwiowa wsparta na podwójnej ścianie stolcowej), stropy belkowe tynkowane na podsufitce, białe podłogi, schody zabiegowe na poddasze; częściowo stolarka okienna i częściowo stolarka drzwiowa.

Złotowo nr 56. Dom konstrukcji zrębowej na ceglany fundamencie, w licu 6 belek + ścianka kolankowa (szalowana, podobnie jak szczyty, pionowo deskami). Bryła prostopadościenna, parterowa, przekryta dachem dwuspadowym - pokrycie dachu eternitem. Drewniana weranda w narożniku elewacji wzdłużnej frontowej (od południowego – wschodu). Zachowany pierwotny układ wewnątrz, dwutraktowy, trójdzielny. Stropy belkowe z górną powałą, białe podłogi, częściowo zachowana stolarka okienna oraz stolarka drzwiowa. Budynek wzniesiony około roku 1870 – 80 przez miejscowych menonitów. Informacje o dawnych właścicielach przekazał zamieszkały w Berlinie, dyplomowany inżynier budownictwa – Klaus Friedrich. Mieszkała tu jego cioteczna babka - **Amanda Jenzen** oraz jej córka – **Aniela Dick** (obecnie przebywa z rodziną na stałe w Urugwaju). Oba nazwiska są holenderskie, jedno z nich wymienione było w XVIII wieku.

➤ Budynki mieszkalne konstrukcji zrębowej, w zagrodach typu langhof.

Szaleniec nr 1. Zagroda w typie wzdłużnym (langhof) z drewnianą częścią mieszkalną (od południa) i murowaną częścią gospodarczą (od północy). Wzniesiona około 1850 roku, szczytowo do drogi wiejskiej, w znacznym oddaleniu od osi. Dom mieszkalny posadowiony na fundamencie z kamieni polnych łamanych, konstrukcji zrębowej, w licu 6 belek + oczep; elewacje wtórnie otynkowane (stan tynków bardzo zły – zachowane we fragmentach), szczyt od południa szalowany deskami. Budynek podpiwniczony, parterowy, przekryty dachem dwuspadowym – nowe pokrycie dachu (eternit); w elewacjach wzdłużnych szerokie, profilowane, deskowe gzymsy podokapowe. Budynek wzniesiony na planie prostokąta, zachowany pierwotny podział wnętrza: dwutraktowy, z przelotową sienią przesuniętą od osi głównej na północ. Częściowo zachowana stolarka okienna (okna dwuskrzydłowe, ościeżnicowe) oraz stolarka drzwiowa. Stropy belkowe z górną powałą z desek, białe podłogi.

Złotowo nr 3. Zagroda w typie wzdłużnym (langhof) z drewnianą częścią mieszkalną (od południa) i murowaną częścią gospodarczą (od północy). Budynek mieszkalny wzniesiony w konstrukcji zrębowej na ceglanych fundamentach. 7 belek w licu + oczep, węgły przesłonięte deskami imitującymi tokańskie pilastry. Podpiwniczony, parterowy, z częściowo użytkowym poddaszem, kryty dachem dwuspadowym (holenderka). Zachowany pierwotny układ pomieszczeń: dwutraktowy, trójdzielny, z przelotową sienią na osi. Stropy belkowe tynkowane na podsufitce, białe podłogi, zachowana stolarka okienna (okiennice) oraz stolarka drzwiowa (odlewane klamki, zamki skrzynkowe i wpustowe, ozdobne tarczki, zawiasy kątowe). W elewacji wzdłużnej od zachodu drewniana, przeszklona weranda.

Złotowo nr 9. Zagroda w typie wzdłużnym (langhof) z drewnianą częścią mieszkalną (od wschodu) i murowaną częścią gospodarczą (od zachodu). Budynek wzniesiony w roku 1823 (zachowana metalowa tabliczka z datą), przed 1945 rokiem mieszkał tu sołtys (nazwisko nieznane), jego gospodarstwo specjalizowało się w hodowli bukatów. Dom mieszkalny posadowiony na ceglanych fundamentach, konstrukcji zrębowej; 6 belek w licu + oczep. Budynek podpiwniczony, parterowy, przekryty dachem dwuspadowym – nowe pokrycie dachu (eternit), w połaci dachu od południa powieka. Zachowane dawne rozplanowanie wnętrza, dwutraktowe. Stropy belkowe z górną powalą, białe podłogi; zachowana stolarka okienna (okiennice) oraz stolarka drzwiowa (w tym drzwi przeszklone, z ozdobnymi szybami). **Uwaga – właściciel planuje rozbiórkę części gospodarczej z uwagi na zły stan techniczny!**

- Murowane (i ryglowe) budynki mieszkalne, wolnostojące, najczęściej stanowiące siedziby właścicieli „wolnych” majątków chełmińskich (tzw. *Gutshaus*).

Janówka nr 35/37. Budynek wzniesiony około 1890 roku (po totalnej powodzi), usytuowany kalenicowo względem drogi wiejskiej. Murowany z cegły ceramicznej licowej oraz klinkierowej z użyciem glazurowanych kształtek (w kolorze zielonym). Bryła podpiwniczona, parterowa z użytkowym poddaszem, o dużej kubaturze, przekryta dachem dwuspadowym o pokryciu ceramicznym; od frontu dwukondygnacyjny ryzalit z trójkątnym szczytem i osobnym dachem dwuspadowym (holenderka). Bogaty detal architektoniczny na elewacjach z cegły i kształtek ceramicznych: fryzy, gzymsy, łęki w otworach okiennych i drzwiowych, sygnaturki, sterczyny itp. Budynek wzniesiony na planie prostokąta, dwutraktowy, zasadniczo trójdzielny – zachowane pierwotne rozplanowanie z przelotową sienią na osi głównej. Częściowo zachowana stolarka okienna oraz drzwiowa. Przy elewacji szczytowej od (od północnego – wschodu) murowana weranda z tarasem, przed nią drewniany ganek.

Kaczynos nr 20. Dom z dawnego „wolnego” gospodarstwa chełmińskiego (*Gutshaus*) należący dla Eberharda Zimmermana, zbudowany w końcu XVIII wieku, przebudowywany w końcu XIX wieku, znacząco „zmodernizowany” po roku 1945. Po drugiej wojnie miesiły się tu biura i mieszkania należące do PGR Kaczynos, obecnie tylko mieszkania prywatne. Wzniesiony kalenicowo do drogi wiejskiej, usytuowany na zachód od placu wiejskiego, na tle luźno komponowanego parku wiejskiego. Murowany z cegły, tynkowany – tynki współczesne; od frontu (wschód) drewniana weranda z pulpitem daszkiem (papa). Budynek podpiwniczony, zasadniczo parterowy z użytkowym poddaszem, kryty dachem mansardowym; od frontu – na osi głównej – pięciosiowy, piętrowy ryzalit z osobnym dachem trójpołaciowym, we frontowej połaci wystawka z trójkątnym szczytem. Wzniesiony na planie wydłużonego prostokąta, pierwotny układ wnętrza (dwutraktowy, zasadniczo trójdzielny, z przelotową sienią na osi) znacznie zmieniony w wyniku powojennych adaptacji. Nowe pokrycie dachu – eternit, nowa stolarka okienna i drzwiowa, nowa więźba dachowa, elementy wystroju i wyposażenia.

Kaczynos nr 9. Budynek dawnej szkoły ewangelickiej, wzniesiony w roku 1928, kalenicowo do drogi wiejskiej, po wschodniej stronie osi. Szkoła istniała we wsi co najmniej od początku XIX wieku, jej wygląd znany jest z archiwalnych fotografii. Gdy budynek konstrukcji zrębowej rozebrano z uwagi na zły stan techniczny wzniesiono nowy, murowany obiekt; próbowano go rozbudować w końcu lat 80-tych XX wieku, ale po upadku PGR inwestycje przerwano. Budynek murowany z cegły, tynkowany, tynki rapowe, cementowo – wapienne. Podpiwniczony, zasadniczo parterowy z użytkowym poddaszem, przekryty dachem naczółkowym, ceramiczne pokrycie dachu – holenderka; elewacja wzdłużna od wschodu wtórnie przebudowana, podwyższona do drugiej kondygnacji. Budynek znacząco zmodernizowany, bez szkody dla wartości architektonicznych (zapewne pod nadzorem konserwatorskim): nowa stolarka okienna i drzwiowa, nowe posadzki i podłogi, wzmocnione stropy. W klatkach schodowych częściowo zachowana dawna posadzka, zachowane schody konstrukcji policzkowej, dwubiegowe, z jednostronną balustradą.

Kikojty nr 16. Dawny dwór w zespole dworsko-folwarcznym. Wzniesiony w 4 ćwierci XIX wieku. Murowany z cegły, tynkowany, w tynku skromny detal architektoniczny (opaski przy otworach okiennych i drzwiowych, gzymsy podokapowe). Budynek podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem, przekryty dachem dwuspadowym – pokrycie dachu ceramiczne (holenderka); od frontu (wschód) na osi głównej elewacji wzdłużnej trójosiowy, dwukondygnacyjny ryzalit z trójkątnym szczytem. Układ wnętrza dwutraktowy, trójdzielny, nieznacznie przebudowany. Stropy belkowe tynkowane na podsufitce, białe podłogi, zabiegowe schody konstrukcji policzkowej na poddasze. Budynek w złym stanie technicznym. Przy elewacji szczytowej od północy drewniany ganek.

Klecie 9/11. Przed 1945 rokiem siedlisko jednego z miejscowych „wolnych” chełmińskich (bauera). Budynek murowany z cegły, tynkowany, naroża boniowane, pokrycie dachowe ceramiczne (holenderka); od frontu drewniana weranda, kryta daszkiem dwuspadowym, o przeszklonych ścianach. Budynek podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem, o dużej kubaturze, kryty dachem dwuspadowym – od frontu (północ) na trzech osiach ryzalit z trójkątnym szczytem i osobnym dachem dwuspadowym. Układ wnętrz dwutraktowy, w większości zachowany dawny podział pomieszczeń.

Kraszewo nr 10. Przed 1945 rokiem siedlisko jednego z trzech miejscowych „wolnych” chełmińskich (bauer) – w zasadzie bardziej przypominające majątek ziemski niż gospodarstwo rolne, dom zbliżony formą architektoniczną do dworu. W czasach PGR-owskich mieściły się tu biura zakładu. Budynek murowany z cegły, tynkowany, na tynkach detal architektoniczny – ze stiuku i tynku (klasycystyczny np. kanelowane pilastry). Budynek podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem, duża kubatura; przekryty dachami dwuspadowymi – nowe pokrycie (eternit). Wzniesiony na planie litery L – układ wnętrz znacząco przekształcony. Przy elewacji szczytowej od południa weranda. W sieni od frontu (zachód) posadzka z lastriko, schody konstrukcji policzkowej, z jednostronną balustradą. Stropy belkowe tynkowane na podsufitce, zachowana stolarka drzwiowa – dekorowane ościeżnice.

Kraszewo nr 8. Przed 1945 rokiem siedlisko jednego z trzech miejscowych „wolnych” majątków chełmińskich (bauer) – w zasadzie bardziej przypominające majątek ziemski niż gospodarstwo rolne, dom zbliżony formą architektoniczną do dworu. W czasach PGR – owskich mieściła się tu świetlica (na parterze) oraz mieszkania; obecnie tylko mieszkania prywatne. Budynek murowany, tynkowany, w tynku detal architektoniczny (klasycystyczny). Podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem, o dużej kubaturze, przekryty dachem naczółkowym – nowe pokrycie połaci (eternit). Od frontu (wschód) dwa narożne ryzalite, dwukondygnacyjne, zwieńczone szczytami o wolutowych spływach. Układ wnętrz znacząco zmieniony w wyniku adaptacji w czasach PGR-u. Stropy belkowe tynkowane na podsufitce, w sieniach posadzki z lastriko, schody na poddasze konstrukcji policzkowej, zabiegowe, z balustradami.

Królewo nr 27. Obecna plebania. Budynek wzniesiono około 1890 roku, kalenicowo do ulicy wiejskiej. Fundament z kamieni polnych ciosanych, ściany murowane z cegły licowej z użyciem cegły glazurowanej i kształtek ceramicznych; od frontu (wschód) płytki dwukondygnacyjny ryzalit, w partii piętra konstrukcji ryglowej – wypełnionej cegłą licową; przed ryzalitem drewniany ganek z pulpitym daszkiem. Budynek podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem, przekryty dachem naczółkowym – pokrycie ceramiczne. Bogaty detal architektoniczny na elewacjach: z cegły, kształtek oraz drewnianych płycin z dekoracją snycerską (rozety). Rzut prostokątny, układ pomieszczeń dwutraktowy, zachowany. Stropy belkowe tynkowane na podsufitce, drewniane podłogi, zachowana stolarka okienna i drzwiowa.

Królewo nr 73. Budynek zbudowany około roku 1900, na sygnaturce od południa data: 19... ; dawniej należał do „wolnego” gospodarstwa chełmińskiego, tworząc, z zabudowaniami gospodarczymi (słabo zachowanymi) gospodarstwo przypominające majątek ziemski (tzw. Gutshaus). Wzniesiony kalenicowo do bocznej drogi wiejskiej, prowadzącej na wschód, w kierunku wsi Lekłowy. Murowany z cegły, tynkowany, tynki rapowe, detal architektoniczny z tynku i stiuku: opaski okienne, gzymsy parapetowe i podokapowe; na osi głównej: od północy murowany ganek z tarasem, przy którym żeliwna balustrada, od południa ganek drewniany; fundament z kamieni polnych ciosanych – ława wtórnie obetonowana. Budynek podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem, przekryty dachem dwuspadowym (ceramiczne pokrycie połaci – holenderka); na osi głównej – od południa i północy – wystawki z trójkątnymi szczytami i osobnymi daszkami dwuspadowymi (holenderka). Przy elewacji szczytowej – od wschodu – murowany z cegły aneks, z dachem dwuspadowym o pokryciu ceramicznym (holenderka).

Królewo nr 95. Budynek wzniesiony w 4 ćwierci XIX wieku, należący do gburza Henryka Sielmana. Murowany z białej i czerwonej cegły, posadowiony na fundamencie z cegły i kamieni polnych, od frontu (południe) drewniana weranda z pulpitym daszkiem (krytym papą). Budynek podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem, przekryty dachem dwuspadowym – ceramiczne pokrycie połaci (holenderka). Od frontu 3-osiowa wystawka z trójkątnym szczytem. Wzniesiony na planie prostokąta, układ wnętrz nieznacznie przekształcony: dwutraktowy, z przelotową osią na osi głównej; po obu stronach sieni duże pomieszczenia mieszkalne, wysokie. Stropy belkowe tynkowane na podsufitce, drewniane podłogi. Schody na poddasze konstrukcji policzkowej, zabiegowe, z pojedynczą balustradą, w której toczony tralki. Bogaty detal architektoniczny na elewacjach. Częściowo zachowana stolarka okienna i stolarka drzwiowa.

Krzyżanowo nr 2. Budynek wzniesiony w 4 ćwierci XIX wieku (około 1880 roku), przed 1945 rokiem należał do „wolnego” gospodarstwa chełmińskiego o statusie majątku ziemskiego; jednego z trzech istniejących we wsi. Po roku 1945 mieściły się tu biura PGR Krzyżanowo oraz mieszkanie kierownika zakładu. Zlokalizowany na skrzyżowaniu drogi do Starego Pola z drogą do Klecia, po stronie południowo – zachodniej; od wschodu i południa otoczony pozostałością dawnego parku wiejskiego. Wzniesiony na rzucie litery T, część wschodnia dwukondygnacyjna, przekryta dachem dwuspadowym, z drewnianą werandą i gankiem przy elewacji frontowej (wschodniej); aneks zachodni parterowy z użytkowym poddaszem, przekryty dachem dwuspadowym (oba dachy kryte papą). Budynek podpiwniczony, bryła dwustopniowa, jedno – i dwukondygnacyjna, dachy dwuspadowe; murowany z cegły ceramicznej palonej, tynkowany: tynki części wschodniej oryginalne, wapienne – cementowe, z detalem architektonicznym z tynku oraz cegieł; tynki w części zachodniej nowe, akrylowe, w tej części znajdują

się też plastikowe okna, wewnątrz zmodernizowane: podłogi, stropy, przebudowany układ wnętrza oraz dobudówka (wzniesiona w roku 1972). W części starszej zachowana stolarka okienna, drzwiowa (między innymi drzwi dwuskrzydłowe, płycinowo – ramowe, z dekoracją kaboszonową), stropy belkowe tynkowane na podsufitce, zabiegowe schody konstrukcji policzkowej na poddasze, więźba dachowa.

Krzyżanowo nr 4. Budynek wzniesiony w 4 ćwierci XIX wieku (około 1880 roku), przed 1945 rokiem należał do „wolnego” gospodarstwa chełmińskiego o statusie majątku ziemskiego; jednego z trzech istniejących we wsi. Po 1945 roku przyłączony do PGR Krzyżanowo – mieściły się tu mieszkania pracowników oraz pokoje dla dziewcząt, pracujących w brygadach ochotniczych (lata 50-te XX wieku).

Parwark nr 3. Dwór należący do właścicieli majątku, wzniesiony zapewne około 1880 roku. Murowany, tynkowany, podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem, przekryty dachem dwuspadowym – nowe pokrycie (częściowo blacha, częściowo eternit). Od frontu (zachód) trójosiowy ryzalit z trójkątnym szczytem i osobnym dachem dwuspadowym (blacha). Plan budynku znacząco zmieniony, wewnątrz zmodernizowane – nowe podłogi, stropy, stolarka okienna i drzwiowa, instalacje.

Stare Pole, ul. Marynarki Wojennej nr 4. Budynek wzniesiony około 1870 roku, jeden z dwóch zachowanych domów z „wolnych” gospodarstw chełmińskich (*Gutshaus*) na terenie Starego Pola – drugi to Stare Pole nr 17 (drewniany). Usytuowany w centrum miejscowości, przy skrzyżowaniu głównej ulicy wiejskiej i drogi do Krzyżanowa, po południowo – wschodniej stronie, nieco w głębi. Podobny – choć nieco większy – do domu w Krzyżanowie nr 2. Wzniesiony na planie litery T, część wschodnia dwukondygnacyjna, przekryta spłaszczonym dachem dwuspadowym; część zachodnia parterowa z użytkowym poddaszem, przekryta dachem dwuspadowym; dachy kryte papą i eternitem. Budynek podpiwniczony, bryła dwustopniowa o dużej kubaturze; w części zachodniej budynku na osi głównej: od frontu dwukondygnacyjny ryzalit z trójkątnym szczytem i osobnym daszkiem, od podwórza (południe) wystawka w połąci dachowej, drewniana, z osobnym daszkiem; przy elewacji szczytowej od wschodu zewnętrzny podest schodów wejściowych – stopnie wyłożone metalowymi płytami. Murowany z cegły ceramicznej, tynkowany, tynki gładkie, wapienne i cementowo – wapienne, na elewacjach skromny detal architektoniczny z cegły i tynku: gzymsy kordonowe, gzymsy nadokienne; końcówki krokwi dekoracyjnie zaciosane. W sieni od frontu zachowana terakota, schody na poddasze dwubiegowe, konstrukcji policzkowej, z pojedynczą balustradą (pełną); stropy belkowe tynkowane na podsufitce lub przesłonięte płytami; białe podłogi.

Szaleniec nr 3. Dom mieszkalny wzniesiony w roku 1898 (data budowy znajduje się w szczytce zachodniej). W typie dworku – murowany z cegły, tynkowany; od frontu (południe) duża drewniana weranda z pulpitem dachem (pokrycie – papa). Budynek podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem, przekryty dachem dwuspadowym; nowe pokrycie dachu – eternit. Układ wnętrza dwutraktowy, trójdzielny, z przelotową klatką schodową na osi głównej; rozplanowanie zmienione w trakcie powojennych adaptacji – na biura PGR. Częściowo zachowana stolarka okienna (typu skrzynek), częściowo drzwi wewnętrzne (płycinowe, 1-skrzydłowe, na zawiasach czopowych); stropy belkowe tynkowane na podsufitce, częściowo białe podłogi i posadzki z lastriko.

Ząbrowo nr 30. Dom z dawnego „wolnego” gospodarstwa chełmińskiego przypominającego ekonomicznie i przestrzennie majątek ziemski (tzw. *Gutshaus*). Przed 1945 rokiem należał do najbogatszego bauera w okolicy Ząbrowa – Alberta Reihsa. Należało do niego też kilka innych budynków we wsi – mieszkalnych (nr 28) i gospodarczych (nr 27/29). Budynek wzniesiony kalenicowo do ulicy wiejskiej, po wschodniej stronie osi, w głębi – od frontu (zachód i południe) okolony parczkiem wiejskim. Fundament z kamieni polnych, obetonowany, ściany murowane z cegły, tynkowane, tynki gładkie, na elewacjach detal architektoniczny z tynku i cegieł: opaski przy otworach okiennych i drzwiowych, gzymsy parapetowe, naroże bonie. Budynek podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem, przekryty dachem naczółkowym (ceramiczne pokrycie dachu – holenderka); od frontu, na osi głównej, dwukondygnacyjny ryzalit z trójkątnym szczytem i osobnym dachem dwuspadowym.

Ząbrowo nr 63. Budynek usytuowany w północnej, kolonijnej części wsi, szczytowo do drogi polnej, która do końca XVIII wieku była główną trasą komunikacyjną na Małych Żuławach Malborskich (odcinek „Via Elbigensis”). Jeden z nielicznych, które przetrwały wielką powódź z 1888 roku, wzniesiony przypuszczalnie w 3 ćwierci XIX wieku, właściciele przedwojenni: Ehlert/Damm; Damm był wujem obecnej właścicielki (urodzonej w 1934 roku w Ząbrowie, mieszkającej do dziś we wsi). Budynek murowany z cegły, tynkowany (tynki z lat 60-tych XX wieku), kryty dachem dwuspadowym (holenderka). Mieszkalny z niewielką częścią gospodarczą od północy (od drogi), parterowy, z gankiem w elewacji frontowej (od zachodu) – odbudowany w latach 70-tych XX wieku. Stropy belkowe z górną powalą z desek, białe podłogi, częściowo zachowany komin butelkowy (górną trzon) i „czarna kuchnia”.

Złotowo nr 50. Budynek wzniesiony w części zachodniej wsi, która charakteryzuje się zabudową jednodworcą, blokową. Data budowy – 1883 rok – umieszczona na płycinie nad wejściem w elewacji szczytowej wschodniej. Budynek murowany z czerwonej cegły, podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem: na osi głównej od frontu (południe) trójosiowy dwukondygnacyjny ryzalit zwieńczony trójkątnym szczytem. Przy ryzalicie, w partii przyziemia, drewniana przeszklona weranda. Dach główny i ryzalitu dwuspadowe – nowe pokrycie (blacha falista). Zachowany pierwotny układ wnętrza. Schody konstrukcji policzkowej, zabiegowe w sieni od wschodu. Podłogi białe oraz posadzki z lastriko. Stropy belkowe tynkowane na podsufitce. Zachowana stolarka okienna i stolarka drzwiowa. **Stan techniczny budynku – bardzo zły !**

➤ Pozostałe.

Kaczynos – centrum wsi, dawny cmentarz luterański (ewangelicki). Założony w 1 ćwierci XVII wieku, posadowiony na terpie, co doskonale pozwala uchwycić jego granice – mimo zniszczeń i dewastacji dokonanych po drugiej wojnie. Z dawnej kompozycji przestrzennej zachowały się tylko nasadzenia zieleni wysokiej, nagrobki i ogrodzenia uległy zniszczeniu. Zieleni wysoka to m.in. szpaler graniczny z dębów i jesionów od strony wschodniej oraz kasztanowce i jesiony od strony zachodniej (drzewa ponad 100–letnie) oraz jesiony i lipy we wnętrzu, akcentujące dawne pochówki.

Ząbrowo nr 11 i 11a. Zespół tzw. „nowej szkoły” – nazwany tak w odróżnieniu do „starej szkoły”, która mieściła się w innym miejscu (przy drodze prowadzącej od centrum wsi, w kierunku wschodnim). Zespół zbudowany w roku 1934, złożony z: budynku szkolnego, w którym mieściły się klasy oraz kuchnia (budynek parterowy, obecny nr 11 a – mieszkania prywatne); budynku z mieszkaniami dla nauczycieli (budynek piętrowy, obecny nr 11 – mieszkania prywatne) oraz budynku gospodarczego o dużej kubaturze.

Ząbrowo nr 26. Zagroda w typie wzdłużnym – langhof; wzniesiona kalenicowo do ulicy wiejskiej w roku 1899 (data i inicjały właściciela na szczycie od zachodu: **1899 SP**). Ostatnimi właścicielami przed 1945 rokiem byli Pauls i Walter, miejscowi chełmińscy (bauer). Budynek mieszkalny murowany z cegły, tynkowany, tynki rapowe, fundament z kamieni polnych (ława wtórnie obetonowana), ceramiczne pokrycie dachów (holenderka). Budynek podpiwniczony, parterowy z użytkowym poddaszem, przekryty dachem dwuspadowym; w elewacji frontowej (od zachodu) na osi wystawka z trójkątnym szczytem i osobnym dachem dwuspadowym (holenderka). Część gospodarcza murowana z czerwonej cegły, z dwuspadowym dachem krytym eternitem; współcześnie rozbudowana w kierunku północnym (z pustaków).

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń.

SILNE STRONY	SŁABE STRONY
<ul style="list-style-type: none"> • Dobre położenie terenów gminy – w sensie komunikacyjnym oraz w relacji do dużych, pręźnie rozwijanych się ośrodków miejskich (aglomeracja Gdańska, „turystyczny” Malbork i wykorzystujący w stopniu ponadprzeciętnym europejskie dotacje Elbląg); • Potencjał rolniczy i krajobrazowy gminy – wysoka jakość gleb, duża liczba „wolnych” siedlisk do potencjalnego zagospodarowania, w tym siedlisk historycznych, opuszczonych; • Doskonałe warunki do rozwijania alternatywnych na wsi form gospodarowania sprzyjających rozwojowi przedsiębiorczości lub samozatrudnieniu – w ramach ekoturystyki, agroturystyki i turystyki kwalifikowanej oraz w ramach odnawialnych źródeł energii; • Wybitne walory lokalnego krajobrazu kulturowego – antropomorficznego, otwartego, zabytkowego; • Stosunkowo dobry stan zachowania krajobrazu kulturowego – zwłaszcza w „warstwie podstawowej” odnoszącej się do układów ruralistycznych, ciągów komunikacyjnych, urządzeń hydrograficznych, rozłogów pól i komponowanych nasadzeń zieleni wysokiej; • Doświadczenie w pozyskiwaniu dotacji europejskich na realizację przedsięwzięć inwestycyjnych realizowanych na terenie gminy – zwłaszcza a programu regionalnego oraz PROW; • Doświadczenie i dokonania Lokalnej Grupy Działania. 	<ul style="list-style-type: none"> • Zły lub niezadowalający stan zachowania większości obiektów zabytkowych położonych na terenie gminy; w szczególności obiektów budownictwa wiejskiego; • Silne przekształcenia w układach przestrzennych, zespołach zabudowy i indywidualnych gospodarstwach związane z wprowadzaniem nowych form budownictwa nie nawiązujących do lokalnych i regionalnych tradycji oraz historycznych uwarunkowań; przekształcenia te występują na wybranych obszarach np. Królewo, Krzyżanowo – Stare Pole • Niskie nakłady zabezpieczane w budżecie gminy z przeznaczeniem na konserwację i rewaloryzację obiektów zabytkowych; z drugiej strony – niewielkie zainteresowanie właścicielami zabytków ich wykorzystaniem; • Niewielkie środki finansowe zabezpieczone w budżecie wojewódzkiego konserwatora zabytków na konserwację i rewaloryzację obiektów zabytkowych; niewielka szansa na pozyskanie dofinansowania z tego źródła ze względu na „peryferyjne położenie” gminy; • Niski poziom wiedzy na temat zasobów i walorów krajobrazu kulturowego gminy zarówno w środowisku lokalnym, jak i w stopniu powszechnym: w tym także brak rzeczywistego rozpoznania w środowisku specjalistycznym; • Niska aktywność lokalnej społeczności (osób prywatnych, przedsiębiorców, członków NGO’s) w procesie generowania projektów zmierzających do poprawy warunków życia w środowisku wiejskim (mała liczba składanych wniosków, niewystarczająca informacja o źródłach finansowania, mała praktyka w przygotowywaniu wniosków aplikacyjnych).
SZANSE	ZAGROŻENIA
<ul style="list-style-type: none"> • Typowo wiejski charakter lokalnego środowiska społecznego i infrastrukturalnego stanowiący atut w opracowywanych na poziomie krajowym, regionalnym i lokalnym dokumentach rozwoju i programach wsparcia; • Funkcjonowanie wielu funduszy i związanych z nimi programów (zwłaszcza regionalnego oraz krajowych: PROW, EFS) stwarzających możliwości wyrównywania szans rozwojowych na obszarach wiejskich; • Szeroka lista beneficjentów mogących ubiegać się o dofinansowania i granty w ramach wspomnianych wyżej funduszy i programów wspierających rozwój i wyrównywanie szans na obszarach wiejskich; możliwość odciążenia gminy w wykonywaniu zadań związanych z odnową dziedzictwa kulturowego; • Niewygórowane kryteria umożliwiające stosunkowo łatwy dostęp do środków unijnych zwłaszcza w 3 i 4 osi PROW; • Postępujący rozwój trzeciego sektora, rodzące się inicjatywy związane z odnową i zagospodarowaniem lokalnego dziedzictwa i krajobrazu przy interwencji środków unijnych. 	<ul style="list-style-type: none"> • Światowy kryzys ekonomiczny skutkujący na wiele sfer życia – w tym: zastój na rynku nieruchomości; • Znaczne opóźnienia z wdrażaniem programów umożliwiających pozyskiwanie środków pomocowych UE, w tym dofinansowania na rozwój kultury, turystyki i wyrównywanie szans na obszarach wiejskich; • Wysokie koszty przygotowanie dokumentacji na projekty inwestycyjne przeznaczone do interwencji środkami pomocowymi UE; • Niespójność polskiego prawodawstwa z wytycznymi KE utrudniająca proces aplikacji dotacji europejskich; • Formalne utrudnienia dla potencjalnych beneficjentów projektów finansowanych ze wsparciem środków unijnych, często zniechęcające wnioskodawców; • Pogarszający się stan obiektów zabytkowych na terenie gminy; • Liczne samowolne remonty i modernizacje prowadzone przy obiektach zabytkowych, wynikające z braku świadomości na temat problematyki opieki nad zabytkami.

7. Założenia programowe.

Celem strategicznym *Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009 – 2013* jest:

Zachowanie i odnowa zabytkowego, „starożuławskiego” krajobrazu kulturowego przyczyniające się do społeczno – gospodarczego rozwoju gminy, w tym przede wszystkim do rozwoju różnych form turystyki.

Metodą do realizacji tak określonego celu będzie:

Jakościowe i ilościowe powiększenie form ochrony zabytków i opieki nad zabytkami stosowanych przez władze gminy przy wykonywaniu zadań własnych realizowanych na rzecz lokalnego środowiska: infrastruktury podstawowej, społecznej oraz lokalnej społeczności (zasobów ludzkich).

Cel będzie realizowany w ramach trzech Priorytetów:

- I. Zachowanie i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego gminy.**
- II. Odnowa (częściowa rewaloryzacja) krajobrazu kulturowego gminy.**
- III. Badanie i popularyzacja dziedzictwa kulturowego związanego z krajobrazem kulturowym gminy.**

Priorytet I: Zachowanie i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego gminy.

Kierunki działań	Zadania
<p>Poszerzanie form ochrony zabytków.</p>	<ul style="list-style-type: none"> Nawiązanie przez władze gminy ścisłej i stałej współpracy z wojewódzkim konserwatorem zabytków; ustalenie harmonogramu cyklicznych spotkań, w tym na terenie gminy, określenie kanałów przesyłu informacji; Występowanie do wojewódzkiego konserwatora zabytków z wnioskami o wpisanie do rejestru zabytków najcenniejszych zabytków nieruchomych (obiektów budownictwa i architektury, układów ruralistycznych, zespołów zieleni wysokiej – parków i cmentarzy) stanowiących własność gminy lub współdziałanie w tym zakresie z właścicielami i użytkownikami obiektów zabytkowych; Opracowywanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego (projektów i zmian) w ścisłej współpracy z wojewódzkim konserwatorem zabytków; wprowadzanie do planów zapisów związanych z ochroną zabytków; Opracowywanie aktualizacji i zmian w studium uwarunkowań i zagospodarowania przestrzennego gminy w ścisłej współpracy z wojewódzkim konserwatorem zabytków: wskazywanie obszarów objętych różnymi formami ochrony konserwatorskiej. Aktualizacja strategicznych dokumentów warunkujących rozwój lokalny i ponadlokalny poprzez wprowadzenie zapisów odwołujących się <i>explicite</i> do eksponowania dziedzictwa kulturowego regionu oraz wykorzystania zasobów i walorów krajobrazu kulturowego przy formułowaniu zadań zmierzających do osiągnięcia planowanych stanów i efektów; w przypadku dokumentów o zasięgu powiatowym – współpraca w tej dziedzinie z władzami innych gmin żuławskich.
<p>Zwiększenie stopnia opieki nad zabytkami.</p>	<ul style="list-style-type: none"> Monitoring gminnej ewidencji zabytków polegający na organizacji objazdów terenowych (w miarę możliwości z udziałem pracowników wojewódzkiego konserwatora zabytków) służących ocenie stanu zachowania obiektów zabytkowych, konieczności przeprowadzania prac konserwatorskich, remontowych, budowlanych (zabezpieczających stan techniczny), konieczności dokonania zmian w sposobie użytkowania, zakresu związanych z tym adaptacji etc. Sporządzanie raportów dokumentujących wizje lokalne i przesyłanie ich do wiadomości wojewódzkiego konserwatora zabytków; Opracowanie planu prac remontowo – konserwatorskich przy obiektach zabytkowych stanowiących własność lub współwłasność gminy i występowanie do wojewódzkiego konserwatora zabytków oraz ministerstwa kultury z wnioskami dotyczącymi dofinansowania określonego zakresu tych prac (gmina w roli beneficjenta) – dotyczy obiektów architektury i budownictwa, zespołów zabudowy; Opracowanie planu prac porządkowych, zabezpieczających, pielęgnacyjnych i poprawiających estetykę obiektów zabytkowych stanowiących własność gminy i występowanie do wojewódzkiego konserwatora zabytków oraz ministerstwa kultury z wnioskami dotyczącymi dofinansowania określonego zakresu tych prac (gmina w roli beneficjenta) – dotyczy założeń zieleni wysokiej (parków, cmentarzy, alei); Powstrzymanie procesów samowoli budowlanych w odniesieniu do obiektów zabytkowych; Przeciwdziałanie procesom niszczenia i degradacji obiektów zabytkowych; Zlecenie opracowania Katalogu dobrych wzorców budowlanych opartego na Katalogu typów budownictwa regionalnego i detalu architektonicznego;
<p>Stworzenie szerokiej platformy społecznej wspierającej działania z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.</p>	<ul style="list-style-type: none"> Uporządkowanie uregulowań prawnych w odniesieniu do własności lub współwłasności obiektów zabytkowych na terenie gminy; Systemowe likwidowanie sytuacji konfliktowych powstających na linii: urząd – obywatel w odniesieniu do zadań własnych gminy związanych z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami; Wspieranie (informacje, wskazówki, opinie, doradztwo) właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych przy opracowaniu wniosków dotyczących prac remontowo – konserwatorskich przy obiektach zabytkowych, szczególnie w

	<p>odniesieniu do wniosków składanych w konkursach ogłaszanych przez ministerstwo kultury (program „Dziedzictwo kulturowe”) - gmina w roli partnera lub konsultanta;</p> <ul style="list-style-type: none"> • Popularyzowanie rozwiązań zawartych w Katalogu dobrych wzorców budowlanych wśród inwestorów planujących prace remontowe i adaptacyjne przy obiektach zabytkowych lub projektujących zabudowę na historycznych siedliskach; promowanie wzorców regionalnej architektury i budownictwa (w zakresie bryły, detalu architektonicznego, materiału, kolorystyki elewacji, rozwiązań konstrukcyjnych).
<p>Współpraca samorządu z trzecim sektorem w sferze ochrony zabytków i opieki nad zabytkami</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Uwzględnianie problematyki zachowania dziedzictwa kulturowego w opracowanych corocznie Gminnych programach współpracy z organizacjami pozarządowymi; • Organizowanie konkursów dla organizacji pozarządowych na realizację zadań publicznych ze szczególnym uwzględnieniem problematyki zachowania i odnowy krajobrazu kulturowego gminy; • Współpraca przy tworzeniu projektów miękkich dofinansowanych ze środków unijnych (POKL, FIO, FWW) ukierunkowanych na wyrównywanie szans na obszarach wiejskich, uwzględniających problematykę rozwoju kultury i ochronę zabytków; gmina w roli inicjatora, konsultanta oraz ewentualnie donatora (gwarancje wkładu własnego, udzielanie pomocy rzeczowej); • Aktywny udział samorządu w pracach Lokalnej Grupy Działania, mobilizowanie stowarzyszeń, rad sołeckich i innych potencjalnych beneficjentów z sektora społecznego do tworzenia projektów związanych z zachowaniem i odnową dziedzictwa kulturowego wsi żuławskich; • Inspirowanie działań na rzecz nawiązania współpracy międzynarodowej podmiotów NGO's w celu wymiany informacji i doświadczeń, promocji oraz rozwiązywania problemów społecznych w skali regionu i lokalnej – w tym z dziedziny kultury i ochrony zabytków; możliwość generowania projektów dofinansowanych z programów transgranicznych (granty Euroregionu Bałtyk, program Południowy Bałtyk, INTEEREG IV); • Wspieranie przez władze Gminy współpracy międzynarodowej oraz realizacji projektów międzynarodowych i międzyregionalnych realizowanych w trzecim sektorze (pomoc rzeczowa, merytoryczna, ewentualnie finansowa).

Priorytet II: Odnowa (częściowa rewaloryzacja) krajobrazu kulturowego gminy.

Kierunki działań	Zadania
Wykorzystanie zasobów i walorów krajobrazu kulturowego gminy w rozwoju turystyki.	<ul style="list-style-type: none"> • Projektowanie, wytyczanie i znakowanie szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych, wodnych) z uwzględnieniem zasobów i walorów zabytkowego krajobrazu kulturowego gminy; • Ochrona i ekspozycja panoram widokowych z oznakowaniem wybranych miejsc (punkty i otwarcia widokowe), działanie powiązane z wytyczaniem szlaków turystycznych; • W partnerstwie z innymi jst powiatu malborskiego tworzenie marek regionalnych i produktów turystycznych wykorzystujących najważniejsze i najbardziej charakterystyczne komponenty dziedzictwa kulturowego Żuław Malborskich; • Rewaloryzacja zabytków archeologicznych i wciągnięcie ich do systemu atrakcji turystycznych regionu;
Planowanie i projektowanie procesów rewitalizacyjnych.	<ul style="list-style-type: none"> • Wybór obszarów (np. układów ruralistycznych) przeznaczonych do przedsięwzięć rewitalizacyjnych; • Przygotowywanie dla wybranych obszarów (np. układów ruralistycznych) koncepcji programowo – przestrzennych, programów rewitalizacyjnych i szczegółowych projektów działań konserwatorskich, architektonicznych oraz budowlanych; • Przeprowadzanie konsultacji społecznych dla obszarów wyznaczonych do rewitalizacji, przygotowywanie prognoz oddziaływania na środowisko społeczne i przyrodnicze;
Wykorzystanie przez gminę dotacji europejskich na rzecz rozwoju kultury, w tym na problematykę odnowy dziedzictwa kulturowego.	<ul style="list-style-type: none"> • Budowa ścieżek rowerowych wspartych dofinansowaniem unijnym w ramach programu regionalnego i PROW; • Rozbudowa infrastruktury społecznej ukierunkowanej na rozwój kultury – np. świetlice wiejskie, centra wsi, place zabaw itp. z wykorzystaniem funduszy oraz funduszy pomocowych UE; • Rewitalizacja terenów zielonych, w tym historycznych parków wiejskich, z wykorzystaniem funduszy pomocowych UE; • Remonty dróg gminnych dofinansowywane w ramach programów rządowych, funduszy pomocowych UE oraz dzięki wsparciu urzędu marszałkowskiego województwa pomorskiego;
Wykorzystanie przez partnerów gminy z sektora prywatnego i społecznego dotacji europejskich na rzecz rozwoju kultury, w tym na problematykę odnowy dziedzictwa kulturowego.	<ul style="list-style-type: none"> • We współpracy z partnerami dokonanie wyboru obiektów zabytkowych, zwłaszcza usytuowanych na obszarach przeznaczonych do rewitalizacji, które będą przeznaczone do przeprowadzenia prac konserwatorskich i rewaloryzacyjnych zmierzających do odtworzenia ich historycznego wyglądu; • Udzielanie pomocy partnerom z sektora prywatnego i społecznego w przygotowaniu wniosków aplikacyjnych dotyczących dofinansowania prac konserwatorskich i rewaloryzacyjnych przy zabytkach ruchomych i nieruchomych (wsparcie prawne, rzeczowe, merytoryczne, w określonych przypadkach i na określonych zasadach – finansowe) • Pomoc przy składaniu odpowiednich wniosków aplikacyjnych (np. lobbying) oraz przy rozliczaniu prac; • Wspieranie organizacji pozarządowych rozumiane jako inspiracja i zachęta do tworzenia projektów przewidzianych do interwencji funduszami UE (np. zapewnianie wkładów własnych dla zadań dofinansowanych z innych źródeł, przekazywanie tytułów własności do terenów – dzierżawa, użytkowanie – przewidzianych do rewitalizacji lub renowacji.

Priorytet III: Badanie i popularyzacja dziedzictwa kulturowego odnoszącego się do krajobrazu kulturowego gminy.

Kierunki działań	Zadania
Badania.	<ul style="list-style-type: none"> • Monitoring gminnej ewidencji zabytków; w tym przede wszystkim weryfikacja: wykreślanie obiektów zdegradowanych lub znacząco przekształconych, wpisywanie obiektów nieuwzględnionych w ewidencji, odnotowywanie zmian dotyczących własności, sposobu użytkowania, numeracji działek ewidencyjnych itp.; • Wykonywanie we własnym zakresie opracowań związanych z dziedzictwem kulturowym gminy lub uwzględniającym te zagadnienia: strategii, planów i programów rozwoju gminy, prognoz oddziaływania na środowisko społeczne i przyrodnicze, opracowań odnoszących się do tradycji i symboliki regionu, przekazów duchowych itp.; • Zlecenie podmiotom zewnętrznym specjalistycznych opracowań z zakresu ochrony zabytków i konserwacji (studia historyczno – przestrzenne, katalogi typów budownictwa regionalnego i detalu architektonicznego, studia krajobrazowe, badania historyczno – architektoniczne zagrożonych obiektów architektonicznych, badania ratownicze zagrożonych stanowisk archeologicznych, karty ewidencyjne zabytków ruchomych i zabytków nieruchomych, inwentaryzacje szczególnie cennych zabytków nieruchomych, w tym parków i cmentarzy, dokumentacje projektowe związane z rozbudową i adaptacją obiektów zabytkowych).
Informatyzacja.	<ul style="list-style-type: none"> • Utworzenie na stronie internetowej gminy podstrony (zakładki) o nazwie: Dziedzictwo Kulturowe Gminy; zamieszczanie informacji o zasobie i wartościach tego dziedzictwa: krajobrazie, zabytkach, historii, tradycjach, zwyczajach i obrzędach, legendach itp.; • Aktualizacja podstrony internetowej, we współpracy z Ośrodkiem Badań i Dokumentacji Zabytków w Gdańsku, zamieszczanie aktualnych informacji dotyczących problematyki konserwatorskiej i ochrony zabytków, zamieszczanie linków odsyłających osoby zainteresowane do artykułów na temat zmian prawnych w dziedzinie ochrony zabytków, projektów i zamian w odpowiednich aktach prawnych, planach i programach ochrony zabytków, na temat organizowanych konferencji, sympozjów itp. • Utworzenie bazy danych na temat zabytków tworzących krajobraz kulturowy gminy, aktualizacja bazy.
Edukacja.	<ul style="list-style-type: none"> • Organizacja szkoleń na temat dziedzictwa kulturowego gminy (powiatu, regionu Żuław Malborskich), zwłaszcza dla właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych oraz dla organizacji pozarządowych; • Udział pracowników urzędu oraz partnerów gminy w szkoleniach na temat dziedzictwa kulturowego organizowanych przez podmioty zewnętrzne, w tym w szczególności przez służby konserwatorskie; • Wprowadzenie zajęć z tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego i z tematyki regionalnego dziedzictwa kulturowego do programu nauczania placówek oświatowych prowadzonych przez gminę: przedszkoli i szkół; • Organizowanie konkursów dla młodzieży szkolnej na temat zasobów regionalnego dziedzictwa kulturowego (tematyka „Małych Ojczyzn”) • Tworzenie i wyposażanie pracowni tematycznych w placówkach oświatowych poświęconych ekspozycji zasobów i walorów lokalnego krajobrazu kulturowego • Rozpisywanie konkursów dla organizacji pozarządowych dotyczących przedsięwzięć związanych z odnową i zachowaniem regionalnego dziedzictwa kulturowego
Promocja.	<ul style="list-style-type: none"> • Udostępnienie bazy danych na temat zabytków tworzących krajobraz kulturowy gminy w formie elektronicznej (na stronie internetowej gminy, w BIP) oraz w formie tradycyjnej (w siedzibie urzędu gminy); • Wprowadzenie na terenie gminy zintegrowanego systemu informacji wizualnej dotyczącej zasobu i walorów dziedzictwa kulturowego, w odniesieniu do najcenniejszych przestrzeni (krajobrazów), miejsc (punktów widokowych i pamiątkowych), obiektów (parki, cmentarze, budowle, zespoły). Informacje przekazywane za pomocą tablic

informacyjnych związanych projektowanymi szlakami turystycznymi.

- Opracowanie mapy ukazującej zasoby i walory gminnego krajobrazu kulturowego na tle walorów przyrodniczych i atrakcji turystycznych; udostępnienie mapy w siedzibie urzędu i w siedzibach prowadzonych przez niego organów (dom kultury, Gminna Biblioteka Publiczna);
- Przygotowanie i druk folderów promujących walory krajobrazowe (zabytkowe i przyrodnicze) terenów gminy;
- Wprowadzenie tematyki związanej z dziedzictwem kulturowym regionu do działań prowadzonych przez Wojewódzki Ośrodek Doradztwa Rolniczego (w tym przede wszystkim do programu Żuławskich Targów Rolnych)
- Inicjowanie, wspieranie i udzielanie pomocy (organizacyjnej, rzeczowej i finansowej) przy tworzeniu nowoczesnych multimedialnych ekspozycji (stałych i czasowych) poświęconych regionalnemu i lokalnemu dziedzictwu kulturowemu Żuław Malborskich (wystawy na terenie domu kultury, biblioteki gminnej, w zespole szkół, w świetlicach wiejskich);
- Współpraca z mediami regionalnymi i lokalnymi w dziedzinie promocji walorów i zasobów dziedzictwa kulturowego Żuław, ze szczególną uwagą zwróconą na problematykę rewitalizacji zabytkowych obszarów i obiektów.

8. Instrumentarium realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami.

Zadania sformułowane w **pkt. 7 Gminnego Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009- 2013** będą realizowane przy pomocy następujących instrumentów:

➤ Instrumenty prawne.

Władze gminy będą uwzględniały problematykę dziedzictwa kulturowego, w tym zasobów i walorów krajobrazu kulturowego, przy uchwalaniu prawa miejscowego. W pierwszej kolejności dotyczyć to będzie aktualizacji Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Stare Pole. Prace nad tym dokumentem są już zaawansowane i odpowiednia uchwała zostanie podjęta przez Radę Gminy w roku 2009. W dalszej kolejności opracowane zostaną Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego dla miejscowości Ząbrowo, Królewó, Kraszewo i Kaczynos (+ Kaczynos Kolonia) – planowane do przyjęcia w 2010 roku.

Gmina nie jest właścicielem obiektów zabytkowych, w stosunku do których wskazane byłoby wprowadzanie form ochrony w formie wpisu do rejestru zabytków. Własnością gminy są przede wszystkim zabytkowe tereny zielone i osie komunikacji, dla których wykonywane będą stopniowo, w miarę posiadanych środków finansowych, projekty i programy dotyczące ich odnowy. Gmina będzie współdziałała z właścicielami obiektów zabytkowych, wymienionych w niniejszym programie jako szczególnie cenne dla zachowania lokalnej tożsamości i dziedzictwa kulturowego (**patrz pkt. 5.5.**), w działaniach związanych z powiększaniem form ich ochrony. W tym ze składaniem wniosków o wpis do rejestru zabytków i wykonywaniem odpowiednich decyzji administracyjnych związanych z ochroną i opieką nad tymi obiektami.

➤ Instrumenty finansowe.

Gmina Stare Pole na realizację części działań związanych opieką i ochroną zabytków przeznaczają będzie środki finansowe pochodzące z budżetu własnego. Przede wszystkim dotyczy to zabezpieczenia dotacji celowych na realizację **Uchwały Nr X/90/2007 Rady Gminy Stare Pole z dnia 18 grudnia 2007 roku w sprawie zasad przyznawania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz trybu ich rozliczania**. W przypadku wzrostu zainteresowania tymi dotacjami i lepszego przygotowania się potencjalnych beneficjentów do ich absorpcji przewiduje się możliwość nieznaczego zwiększenia kwot przeznaczanych na wykonanie ww. uchwały.

Z budżetu gminy finansowane będą także projekty (budowlane, wykonawcze, przedmiary robót, kosztorysy inwestorskie) oraz Studia Wykonalności i Raporty OOŚ niezbędne do składania wniosków aplikacyjnych dotyczących przedsięwzięć przewidzianych do interwencji środkami pomocowymi UE w ramach odpowiednich programów i funduszy (głównie program regionalny oraz PROW). W tym kontekście mowa o przedsięwzięciach dotyczących rozwoju turystyki oraz rozwoju kultury (z problematyką ochrony i odnowy regionalnego dziedzictwa kulturowego).

W budżecie gminy będą zabezpieczane środki stanowiące wkład własny na realizację przedsięwzięć wybranych w konkursach do finansowego wsparcia przez Instytucje Zarządzające oraz Instytucje Pośredniczące. W konkretnych przypadkach przewiduje się ewentualność zaciągania kredytów na wykonanie zaplanowanych inwestycji.

Samorząd zamierza ubiegać się o dofinansowanie na realizację projektów miękkich związanych z rozwojem zasobów ludzkich lub rozwojem obszarów wiejskich: na szkolenia, promocję, współpracę międzynarodową, tworzenie lokalnych oraz regionalnych produktów i marek turystycznych, tworzenie miejsc pracy związanych z dziedzizną kultury, turystyki i edukacji. W tym wypadku, gdy wkład własny stanowi niewielki procent w stosunku do

przyznawanych grantów (od 1,5 do 15 %), pozyskane środki będą w znaczący sposób wpływały na zwiększenie możliwości operacyjnych gminy.

➤ Instrumenty społeczne.

Zadania określone w niniejszym programie obligują władze gminy do tworzenia szerokiej platformy społecznej w celu efektywnej realizacji zdefiniowanych wizji i kierunków rozwoju. W sferze ochrony zabytków i opieki nad zabytkami taka platforma będzie się opierała na współpracy i współdziałaniu z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi oraz spółkami) oraz z podmiotami z sektora NGO.

➤ Instrumenty kontrolne.

Zadania sformułowane w niniejszym programie przewidują stosowanie dwóch form monitoringu w odniesieniu do GEZ: monitoringu zasobów (weryfikacja) oraz monitoringu stanu zachowania (w miarę możliwości z udziałem pracowników wojewódzkiego konserwatora zabytków). Monitoring będzie podsumowany w formie *Raportów* przesyłanych do wiadomości wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Sam program, a dokładniej rzecz biorąc – realizacja zawartych w nim zadań, także będą monitorowane w sposób opisany dokładniej w **pkt. 9**.

9. Zasady oceny gminnego programu opieki nad zabytkami.

Niniejszy program, zgodnie z wymogami ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, po opracowaniu i uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, zostanie przyjęty uchwałą Rady Gminy na okres 4 lat. Po upływie tego czasu władze gminy podejmą działania związane z aktualizacją programu i ponownym jego uchwaleniem. Program będzie obowiązywał w latach 2009 - 2013.

Dalej, w myśl wspomnianej ustawy, na wójcie ciąży obowiązek sporządzania co dwa lata sprawozdania z realizacji programu i przedstawiania go Radzie Gminy. W sprawozdaniu powinna znaleźć się część opisowa dotycząca wykonania sformułowanych zadań oraz przede wszystkim analiza i ocena osiągniętych efektów. Przeprowadzenie oceny powinno opierać się na realnych, mierzalnych i policzalnych wskaźnikach. W *Programie Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2009 – 2013* ustala się następujące wskaźniki realizacji założonych celów, stanów i efektów:

- **Priorytet I: Zachowanie i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego gminy.**
 - Liczba wniosków o wpis do rejestru zabytków złożona przez właścicieli lub użytkowników obiektów zabytkowych.
 - Liczba opracowanych i uchwalonych mpzp.
 - Liczba zmienionych z inicjatywy władz gminy strategii i dokumentów programujących. rozwój lokalny lub regionalny poprzez wprowadzenie bezpośrednich zapisów odwołujących się do zasobów i walorów krajobrazu kulturowego.
 - Ustalenia z *Raportów* monitorujących stan techniczny obiektów ujętych w GEZ.
 - Liczba wniosków o dofinansowanie złożonych przez właścicieli zabytków do wojewódzkiego konserwatora zabytków lub ministerstwa kultury przy wsparciu i konsultacjach gminy (pracowników Urzędu Gminy).
 - Liczba spotkań i konsultacji społecznych przeprowadzonych z interesariuszami gminnego programu opieki nad zabytkami.

- **Priorytet II: Odnowa (częściowa rewaloryzacja) krajobrazu kulturowego gminy.**
 - Liczba przygotowanych dokumentacji (koncepcji programowo – przestrzennych, programów rewitalizacji, projektów budowlanych i wykonawczych) dotyczących rewitalizacji obiektów i przestrzeni zabytkowych.
 - Liczba zleconych opracowań niezbędnych do złożenia wniosków aplikacyjnych o pozyskanie dotacji z programów i funduszy UE (studia wykonalności, raporty OOS, prognozy OOS).
 - Liczba wniosków o dofinansowanie zgłoszonych na konkursy w ramach programów operacyjnych (projekty twarde).
 - Liczba wniosków o dofinansowanie dotyczących projektów miękkich złożonych do programów operacyjnych w ramach EFS, fundacji i innych operatorów funduszy europejskich.

- **Priorytet III: Badanie i popularyzacja dziedzictwa kulturowego związanego z krajobrazem kulturowym gminy.**
 - Ustalenia z *Raportów* monitorujących zasoby GEZ (weryfikacja) – liczba skreślonych lub wpisanych do ewidencji zabytków nieruchomych.
 - Liczba wykonanych opracowań własnych związanych z zachowaniem i odnową lokalnego dziedzictwa kulturowego.
 - Liczba opracowań związanych z zachowaniem i odnową lokalnego dziedzictwa kulturowego zlecona podmiotom zewnętrznym.

- Liczba aktualizacji na stronie internetowej gminy w zakładce poświęconej dziedzictwu kulturalnemu.
- Liczba godzin szkoleniowych na temat regionalnego i lokalnego krajobrazu kulturowego zorganizowana dla podmiotów zewnętrznych; liczba godzin szkoleniowych dla pracowników organów gminy odpowiednio – ilości osób uczestniczących w szkoleniach.
- Liczba godzin lekcyjnych na temat „Małych Ojczyzn” zorganizowanych w placówkach oświatowych podlegających Gminie; liczba uczestniczących w nich uczniów.
- Liczba informacji promocyjnych związanych z rozwojem kultury i tematyką ochrony zabytków przekazywana przez media; określenie rodzaju i zasięgu tych mediów.

Należy zaznaczyć, że są to wskaźniki przykładowe. Dokładne sformułowanie wskaźników odbędzie się w procesie monitorowania programu. Liczba wskaźników i kryteria wyboru wskaźników mogą ulec zmianom ilościowym i jakościowym w toku dokonującego się realnie procesu. Monitorowaniem będzie zajmował się specjalnie powoływany przez wójta zespół zadaniowy.

Rozważana jest możliwość, by od roku 2010 proces monitorowania realizacji programu powierzyć jednej z lokalnych organizacji pozarządowych. Powinno się to odbyć w drodze konkursu na wykonywanie zadań publicznych; istnieje także możliwość pozyskania na ten cel grantu z FIO (w ramach inicjatywy EQUAL).

10. Źródła finansowania gminnego programu opieki nad zabytkami.

W niektórych miejscach (głównie w pkt. 7 i w pkt. 8) powołano się już na podstawowe źródła finansowania zadań z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami sformułowane w niniejszym opracowaniu. W tym punkcie sposoby finansowania zostaną przedstawione w sposób usystematyzowany i poparty charakterystyką potencjalnych możliwości pozyskania środków finansowych służących realizacji celu głównego, kierunków działań oraz zadań.

Generalnie wskazać można trzy podstawowe źródła finansowania *Gminnego Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Stare Pole na lata 2000 - -2013*; są to:

➤ Środki publiczne.

Środki na realizację zadań będą pochodziły po pierwsze z budżetu gminy. Składają się na nie dochody własne, które będą przeznaczane na wykonywanie **Uchwały Nr X/90/2007 Rady Gminy Stare Pole z dnia 18 grudnia 2007 roku w sprawie zasad przyznawania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz trybu ich rozliczania** oraz na wykonywanie projektów, programów i opracowań służących przygotowaniu wniosków aplikacyjnych do programów i funduszy pomocowych UE. Budżet gminy zabezpiecza też wkład własny na realizację przedsięwzięć wspartych dotacjami europejskimi. W określonych wypadkach gmina może wspomagać się kredytami na wykonanie inwestycji dofinansowanych z funduszy UE.

Na drugim miejscu należy wskazać budżet wojewódzkiego konserwatora zabytków. Do tego organu będzie można corocznie składać wnioski o udzielenie dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru. Wnioski będzie mogła składać gmina lub każdy inny właściciel obiektu zabytkowego.

Trzecim źródłem dofinansowania jest budżet państwa z dotacjami udzielanymi w ramach programów operacyjnych obsługiwanych przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W sferze zachowania i odnowy dziedzictwa kulturowego pomoc można uzyskiwać przede wszystkim z **programu nr 4. Dziedzictwo Kulturowe** oraz z **programu nr 7. Promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego**. W ramach tych programów wspierane są przedsięwzięcia związane z konserwacją, pracami restauratorskimi lub budowlanymi przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków.

W kręgu zainteresowania takich potencjalnych beneficjentów jak organizacje pozarządowe oraz organy gminy (dom kultury, biblioteka) pozostają także programy: **nr 1. Wydarzenia artystyczne**, **nr 2. Rozwój infrastruktury kultury**, **nr 3. Edukacja kulturalna i diagnoza kultury** oraz **nr 9. Infrastruktura bibliotek**.

Warto jeszcze wspomnieć o rządowym programie **Razem Bezpieczniej**, którego operatorem jest MSWiA. W jego ramach różne podmioty (jst., organizacje pozarządowe, kościoły i związki wyznaniowe) mogą się ubiegać o dofinansowanie zadań związanych z poprawą bezpieczeństwa i zabezpieczeniem obiektów zabytkowych (monitoring automatyczny, systemy p.włamaniowe, p.pożarowe).

➤ Środki pomocowe.

Tak się składa, że czasowy horyzont niniejszego programu pokrywa się z drugim okresem programowania po wejściu Polski do UE. Z powodu opóźnień w realizacji programów operacyjnych większość dofinansowana z funduszy UE będzie przyznawana właśnie w okresie od 2009 do 2013 roku. Jest to zatem najlepszy czas, dla gminy i innych potencjalnych beneficjentów, na ubieganie się o wsparcie z funduszy pomocowych także w dziedzinie rozwoju kultury ze sferą zachowania i odnowy dziedzictwa kulturowego.

Jak już wyżej powiedziano projekty w tej sferze można podzielić na miękkie i strukturalne. Projekty miękkie pozwolą na wykonanie większości zadań wymienionych w priorytecie III niniejszego programu: Badanie i popularyzacja dziedzictwa kulturowego odnoszącego się do krajobrazu kulturowego gminy. Byłyby to granty przeznaczone na szkolenia i warsztaty, na działania promocyjne i reklamowe, na *eventy* artystyczne, konkursy, dodatkowe zajęcia w placówkach oświatowych, na wydawnictwa oraz na niewielkie zakupy (np. sprzętu elektronicznego) w ramach cross – finansingu. Głównym źródłem finansowania jest w tym przypadku Europejski Fundusz Społeczny oraz w funkcjonujący w jego łamach Program Operacyjny Kapitał Ludzki. Operatorem programu przyznającym dofinansowanie jest, w odniesieniu do regionalnych osi VII – IX, Urząd Marszałkowski Województwa Pomorskiego (a także WUP). Z punktu widzenia gminy Stare Pole najbardziej korzystne wydają się wnioski składane do działań 7.3 i 9.5. Ich beneficjentami powinny być głównie organizacje samorządowe oraz organy gminy (dom kultury, biblioteka).

Dodatkowe możliwości pozyskania grantów stwarzają: Inicjatywa Wspólnotowa EQUAL, program „Działaj Lokalnie” Polsko - Amerykańskiej Fundacji Wolności oraz Fundusz Inicjatyw Obywatelskich.

Projekty strukturalne finansowane są głównie w ramach Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego. Z punktu widzenia gminy Stare Pole najważniejszym programem umożliwiającym wsparcie lokalnych przedsięwzięć okazuje się Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007 – 2013. W programie tym z punktu widzenia omawianej tematyki najważniejsze okazują się: **oś 3. Jakość życia na terenach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej** oraz **oś 4. Leader**.

W działaniu **3.4. Odnowa i rozwój wsi** pomocy finansowej udziela się beneficjentom w takich zakresach jak:

1. Budowa, przebudowa, remont lub wyposażenie obiektów:
 - a) Pełniących funkcje społeczno – kulturalne, rekreacyjne, sportowe,
 - b) Służących promocji obszarów wiejskich, w tym propagowaniu i zachowaniu dziedzictwa historycznego, tradycji, sztuki oraz kultury;
2. Kształtowanie obszaru przestrzeni publicznej;
3. Budowa, remont lub przebudowa infrastruktury związanej z rozwojem funkcji turystycznych, sportowych lub społeczno – kulturalnych;
4. Zakup obiektów charakterystycznych dla tradycji budownictwa w danym regionie, w tym budynków będących zabytkami, z przeznaczeniem na cele publiczne;
5. Odnawianie, ekspozowanie lub konserwacja lokalnych pomników historycznych, budynków będących zabytkami lub miejsc pamięci;
6. Kultywowanie tradycji społeczności lokalnej oraz tradycyjnych zawodów³⁷.

Identyczne zadania można realizować w osi 4., przy czym dostęp do dofinansowania okazuje się tu znacznie łatwiejszy – odpowiednie środki finansowe zostają zabezpieczone na realizację lokalnej strategii rozwoju Lokalnej Grupy Działania.

Duże możliwości wsparcia dotacjami unijnymi przedsięwzięć z zakresu kultury, w tym sfery zachowania i odnowy dziedzictwa kulturowego, daje również RPO Województwa Pomorskiego.

³⁷ Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007 – 2013, materiał informacyjno – promocyjny wydany przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Warszawa, lipiec 2008, str. 17.

➤ **Środki prywatne.**

Pozyskiwanie środków pozabudżetowych pochodzących od sponsorów jest zadaniem niezwykle trudnym, zwłaszcza w odniesieniu do sfery związanej z ochroną zabytków i opieki nad zabytkami. Na ogół przedsięwzięcia tego typu są kosztochłonne i mało atrakcyjne dla potencjalnego ofiarodawcy z punktu widzenia możliwości promocyjnych czy reklamujących jego znak firmowy.

Środki prywatne najłatwiej można będzie pozyskiwać na wykonywanie zadań sformułowanych w Priorytecie III niniejszego opracowania: Badanie i popularyzacja dziedzictwa kulturowego odnoszącego się do krajobrazu kulturowego gminy. Powinny się o nie ubiegać przede wszystkim organizacje pozarządowe oraz organy gminy (dom kultury, biblioteka).

11. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków.

Budżet gminy Stare Pole na rok 2009 po stronie wydatków przewiduje kwotę 14 mln zł, po stronie przychodów 12 mln zł. Różnica wynika z konieczności zagwarantowania finansowego zabezpieczenia dla dwóch przedsięwzięć zgłoszonych do interwencji środkami UE w ramach PROW, oś 3., działanie 3.4. Odnowa i rozwój wsi.

Wnioski opracowane przez gminę dotyczą wybudowania ścieżki rowerowej wiodącej do Ząbrowa (Gmina Stare Pole jako beneficjent) oraz budowy świetlicy wiejskiej w Kraszewie (ośrodek kultury w roli beneficjenta). W przypadku pozytywnej decyzji Instytucji Pośredniczącej obie inwestycje będą wykonywane w roku 2010.

Gmina Stare Pole posiada dokumentację projektową pozwalającą na wybudowanie 15 km ścieżek rowerowych. Kolejne ich odcinki prowadzić będą do Złotowa i Kaczynosu. Trwają przygotowania do prac projektowych (uzgodnienia z właścicielami gruntów) związanych z wytyczeniem ścieżek rowerowych do Klecia (przez Parwark) oraz do Kraszewa. W najbliższych latach przygotowane zostaną następne wnioski aplikacyjne związane z tymi zadaniami.

Budowa ścieżek rowerowych realizowana jest z myślą o rozwoju turystyki oraz wiąże się z zamiarem wprowadzenia w życie zadań dotyczących zachowania i odnowy lokalnego dziedzictwa kulturowego. Podobnie jest w przypadku planowanej budowy świetlicy w Kraszewie.

12. ANEKSY.

Wykaz stanowisk archeologicznych na terenie gminy Stare Pole.

L P	Lokalizacja	Nr obszar u AZP	Nr stanowiska	Chronologia	Charakter stanowiska	Rejestr zabytków	Uwagi			
1.	Ząbrowo - (niem. <i>Sommerort</i>)	17 - 49	1	Kultura średniowieczna, XIV – XV w.	Ślad osadnictwa	Brak.				
2.	Kaczynos tzw. Dębowa Góra (niem. <i>Eich Berg</i>).		2	Wczesna epoka żelaza.	Ślad osadnictwa	Brak.	1 fragment ceramiki			
3.	Kaczynos tzw. Dębowa Góra (niem. <i>Eich Berg</i>).		3	Brak chronologii.	Ślad osadnictwa	Brak.	złamany wiór			
4.	Kaczynos tzw. Dębowa Góra (niem. <i>Eich Berg</i>).		4	Kultura pomorska. Wczesna epoka żelaza.	Osada.	Decyzja nr 111/70 z dnia 05.12.1970r	48 fragmentów ceramiki			
				Kultura pruska. Wczesne średniowiecze.	Ślad osadnictwa.			1 fragment ceramiki.		
				Neolit.	Osada.			ceramika		
				Kultura wielbarska. Okres wpływów rzymskich.	Cmentarzysko ?			grób ciałopalny		
5.	Ząbrowo				Pierwsze wzmianki o stanowisku nr 4 pochodzą z końca XIX wieku. W 1968 roku przeprowadzono badania ratownicze, ponowione w roku 1970. Materiały znajdują się w Muzeum Zamkowym w Malborku. Stanowisko badane ratowniczo w latach 1997 – 1998, materiały w Muzeum Zamkowym w Malborku.					
6.	Ząbrowo, nazwa lokalna – Stróża (niem. <i>Rothebude</i>)			5.	Kultura średniowieczna, XIV – XV w.	Osada.	Brak.	7 fragmentów ceramiki		
				6.	Kultura średniowieczna, XIV – XV w.	Osada.	Brak.	7 fragmentów ceramiki		
Obszar nr 17 – 49 opracował mgr S. Marcysiak, kwiecień 1985 rok.										
7.	Kraszewo	18 – 49	1	Kultura oksywska.	Osada.	Brak.	10 ułamków ceramiki			
8.	Krasnołęka			Późny okres przedrzymski.						
9.	Królewo.		2	2	Neolit.	Osada ?		7 ułamków ceramiki		
10	Stare Pole				HaD, wczesny LT. Kultura wschodniopomorska.	Osada.			2	
11	Kraszewo			HaD.	Skarb.	napierśniki, zapinka, bransolety				
12	Kraszewo			Kultura wschodniopomorska.	Osada.					
13	Kraszewo			Wczesne średniowiecze. Kultura pruska.						
14	Kraszewo					fragmenty ceramiki naczyniowej wykonane na kole				
15	Kraszewo					Stanowisko znane od końca XIX wieku. W czasie kopania piasku znaleziono skarb brązowy. W 1899 roku Hugo Conwenz przeprowadził badania ratownicze, w wyniku których odkrył materiał neolityczny, kultury wschodniopomorskiej i pruskiej.				
16	Klecie - Krasnołęka				3	Kultura średniowieczna, XIV – XV w.		Osada.	Brak.	12 ułamków ceramiki
			4	Kultura pruska. Wczesne średniowiecze.	Osada.	Brak.	ułamki ceramiki			

				Stanowisko znane wyłącznie na podstawie literatury , nie udało się go zlokalizować podczas badań powierzchniowych.			
			6	Kultura średniowieczna.	Ślad osadniczy.	Brak.	4 fragmenty ceramiki
			Badania powierzchniowe w 1981 roku prowadził M. Haftka.				
			7	Kultura wielbarska. Okres wpływów rzymskich.	Osada.	Brak.	
			Badania powierzchniowe w 1981 roku prowadził M. Haftka.				
			8	Okres wpływów rzymskich.	Ślad osadnictwa.	Brak.	fragmenty ceramiki
				Kultura średniowieczna.	Ślad osadnictwa.	Brak.	fragmenty ceramiki
			Badania powierzchniowe w 1981 roku prowadził M. Haftka.				
			9	Kultura średniowieczna.	Ślad osadnictwa.	Brak.	3 fragmenty ceramiki
			Badania powierzchniowe w 1981 roku prowadził M. Haftka.				
			10	Kultura wielbarska. Okres wpływów rzymskich.	Osada.	Brak.	fragmenty ceramiki
				Kultura prapolska. Wczesne średniowiecze, XI – XII w.	Osada.		fragmenty ceramiki
			Badania powierzchniowe w 1981 roku prowadził M. Haftka.				
			11	Kultura pomorska. Wczesna epoka żelaza.	Ślad osadniczy.	Brak.	kamienny rozcieracz
Badania obszaru 18- 49 w grudniu 1983 roku opracował mgr J. Piekulski, sprawdził dr A. Pawłowski.							
17	Złotowo	19 - 49	7	Kultura średniowieczna, XV – XVI w.	Ślad osadniczy.	Brak.	Znalezione ułamki ceramiki świadczą o istnieniu w tym miejscu pól uprawnych w średniowieczu.
Badania obszaru 19 - 49 w październiku 1985 roku prowadził dr A. Pawłowski.							
18	Janówka	18 - 48	13	Kultura średniowieczna, XVI – XVII w.	Ślad osadnictwa.	Brak.	fragment kafla z zieloną polewą szklistą
19	Janówka						
20	Janówka						
			14	Kultura średniowieczna, XVI w.	Ślad osadnictwa.	Brak.	5 fragmentów ceramiki
			15	Kultura średniowieczna, XVI w.	Ślad osadnictwa.	Brak.	6 fragmentów ceramiki
Badania obszaru 18 – 48 w październiku 1992 roku prowadził mgr M. Jagodziński.							

Uwaga ! Kolorem wyróżnione zostało jedyne stanowisko rejestrowe.

Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków.

L . P .	Nr rejestru zabytkó w woj. pomors kiego	Organ wpisujący do rejestru zabytków	Data wpis u do rejes tru zabyt ków	Przedmiot	Datowanie / Styl	Materiał	Miejscowość - właściciel
1.	B – 88/72	Prezydium W.R.N, Wydział Kultury – Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	3.03. 1972 r.	Wyposażenie kościół	ok. 1490 r. / gotyk	Drewno rzeźbione	Królewo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Mikołaja
2.				Rzeźba św. Piotr	ok. 1490 r. / późny gotyk	Drewno rzeźbione	Królewo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Mikołaja
3.				Rzeźba św. Paweł	ok. 1490 r. / późny gotyk	Drewno rzeźbione	Królewo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Mikołaja
4.				Rzeźby Apostołów	ok. 1490 r. / późny gotyk	Drewno rzeźbione	Królewo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Mikołaja
5.	53/16 /96	Państwowa Służba Ochrony Zabytków Oddział Wojewódzki w Elblągu	4.04. 1996 r.	Wyposażenie kościół	XVI -XIX w. / renesans, barok, neogotyk		Krzyżanowo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Barbary
6.				Ołtarz główny	1711 rok / barok / warsztat Swerenza z Elbląga	Drewno rzeźbione	Krzyżanowo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Barbary
7.				Ambona	1719 – 1725 r. / barok / prawdopodob nie warsztat Izaaka Rygi z fundacji Petera Holsta	Drewno rzeźbione	Krzyżanowo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Barbary
8.				Chór muzyczny	1705 r. / barok	Drewno polichrom owane.	Krzyżanowo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Barbary
9.				Misa chrzcielna	ok. połowy XVIII w.	Cyna, odlew.	Krzyżanowo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Barbary
10.				Ława	ok. połowy XVII w.	Drewno.	Krzyżanowo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Barbary
11.				Ława	XVIII w.	Drewno.	Krzyżanowo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Barbary
12.				Ława	XVIII w.	Drewno.	Krzyżanowo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Barbary
13.				Ława	XVIII w.	Drewno.	Krzyżanowo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Barbary
14.				Ława	XVIII w.	Drewno.	Krzyżanowo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Barbary
15.	Ława	XVIII w.	Drewno.	Krzyżanowo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Barbary			
16.	53/16 /96						

				Krzyż procesyjny	2 połowa XVIII w.	Drewno.	Krzyżanowo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Barbary
			4.04. 1996 r.	Kielich mszalny	1 połowa XIX w. / neogotyck	Srebro pozłacane	Krzyżanowo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Barbary
17.		Państwowa Służba Ochrony Zabytków Oddział Wojewódzki w Elblągu		Lampa wieczna	2 połowa XIX w. / neogotyck	Metal, odlew.	Krzyżanowo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Barbary
18.				Świecznik ołtarzowy	1597 r. / renesans	Mosiądz, odlew, grawerowany	Krzyżanowo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Barbary
19.				Świecznik ołtarzowy	2 połowa XIX w. / neobarok	Mosiądz, odlew.	Krzyżanowo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Barbary
20.				Dzwonek wejściowy na sygnal	3 ćwierć XIX w. / barok	Mosiądz, odlew.	Krzyżanowo, parafia rzymskokatolicka p.w. św. Barbary

Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków.

L. p.	Nr rejestru zabytków woj. Pomorskiego	Nr dawnego rejestru zabytków	Organ wpisujący do rejestru zabytków	Data wpisu do rejestru zabytków	Obiekt	Miejscowość
1.	72	55	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	30.05.1957	Kościół parafialny p.w. Św. Barbary wraz z cmentarzem rzymskokatolickim, układem zieleni wysokiej, nagrobkami, murem cmentarnym, bramą i dzwonnica z 3 dzwonami.	Krzyżanowo
		372/94	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	30.06.1994		
2.	73	57	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	30.05.1957	Dom.	Złotowo nr 24/24a (d.16)
3.	179	106	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	04.08.1960	Dom.	Klecie nr 4
4.	278	183	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	19.12.1961	Dom.	Kławkki nr 8
5.	837	722	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	24.04.1975	Kapliczka przydrożna.	Królewo
6.	1245	45/78	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	15.08.1988	Cmentarz mennonicki.	Szaleniec
7.	1334	180/90	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	05.11.1990	Dom – d. plebania	Królewo nr 23
8.	1358	201/91	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	18.11.1991	Zespół cukrowni – 36 obiektów wraz z terenem.	Stare Pole, ul. Marynarki Wojennej nr 2
9.	1393	285/93	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	30.06.1993	Kościół filialny p.w. Matki Boskiej Królowej Polski i cmentarz wraz z zachowanym układem zieleni wysokiej, historycznymi nagrobkami, kaplicą – mauzoleum i dzwonnica.	Stare Pole
		284/93	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	20.07.1993		
10.	1457	360/94	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	27.05.1994	Kościół parafialny p.w. Św. Mikołaja wraz z otaczającym cmentarzem, układem zieleni wysokiej i murem cmentarnym.	Królewo nr 27
11.	1538		Wojewódzki Konserwator Zabytków w Elblągu	24.05.1994	Budynek poczty wraz z oficyną gospodarczą i murem otaczającym podwórze.	Stare Pole, ul. Sienkiewicza nr 5

Uwaga ! - Kolorem zaznaczono obiekt, który został przeniesiony z Królewa do Elbląga.

Wykaz obiektów ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków.

I. Obiekty architektury i budownictwa.

<i>L.P.</i>	<i>Adres</i>	<i>Typ obiektu Obecnie/(wcześniej)</i>	<i>Materiał/Technika</i>	<i>Datowanie/ uwagi dotyczące zachowania</i>
JANÓWKA.				
1.	Janówka nr 5	Brama.	cegła, sztuczny kamień	ok. 1900 r.
2.	Janówka nr 8	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, dachówka holenderka	ok. 1930 r.
3.	Janówka nr 10	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, dachówka holenderka	ok. 1930 r./ zmodernizowany
4.	Janówka nr 17	Budynek mieszkalny i gospodarczy (w typie zagrody wzdłużnej).	cegła, drewno, tynk / konstrukcja ryglowa	4 ćwierć XIX w.
5.	Janówka 19/21	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka, blachodachówka	ok. 1930 r./ zmodernizowany
6.	Janówka 19/21	Budynek gospodarczy.	cegła, drewno, dachówka holenderka	ok. 1930 r./ zły stan techniczny
7.	Janówka 25/27	Budynek mieszkalny.	kamień, cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1930 r./ zmodernizowany
8.	Janówka 29/31	Budynek mieszkalny / (dawna karczma).	konstrukcja ryglowa, tynk, dachówka holenderka	1823 r./ częściowo zmodernizowany
9.	Janówka 29/31	Budynek gospodarczy – obora.	cegła, drewno, papa	początek XX w.
10.	Janówka 29/31	Budynek gospodarczy - stodoła	drewno, dachówka holenderka	koniec XIX w.
11.	Janówka nr 33	Dom mieszkalny / (dawny budynek gospodarczy).	cegła, papa	początek XX w. / zły stan techniczny
12.	Janówka nr 35	Budynek mieszkalny.	cegła, kształtki ceramiczne, dachówka holenderka	1902 r.
13.	Janówka nr 35	Budynek gospodarczy – obora.	cegła, papa	początek XX w.
14.	Janówka nr 35	Budynek gospodarczy II – pomocniczy.	cegła, drewno, papa	początek XX w.
15.	Janówka nr 39	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka ceramiczna + cegła, tynk, papa	ok. 1930 r./ zmodernizowane
KACZYŃNOS.				
16.	Kaczygnos nr 1	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, dachówka ceramiczna	ok. 1930 r.
17.	Kaczygnos nr 2	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, eternit, blachodachówka	ok. 1930 r./ zmodernizowane
18.	Kaczygnos nr 3	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, eternit + cegła, dachówka holenderka	ok. 1930 r.

19.	Kaczynos nr 4	Budynek mieszkalny.	konstrukcja ryglowa, tynk, eternit	3 ćwierć XIX w. / częściowo zmodernizowany
20.	Kaczynos nr 6/6a	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, eternit + cegła, dachówka holenderka	ok. 1930 r./ dom zmodernizowany i przebudowany (1951 rok)
21.	Kaczynos nr 9	Świetlica wiejska i budynek mieszkalny / (dawna szkoła ludowa – Volksschule).	cegła, tynk, dachówka holenderka	1928 r. /znacząca modernizacja i przebudowa w 2004 r. – dofinansowana ze środków unijnych
22.	Kaczynos nr 9	Budynek gospodarczy – stodoła.	drewno, dachówka holenderka	ok. 1930 r.
23.	Kaczynos nr 12	Budynek mieszkalny / (dawny budynek mieszkalny i produkcyjny - piekarnia).	cegła, eternit	1922 r./ częściowo zmodernizowany
24.	Kaczynos nr 16	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, blachodachówka	ok. 1900 r./ całkowicie zmodernizowany (lata 60-te XX w./ 2004 r.)
25.	Kaczynos nr 18	Budynek mieszkalny / (dawny budynek gospodarczy – owczarnia).	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r./ przebudowywany i modernizowany w II połowie XX w.
26.	Kaczynos nr 18	Budynek gospodarczy.	cegła, drewno, dachówka holenderka	ok. 1930 r.
27.	Kaczynos nr 20	Budynek mieszkalny / (dawny dom właścicieli chełmińskiego „majątku ziemskiego” – Gutshaus).	cegła, tynk, drewno, eternit	koniec XVIII w./ przebudowy i modernizacje: koniec XIX w. oraz II połowa XX w. / zły stan techniczny
28.	Kaczynos nr 20	Brama.	cegła, sztuczny kamień	ok. 1900 r.
29.	Kaczynos – centrum wsi	Budynek gospodarczy I – spichlerz.	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r./ przebudowany i zmodernizowany w latach 60-tych XX w.
30.	Kaczynos – centrum wsi	Budynek gospodarczy II – obora.	cegła, tynk, papa	ok. 1900 r./ przebudowany i zmodernizowany w latach 60-tych XX w.
31.	Kaczynos – centrum wsi	Budynek gospodarczy III – obora.	cegła, tynk, eternit	ok. 1900 r./ przebudowany i zmodernizowany w latach 60-tych XX w.
32.	Kaczynos – centrum wsi	Trzy bramy.	cegła, sztuczny kamień	ok. 1900/ lata 60-te XX w.
33.	Kaczynos – centrum wsi	Kapliczka przydrożna.	cegła, tynk, blacha	ok. 1910 r./ modernizacja – ok. 2000 r.
34.	Kaczynos nr 25	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r.

35.	Kaczynos nr 34	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit	ok. 1900 r./ przebudowa i modernizacja od lat 60-tych XX w.
36.	Kaczynos nr 36	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit	ok. 1900 r./ przebudowa i modernizacja od lat 60-tych XX w.
37.	Kaczynos Kolonia nr 1	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, papa	ok. 1900 r.
38.	Kaczynos Kolonia nr 7	Budynek mieszkalny.	drewno, tynk, eternit / konstrukcja sumikowa	ok. 1940 r.
39.	Kaczynos Kolonia nr 9	Budynek mieszkalny.	drewno, tynk, eternit / konstrukcja sumikowa	ok. 1940 r.
40.	Kaczynos Kolonia nr 10	Budynek mieszkalny.	drewno, tynk, eternit / konstrukcja sumikowa	ok. 1940 r.
41.	Kaczynos Kolonia nr 11	Budynek mieszkalny.	drewno, tynk, eternit / konstrukcja sumikowa	ok. 1940 r.
42.	Kaczynos Kolonia nr 12	Budynek mieszkalny.	drewno, tynk, eternit / konstrukcja sumikowa	ok. 1940 r.
43.	Kaczynos Kolonia nr 21	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit	ok. 1930 r.
44.	Kaczynos Kolonia nr 23	Budynek mieszkalny.	drewno, tynk, eternit / konstrukcja sumikowa	ok. 1940 r.
KIKOJTY.				
45.	Kikojty nr 9	Budynek mieszkalny / (dawny czworak w zabudowie folwarcznej).	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r. / zmodernizowany
45.	Kikojty nr 11	Budynek mieszkalny / (dawny sześciorek w zabudowie folwarcznej).	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r. / zmodernizowany
46.	Kikojty nr 16	Budynek mieszkalny / (dawny dwór).	cegła, tynk, dachówka holenderka	4 ćwierć XIX w./ zły stan techniczny
47.	Kikojty nr 16	Budynek gospodarczy – spichlerz.	cegła, papa	ok. 1890 r. / zły stan techniczny
KLECIE.				
48.	Klecie nr 1	Budynek mieszkalny.	cegła, dachówka holenderka	ok. 1930 r.
49.	Klecie nr 3	Budynek mieszkalny.	cegła, drewno, dachówka ceramiczna	ok. 1930 r.
50.	Klecie nr 4	Budynek mieszkalny – dom podcieniowy.	cegła, drewno, dachówka holenderka / konstrukcja ryglowa	ok. 1750 r. / XIX w.
51.	Klecie nr 5	Budynek mieszkalny / (dawny budynek mieszkalny i produkcyjny – mleczarnia).	cegła, tynk, papa	koniec XIX w.
52.	Klecie nr 5	Brama.	cegła, metal	koniec XIX w.

53.	Klecie nr 5	Budynek gospodarczy	cegła, drewno, dachówka holenderka	ok. 1900 r.
54.	Klecie nr 8/10	Budynek mieszkalny / (tzw. Insthaus - dawny dom najemnych pracowników rolnych, zatrudnionych w chełmińskim „majątku ziemskim”).	cegła, dachówka ceramiczna	ok. 1930 r.
55.	Klecie nr 9/11	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, drewno, dachówka ceramiczna	ok. 1880 r. / zły stan techniczny
56.	Klecie nr 12/14	Budynek mieszkalny / (tzw. Insthaus - dawny dom najemnych pracowników rolnych, zatrudnionych w chełmińskim „majątku ziemskim”).	cegła, dachówka ceramiczna	ok. 1930 r.
57.	Klecie nr 13	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, drewno, dachówka holenderka	4 ćwierć XIX w. / zły stan techniczny
58.	Klecie nr 15	Budynek mieszkalny i gospodarczy – zagroda w typie wzdłużnym (langhof).	drewno, cegła, tynk, dachówka ceramiczna / konstrukcja zrębowa	4 ćwierć XIX w. / zły stan techniczny
59.	Klecie nr 16/18	Budynek mieszkalny / (tzw. Insthaus - dawny dom najemnych pracowników rolnych, zatrudnionych w chełmińskim „majątku ziemskim”).	cegła, dachówka holenderka	ok. 1930 r.
60.	Klecie nr 20/22	Budynek mieszkalny / (tzw. Insthaus - dawny dom najemnych pracowników rolnych, zatrudnionych w chełmińskim „majątku ziemskim”).	cegła, dachówka holenderka	ok. 1930 r.
61.	Klecie 8 - 22	Budynek gospodarczy.	cegła, dachówka holenderka	ok. 1930 r.
62.	Klecie nr 26	Budynek mieszkalny.	drewno, cegła, dachówka holenderka / konstrukcja zrębowa	4 ćwierć XIX w.
63.	Klecie nr 26	Budynek gospodarczy – stodoła.	drewno, dachówka ceramiczna	ok. 1900 r.
64.	Klecie nr 28	Budynek mieszkalny i gospodarczy – zagroda w typie wzdłużnym (langhof).	cegła, drewno, dachówka holenderka	1921 r. / budynek opuszczony, popadający w ruinę
65.	Klecie – wschodnia część wsi	Stacja trafo.	cegła, sztuczny kamień	lata 30-te XX w. / obiekt popadający w ruinę
KŁAWKI.				
66.	Kławki nr 4	Budynek mieszkalny.	cegła, dachówka holenderka	lata 30- te XX w.
67.	Kławki nr 5	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka ceramiczna	ok. 1900 r. / 2007 r. - całkowicie zmodernizowany
68.	Kławki nr 6	Budynek mieszkalny.	cegła, pustaki, tynk, drewno, dachówka holenderka	ok. 1900 r. / po 2000 r. częściowo zmodernizowany
69.	Kławki nr 7	Brama.	cegła, tynk, metal	1926 r.

70.	Kławki nr 7	Budynek gospodarczy.	cegła, tynk, drewno, dachówka holenderka	ok. 1900 r.
71.	Kławki nr 8	Budynek mieszkalny – dom podcieniowy.	cegła, drewno, dachówka holenderka / konstrukcja zrębowa oraz konstrukcja ryglowa	1832 r. / budynek w bardzo złym stanie techniczny, opuszczony, popada w stan trwałej ruiny
72.	Kławki nr 9	Budynek mieszkalny (po 1945 roku okresowo szkoła).	cegła, tynk, blacha falista	4 ćwierć XIX w. / częściowo zmodernizowany
73.	Kławki nr 11	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r. / częściowo zmodernizowany
74.	Kławki nr 12/12a	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w. / całkowicie zmodernizowane
KRASZEWO.				
75.	Kraszewo nr 2	Budynek mieszkalny / (dawna szkoła ewangelicka)	cegła, dachówka holenderka	lata 20-te XX w.
76.	Kraszewo nr 7	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy	cegła, tynk, eternit + cegła, tynk, drewno, dachówka holenderka	ok. 1900 r. / zmodernizowany
77.	Kraszewo nr 8	Budynek mieszkalny / (dawny dom właścicieli chełmińskiego „majątku ziemskiego” - <i>Gutshaus</i> , po 1945 roku biura PGR)	cegła, tynk, eternit	ok. 1920 r. / częściowo zmodernizowany
78.	Kraszewo nr 8	Budynek gospodarczy	cegła, tynk, eternit	ok. 1900 r. / zły stan techniczny
79.	Kraszewo nr 9	Budynek mieszkalny	cegła, dachówka holenderka	lata 30-te XX w.
80.	Kraszewo nr 10	Budynek mieszkalny / (dawny dom właścicieli chełmińskiego „majątku ziemskiego” - <i>Gutshaus</i> ; po 1945 roku okresowo stołówka PGR oraz mieszkania pracowników sezonowych, potem przedszkole)	cegła, tynk, eternit	4 ćwierć XIX w. / lata 60-te XX w. całkowicie zmodernizowany
81.	Kraszewo nr 13	Budynek mieszkalny	cegła, eternit	ok. 1930 r.
82.	Kraszewo nr 15	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit	ok. 1900 r. / zmodernizowany
83.	Kraszewo nr 17	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, eternit + cegła, drewno, dachówka holenderka	ok. 1930 r. / dom zmodernizowany
84.	Kraszewo nr 19	Budynek mieszkalny / (dawny dom właścicieli chełmińskiego „majątku ziemskiego” - <i>Gutshaus</i> , po 1945 roku świetlica PGR i mieszkania pracowników).	cegła, tynk, eternit	ok. 1920 r. / częściowo zmodernizowany
85.	Kraszewo nr 19	Budynek gospodarczy.	cegła, dachówka holenderka	ok. 1920 / zły stan techniczny
KRÓLEWO.				

86.	Królewo nr 10	Budynek mieszkalny.	cegła, dachówka holenderka	ok. 1900 r.
87.	Królewo nr 11	Budynek mieszkalny / (dawny zajazd wiejski, po 1945 roku okresowo sklep).	drewno, dachówka holenderka / konstrukcja zrębowa	1826 r.
88.	Królewo nr 15	Budynek mieszkalny / (dawny dom właścicieli chełmińskiego „majątku ziemskiego”).	cegła, tynk, drewno, blachodachówka	4 ćwierć XIX w./ zmodernizowany
89.	Królewo nr 15	Dwa budynki gospodarcze.	cegła, dachówka holenderka	1899 r.
90.	Królewo nr 18	Budynek mieszkalny.	cegła, eternit	lata 30-te XX w./ zmodernizowany
91.	Królewo nr 27	Plebania.	cegła, drewno, dachówka holenderka / częściowo konstrukcja ryglowa	ok. 1890 r.
92.	Królewo nr 27	Kościół rzymsko – katolicki p.w. św. Mikołaja (parafialny).	cegła, dachówka holenderka, blacha	1820 r. / 1844 r. / 1895 r.
93.	Królewo nr 27	Ogrodzenie działki kościelnej.	cegła, tynk, dachówka ceramiczna	pocz. XX w.
94.	Królewo nr 28	Budynek mieszkalny / (dawny dom właścicieli chełmińskiego „majątku ziemskiego”).	drewno, dachówka holenderka / konstrukcja zrębowa	ok. 1880 r.
95.	Królewo nr 36	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit	ok. 1900 r./ lata 60-te XX w. - całkowicie zmodernizowany
96.	Królewo nr 38	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit	ok. 1900 r. / zmodernizowany
97.	Królewo nr 38	Budynek gospodarczy.	drewno, dachówka holenderka	ok. 1900 r.
98.	Królewo – vis a vis nr 43	Kapliczka przydrożna.	cegła, płytki elewacyjne	XVI w. / po roku 2000 - całkowicie zmodernizowana
99.	Królewo nr 42	Budynek mieszkalny i gospodarczy – zagroda w typie wzdłużnym (langhof).	cegła, dachówka holenderka	ok. 1900 r.
100.	Królewo nr 44	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka, blachodachówka	ok. 1900 r. / częściowo zmodernizowany
101.	Królewo nr 46	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka holenderka, blachodachówka	ok. 1900 r. / dom częściowo zmodernizowany
102.	Królewo nr 48	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, blachodachówka	ok. 1930 r. / całkowicie zmodernizowany
103.	Królewo nr 50	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, eternit + cegła, dachówka holenderka	ok. 1900 r. / dom całkowicie zmodernizowany
104.	Królewo nr 50	Kapliczka przydrożna.	cegła, tynk	ok. 1950 r.
105.	Królewo nr 53	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r. / dom częściowo zmodernizowany i

106.	Królewo nr 73	Budynek mieszkalny / (dawny dom właścicieli chełmińskiego „majątku ziemskiego” - <i>Gutshaus</i>).	cegła, tynk, dachówka holenderka	przebudowany ok. 1900 r.
107.	Królewo nr 87	Budynek mieszkalny.	cegła, dachówka holenderka	ok. 1900 r.
108.	Królewo nr 89	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r.
109.	Królewo nr 95	Budynek mieszkalny / (dawny dom właścicieli chełmińskiego „majątku ziemskiego” - <i>Gutshaus</i>).	cegła, drewno, dachówka holenderka	4 ćwierć XIX w.
110.	Królewo – pd. część wsi	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy (PKP; dom dróżnika).	cegła, eternit + cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r.
KRZYŻANOWO.				
111.	Krzyżanowo nr 2	Budynek mieszkalny / (dawny dom właścicieli chełmińskiego „majątku ziemskiego” - <i>Gutshaus</i> ; po 1945 roku mieściły się tu biura i mieszkanie kierownika PGR).	cegła, tynk, drewno, papa, eternit	ok. 1880 / po 1972 r. – częściowo zmodernizowany
112.	Krzyżanowo nr 2	Brama.	cegła, sztuczny kamień	ok. 1900 r.
113.	Krzyżanowo nr 2	Budynek gospodarczy.	cegła, dachówka holenderka	ok. 1880 r.
114.	Krzyżanowo nr 3	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem szkoła parafialna, po 1945 roku sklep GS i klub RUCH).		4 ćwierć XIX w./ ok. 2000 r. – częściowo zmodernizowany i rozbudowany
115.	Krzyżanowo nr 4	Budynek mieszkalny / (dawny dom właścicieli chełmińskiego „majątku ziemskiego” - <i>Gutshaus</i> ; po 1945 roku mieściły się tu pokoje gościnne oraz mieszkania dla pracowników sezonowych miejscowego zakładu PGR).	cegła, dachówka holenderka, papa	4 ćwierć XIX w. – częściowo zmodernizowany
116.	Krzyżanowo nr 5	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r. / po 2000 r. – częściowo zmodernizowany i rozbudowany
117.	Krzyżanowo nr 6	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit	ok. 1900 r. / zmodernizowany
118.	Krzyżanowo nr 7	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit	ok. 1900 r. / częściowo zmodernizowany
119.	Krzyżanowo nr 8	Budynek mieszkalny / (dawny budynek gospodarczy).	cegła, tynk, eternit	ok. 1900 r. / zmodernizowany
120.	Krzyżanowo nr 9	Budynek parafialny - kancelaria.	cegła, dachówka ceramiczna	ok. 1900 r.
121.	Krzyżanowo nr 9	Kościół rzymsko – katolicki p.w. św. Barbary (parafialny).	cegła, drewno / częściowo konstrukcja ryglowa	1330 r./ 1735 r./ XIX w.
122.	Krzyżanowo nr 9	Dzwonnica.	drewno, eternit	XIX w. / lata 60- te

123.	Krzyżanowo nr 9	Ogrodzenie działki kościelnej.	cegła, tynk, gąsior ceramiczne	XX w. XV w. / XIX w.
124.	Krzyżanowo – vis a vis kościoła	Organistówka.	cegła, eternit	ok. 1890 r. /lata 60-te XX w.
125.	Krzyżanowo nr 11	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, ondulina, blacha falista	ok. 1900 r./całkowicie zmodernizowany
126.	Krzyżanowo nr 12	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit	ok. 1930 r. / 2006 r. – całkowicie zmodernizowany i rozbudowany
127.	Krzyżanowo nr 13	Budynek mieszkalny + dwa budynki gospodarcze.	cegła, tynk, eternit + cegła, drewno, eternit	ok. 1900 r. / lata 70-te XX wieku - dom całkowicie zmodernizowany
128.	Krzyżanowo nr 14	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit, blachodachówka	lata 30-te XX w. / 2006r. – całkowicie zmodernizowany i rozbudowany
129.	Krzyżanowo nr 16	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit	lata 30-te XX w. / 2004 r. – całkowicie zmodernizowany
130.	Krzyżanowo nr 18	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit	lata 30-te XX w. / lata 70-te XX w. – całkowicie zmodernizowany
131.	Krzyżanowo nr 20	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit	lata 30-te XX w. /po 2000 r. – całkowicie zmodernizowany
132.	Krzyżanowo nr 22	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit	lata 30-te XX w. / lata 70-te XX w. – całkowicie zmodernizowany
133.	Krzyżanowo nr 24	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit	lata 30-te XX w. / lata 70-te XX w. – całkowicie zmodernizowany
134.	Krzyżanowo nr 26	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit	lata 30-te XX w. / lata 70-te XX w. – całkowicie zmodernizowany
135.	Krzyżanowo nr 28	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit	lata 30-te XX w. /po 2000 r. – całkowicie zmodernizowany
136.	Krzyżanowo nr 30	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit	lata 30-te XX w. /po 2000 r. – całkowicie zmodernizowany
137.	Krzyżanowo – vis a vis domu nr 2	Stacja trafo.	cegła, sztuczny kamień	lata 30-te XX w.
PARWARK.				
138.	Parwark nr 1	Budynek mieszkalny	cegła, tynk, dachówka	ok. 1900 r. / po 2000 r. -

			holenderka	zmodernizowany
139.	Parwark nr 2	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w./ po 2000 r. - zmodernizowany
140.	Parwark nr 3	Budynek mieszkalny / (dawna siedziba właścicieli majątku Parwark; po roku 1945 mieściły się tu biura PGR).	cegła, tynk, blacha, eternit	ok. 1880 r. / lata 60-te XX w. - zmodernizowany
141.	Parwark nr 5	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r. / po 2000 r. - zmodernizowany
142.	Parwark nr 9	Budynek mieszkalny / (rządówka w majątku).	cegła, tynk, eternit	4 ćwierć XIX w. / po 2000 r. – całkowicie zmodernizowany
143.	Parwark – północna część układu osadniczego	Kapliczka.	kamień	ok. 1920 r. / po 2000 r. – całkowicie nowa forma
STARE POLE.				
144.	Bema nr 1	Budynek mieszkalny / (dawniej mieszkalny i urzędowy, wzniesiony dla urzędników powiatu malborskiego).	cegła, tynk, dachówka holenderka	1924 r. / zmodernizowany
145.	Bema nr 2b	Budynek mieszkalny / (dawniej pomocniczy związany ze stacją PKP).	cegła, drewno, tynk, blacha falista	ok. 1910 r.
146.	Bema nr 2c	Budynek mieszkalny / (dawny dom pracowników cukrowni).	cegła, drewno, papa / częściowo konstrukcja ryglowa	lata 80-te XIX w./ częściowo zmodernizowany
147.	Bema nr 3/5	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy / (dawniej mieszkalny i urzędowy, wzniesiony dla urzędników powiatu malborskiego).	cegła, drewno, dachówka holenderka, blachodachówka	1924 r. / zmodernizowany
148.	Dworcowa nr 2	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, papa	ok. 1900 r./ po 2000 r. – całkowicie zmodernizowany
149.	Dworcowa nr 5	Budynek mieszkalny / (przed 1945 r. mieszkalny i usługowy, sklep, rodziny Raykowski – Recke, po 1945 roku biura i sklep GS).	cegła, tynk, dachówka ceramiczna	ok. 1910 r./ po 2000 r. – częściowo zmodernizowany
150.	Dworcowa nr 7/9	Budynek mieszkalny / (przed 1945 mieszkalny i usługowy – willa dr Meske z gabinetem lekarskim).	drewno, cegła, tynk, blacha	lata 20-te XX w./ po 2000 r. - zmodernizowany
151.	Grunwaldzka 3a	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 20-te XX w. / zmodernizowany
152.	Grunwaldzka 3b	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 20-te XX w. / zmodernizowany
153.	Grunwaldzka 6	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, tynk, blachodachówka	lata 30-te XX w. / po 2000 r. - zmodernizowany
154.	Grunwaldzka 8	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie	cegła, tynk, blachodachówka	lata 30-te XX w. / po 2000 r. –

		mieszkaniowym cukrowni).		całkowicie zmodernizowany i rozbudowany
155.	Jana Pawła II nr 2	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w. / po 2000 r. – częściowo zmodernizowany
156.	Jana Pawła II nr 3	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w.
157.	Jana Pawła II nr 4	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, tynk, eternit	lata 30-te XX w. / zmodernizowany i rozbudowany
158.	Jana Pawła II nr 5	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 20-te XX w.
159.	Jana Pawła II nr 6	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w. / zmodernizowany
160.	Jana Pawła II nr 7	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, dachówka ceramiczna	lata 30-te XX w.
161.	Jana Pawła II nr 9	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, dachówka ceramiczna	lata 30-te XX w.
162.	Jana Pawła II nr 10	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w./ lata 90-te XX w. – zmodernizowany i rozbudowany
163.	Jana Pawła II nr 13	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, dachówka ceramiczna	lata 30-te XX w.
164.	Jana Pawła II nr 14	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w./ 2008 r. – całkowicie zmodernizowany
165.	Jana Pawła II nr 16	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w./ lata 90-te XX w. – zmodernizowany
166.	Jana Pawła II nr 18	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni)	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w./ lata 90-te XX w. – zmodernizowany
167.	Jana Pawła II nr 20	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w./ po 2000 r. – całkowicie zmodernizowany i rozbudowany
168.	Jana Pawła II nr 22	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w./ po 2000 r. – całkowicie zmodernizowany i rozbudowany
169.	Jana Pawła II nr 24	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w.
170.	Jana Pawła II nr 26	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w./ po 2000 r. – zmodernizowany
171.	Marynarki Wojennej nr 2	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, tynk, sztuczny kamień, dachówka holenderka	lata 20-te XX w.
172.	Marynarki Wojennej nr 2a	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie	cegła, papa	lata 90-te XIX w.

		mieszkaniowym cukrowni, dawny dom dyrektorów cukrowni).		
173.	Marynarki Wojennej nr 2b	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni; dawny dom głównych technologów cukrowni).	cegła, papa	lata 90-te XIX w.
174.	Marynarki Wojennej nr 2c	Zespół cukrowni.	na powierzchni 12 ha zespół kilkunastu budynków produkcyjnych, pomocniczych i usługowych + układ komunikacyjny + place składowe	1880 – 1940 / część budynków zmodernizowana
175.	Marynarki Wojennej nr 3	Budynek mieszkalny / (przed 1945 i w latach 50-tych XX w. zespół zakładu rymarskiego).	cegła, dachówka holenderka	lata 30-te XX w. / lata 90-te XX w. – częściowo zmodernizowany
176.	Marynarki Wojennej nr 3	Budynek mieszkalny / (przed 1945 i w latach 50-tych XX w. zespół zakładu rymarskiego)	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w. / lata 90-te XX w. – częściowo zmodernizowany
177.	Marynarki Wojennej nr 4	Budynek mieszkalny / (dawny dom właścicieli chełmińskiego „majątku ziemskiego”, rodzina Enss - <i>Gutshaus</i>).	cegła, tynk, eternit, papa	4 ćwierć XIX w. / zły stan techniczny
178.	Marynarki Wojennej nr 5	Budynek mieszkalny i usługowy – sklep, bar / (przed 1945 rokiem dom handlowy i mieszkania rodziny Friesen).	cegła, tynk, blachodachówka	4 ćwierć XIX w. / lata 90-te XX w. – całkowicie zmodernizowany i rozbudowany
179.	Marynarki Wojennej nr 8	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem budynek mieszkalny i apteka, zarządzane przez Gertrudę Zerell).	cegła, tynk, blacha	ok. 1920 r.
180.	Marynarki Wojennej nr 8a	Budynek mieszkalny i usługowy / (przed 1945 rokiem zespół piekarni należący do rodziny Friesen).	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1920 r. / 2008 r. – częściowo zmodernizowany
181.	Marynarki Wojennej nr 10	Budynek nie użytkowany / (dawniej szkoła ewangelicka).	cegła, sztuczny kamień, dachówka holenderka, eternit	ok. 1900 r. / opuszczony, popadający w stan ruiny
182.	Marynarki Wojennej nr 12	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem mieszkalny i usługowy, willa dr Hahn, z gabinetem oraz prywatną apteką).	cegła, tynk, eternit	ok. 1900 r./ 1952 r. – częściowo rozbudowany i zmodernizowany
183.	Marynarki Wojennej nr 17	Budynek mieszkalny / (dawny dom właścicieli chełmińskiego „majątku ziemskiego” - <i>Gutshaus</i>).	drewno, dachówka holenderka / konstrukcja zrębowa	4 ćwierć XIX w.
184.	Marynarki Wojennej nr 18	Kościół rzymsko – katolicki, filialny, p.w. Matki Bożej Królowej Polski / (przed 1945 rokiem kościół ewangelicki; neogotycki, zbudowany wg projektu architekta Passarga z Elbląga).	cegła, dachówka holenderka	1879 r.

185.	Marynarki Wojennej nr 18	Dzwonnica.	drewno, cegła, papa	ok. 1850 r.
186.	Marynarki Wojennej nr 18	Ogrodzenie działki kościelnej.	sztuczny kamień, stal	1904 – 1913 r.
187.	Marynarki Wojennej nr 21	Budynek mieszkalny / (dawny dom właścicieli chełmińskiego „majątku ziemskiego” – <i>Gutshaus</i> , prawdopodobnie dom rodziny Böhnert).	cegła, tynk, eternit	4 ćwierć XIX w./ lata 90-te XX w. - zmodernizowany
188.	Marynarki Wojennej nr 22	Budynek przedszkola / (przed 1945 rokiem budynek parafialny – pastarówka; zbudowany przez pastora Hermanna Juliusa Christmanna).	cegła, dachówka holenderka	lata 80-te XIX w./ lata 60-te XX w. – budynek rozbudowany i zmodernizowany
189.	Marynarki Wojennej nr 23	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w./ po 2000 r. - zmodernizowany
190.	Marynarki Wojennej nr 25/27	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, dachówka holenderka	lata 30-te XX w.
191.	Marynarki Wojennej nr 26	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r.
192.	Marynarki Wojennej nr 29/31	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w./ po 2000 r. – częściowo zmodernizowany
193.	Marynarki Wojennej nr 32/34	Budynek mieszkalny i gospodarczy – zagroda w typie wzdłużnym (langhof).	cegła, tynk, eternit, blachodachówka	koniec XIX w. / po 2000 r. – zmodernizowany
194.	Marynarki Wojennej nr 33/35	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w./ po 2000 r. – częściowo zmodernizowany
195.	Marynarki Wojennej nr 37/39	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r./ po 2000 r. - zmodernizowany
196.	Marynarki Wojennej nr 38	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 20-te XX w.
197.	Marynarki Wojennej nr 42	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem należał do urzędników powiatu malborskiego).	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 20-te XX w.
198.	Marynarki Wojennej nr 44	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem wzniesiony z funduszy powiatu malborskiego, należał do weterynarza Ernsta Wittiga).	cegła, drewno, papa / częściowo konstrukcja ryglowa, częściowo konstrukcja sumikowa	lata 20-te XX w.
199.	Mickiewicza nr 2	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	drewno, dachówka holenderka / konstrukcja sumikowa	lata 30-te XX w.
200.	Mickiewicza 4	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	drewno, dachówka holenderka / konstrukcja sumikowa	lata 30-te XX w.
201.	Mickiewicza nr 6	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, tynk, dachówka	lata 30-te XX w / lata 90-te XX w. -

			holenderka	zmodernizowany
202.	Mickiewicza nr 8	Budynek mieszkalny / (dawniej w zasobie mieszkaniowym cukrowni).	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w / po 2000 r. – całkowicie zmodernizowany
203.	Sienkiewicza 1	Budynek mieszkalny – w zasobie kolejowym.	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1910 r.
204.	Sienkiewicza 1 a	Budynek mieszkalny – w zasobie kolejowym.	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1910 r.
205.	Sienkiewicza 1 b	Budynek mieszkalny – w zasobie kolejowym.	cegła, tynk, papa	ok. 1910 r. / lata 90-te XX w. – częściowo zmodernizowany
206.	Sienkiewicza 1 c	Budynek mieszkalny – w zasobie kolejowym.	cegła, tynk, papa	ok. 1910 r.
207.	Sienkiewicza 3	Budynek poczty.	cegła, tynk, dachówka holenderka	koniec XIX w.
208.	Sienkiewicza 4	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w. / lata 90-te XX w. - zmodernizowany
209.	Sienkiewicza nr 5	Budynek mieszkalny – w zasobie kolejowym / (przed 1945 rokiem kuźnia; po roku 1945 świetlica).	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w.
210.	Sienkiewicza nr 8	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w. / lata 90-te XX w. – częściowo zmodernizowany
211.	Sienkiewicza nr 10	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, papa	4 ćwierć XIX w. / opuszczony, zły stan techniczny
SZLAGNOWO.				
212.	Szlagnowo nr 1	Budynek mieszkalny / (dawny dom właścicieli chełmińskiego „majątku ziemskiego” - <i>Gutshaus</i>).	cegła, drewno, dachówka holenderka / konstrukcja zrębowa, częściowo konstrukcja ryglowa	ok. 1830 r.
213.	Szlagnowo nr 7	Budynek mieszkalny i gospodarczy – zagroda w typie wzdłużnym (langhof).	cegła, tynk, dachówka holenderka, blachodachówka	koniec XIX w./ lata 80-te XX w. - zmodernizowany
214.	Szlagnowo nr 11	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r. / lata 90- te XX w. – całkowicie zmodernizowany
215.	Szlagnowo 11a	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r. / lata 70-te XX w. – zmodernizowany
216.	Szlagnowo nr 13	Budynek mieszkalny.	cegła, dachówka holenderka	ok. 1925 r.
217.	Szlagnowo nr 15	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, papa	ok. 1900 r.
218.	Szlagnowo nr 22	Budynek mieszkalny .	cegła, tynk, eternit	ok. 1936 r. / lata 90-te XX w. – całkowicie

219.	Szlagnowo bn.	Budynek gospodarczy – spichlerz.	cegła, dachówka holenderka	zmodernizowany 1936 r.
SZALENIEC.				
220.	Szaleniec nr 1	Budynek mieszkalny i gospodarczy – zagroda w typie wzdłużnym (langhof).	drewno, cegła, tynk, eternit / konstrukcja zrębowa	ok. 1850 r./ bardzo zły stan techniczny
221.	Szaleniec nr 2	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r.
222.	Szaleniec nr 3	Budynek mieszkalny / (dawny dom właścicieli chełmińskiego „majątku ziemskiego” – <i>Gutshaus</i> ; po 1945 roku biura i mieszkania zakładu PGR Krzyżanowo).	cegła, tynk, eternit	1898 r. / lata 60-te XX w. - zmodernizowany
223.	Szaleniec nr 3	Budynek gospodarczy.	cegła, eternit	ok. 1910 r.
224.	Szaleniec nr 3	Brama.	cegła, sztuczny kamień	ok. 1900 r.
225.	Szaleniec nr 6	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w. / lata 90-te XX w. – dom częściowo zmodernizowany
226.	Szaleniec nr 8	Budynek mieszkalny.	cegła, dachówka holenderka	lata 30-te XX w.
227.	Szaleniec nr 10	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r. / lata 80-te XX w. – dom częściowo zmodernizowany
228.	Szaleniec nr 10 a	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r. / lata 90-te XX w. – dom częściowo zmodernizowany
229.	Szaleniec nr 14	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka	4 ćwierć XIX w./ lata 8-te XX w. - zmodernizowany
ZĄBROWO.				
230.	Ząbrowo nr 1	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka karpiówka + cegła, drewno, tynk, dachówka karpiówka	lata 30-te XX w./ po 2000 r. – dom całkowicie zmodernizowany
231.	Ząbrowo nr 4	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka karpiówka	lata 30-te XX w./ po 2000 r. – dom zmodernizowany
232.	Ząbrowo nr 8	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka karpiówka	lata 30-te XX w./ 2004 r. – zmodernizowany
233.	Ząbrowo nr 9	Budynek mieszkalny / (właścicielami przed 1945 rokiem byli Kriese i Höpner).	cegła, drewno, eternit	ok. 1900 r.
234.	Ząbrowo nr 12	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka karpiówka	lata 30-te XX w./ lata 90-te XX w. – całkowicie

				zmodernizowany
235.	Ząbrowo nr 11	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem zespół szkoły ludowej – Volksschule, budynek mieszkalny nauczycieli).	cegła, tynk, dachówka holenderka	1934 r. / lata 90-te XX w. - zmodernizowany
236.	Ząbrowo 11 a	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem zespół szkoły ludowej – Volksschule, budynek z klasami szkolnymi oraz kuchnią).	cegła, tynk, dachówka holenderka	1934 r. / lata 90-te XX w. - zmodernizowany
237.	Ząbrowo 11/11a	Budynek gospodarczy / (w dawnym zespole szkoły ludowej).	cegła, tynk, dachówka holenderka	1934 r.
238.	Ząbrowo nr 14/16	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka karpiówka	lata 30-te XX w./ lata 90-te XX w. – całkowicie zmodernizowany oraz rozbudowany
239.	Ząbrowo nr 15	Budynek mieszkalny / (budynek gospodarczy – stajnia – w wielkoobszarowym gospodarstwie bauera Alberta Reihsa).	cegła, drewno, tynk, papa	ok. 1900 r./ lata 80-te XX w. - zmodernizowany
240.	Ząbrowo nr 18/20	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka karpiówka	lata 30-te XX w./ po 2000 r. - zmodernizowany
241.	Ząbrowo nr 21	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem mieszkalny i usługowy – sklep kolonialny Haase/Janke).	cegła, dachówka holenderka	ok. 1910 r.
242.	Ząbrowo nr 22/24	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, blachodachówka	lata 30-te XX w./ 2006 – 2007 r. – całkowicie zmodernizowany
243.	Ząbrowo nr 26	Budynek mieszkalny i gospodarczy – zagroda w typie wzdłużnym (langhof) / (przed 1945 rokiem dom w gospodarstwie bauera Paulsa).	cegła, tynk, drewno, dachówka holenderka, eternit	1899 r.
244.	Ząbrowo nr 27/29	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem budynek gospodarczy i częściowo mieszkalny, w wielkoobszarowym gospodarstwie bauera Alberta Reihsa).	drewno, tynk, dachówka holenderka / konstrukcja zrębowa	lata 90-te XIX w. / lata 60-te XX w.- częściowo zmodernizowany
245.	Ząbrowo nr 28	Budynek mieszkalny / (przed 1945 roku w majątku Alberta Reihsa, prawdopodobnie rządówka).	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r. / opuszczony, popadający w ruinę
246.	Ząbrowo nr 30	Budynek mieszkalny / (dawny dom właścicieli chełmińskiego „majątku ziemskiego” – <i>Gutshaus</i> ; przed 1945 rokiem rezydencja najbogatszej w okolicy rodziny Reihsa).	cegła, tynk, sztuczny kamień, dachówka holenderka	ok. 1890 r. / lata 80-te XX w. – częściowo zmodernizowany
247.	Ząbrowo nr 30	Kapliczka przydomowa / (przed 1945 rokiem związana z domem Alberta Reihsa, obecnie obiekt publiczny).	sztuczny kamień, cegła, tynk	koniec XIX wieku / 1958 rok
248.	Ząbrowo nr 31	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, eternit	lata 30-te XX w./

				lata 90-te XX w. - zmodernizowany
249.	Ząbrowo nr 33	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka holenderka + egła, eternit	lata 30-te XX w./ lata 90-te XX w. - zmodernizowany
250.	Ząbrowo nr 34	Budynek mieszkalny i gospodarczy – zagroda w typie wzdłużnym (langhof) / (przed 1945 rokiem właścicielem był Krause).	cegła, drewno, tynk, dachówka holenderka	lata 90-te XIX w.
251.	Ząbrowo nr 35	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka karpieńka	lata 30-te XX w.
252.	Ząbrowo nr 40	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem budynek mieszkalny i produkcyjny, mleczarnia, serownia; właściciel przed 1945 rokiem – Sesslowski).	cegła, drewno, tynk, papa, dachówka holenderka	lata 90-te XIX w. / lata 80-te XX w. - zmodernizowany
253.	Ząbrowo nr 42	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w. / zmodernizowany
254.	Ząbrowo nr 44	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w. / zmodernizowany
255.	Ząbrowo nr 45	Budynek mieszkalny / (przed 1945 na siedlisku znajdowała się rzeźnia należąca do Grahle).	drewno, tynk, dachówka holenderka / konstrukcja zrębowa	lata 90-te XIX w.
256.	Ząbrowo nr 51	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, dachówka holenderka	lata 30-te XX w.
257.	Ząbrowo nr 52	Budynek mieszkalny i gospodarczy – zagroda w typie wzdłużnym (langhof).	cegła, tynk, dachówka holenderka	koniec XIX w. / częściowo zmodernizowany
258.	Ząbrowo nr 53	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, dachówka holenderka; inskrypcja z ankrów: E.T.	lata 30-te XX w.
259.	Ząbrowo nr 54	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, drewno, dachówka holenderka	lata 20-te XX w.
260.	Ząbrowo nr 55	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, dachówka holenderka	lata 30-te XX w.
261.	Ząbrowo nr 57	Budynek mieszkalny i gospodarczy – zagroda w typie wzdłużnym (langhof).	cegła, tynk, dachówka holenderka	około 1910 r./ po 2000 r. – całkowicie zmodernizowany
262.	Ząbrowo nr 59	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w. / po 2000 r. – całkowicie zmodernizowane
263.	Ząbrowo nr 61	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w. / po 2000 r. – całkowicie zmodernizowane
264.	Ząbrowo nr 63	Budynek mieszkalny i gospodarczy/ (właściciele przed 1945 rokiem – Ehlert/Damm).	cegła, tynk, dachówka holenderka	4 ćwierć XIX w.

265.	Ząbrowo nr 65	Budynek mieszkalny / (właściciel przed 1945 rokiem – Blum).	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w.
266.	Ząbrowo nr 66	Budynek mieszkalny i gospodarczy – zagroda w typie wzdłużnym (langhof) / (przed 1945 rokiem właścicielem był bauer Kienapfel).	cegła, tynk, drewno, dachówka karpiówka, blacha falista	koniec XIX w. / lata 90-te XX w. - zmodernizowany
267.	Ząbrowo nr 67	Budynek mieszkalny i gospodarczy – zagroda w typie wzdłużnym (langhof) / (przed 1945 rokiem właścicielem był Wölm).	cegła, tynk, drewno, dachówka holenderka	koniec XIX w. / po 2000 r. – całkowicie zmodernizowany
268.	Ząbrowo nr 68	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka ceramiczna	lata 30-te XX w./ lata 90-te XX w. - zmodernizowany
269.	Ząbrowo nr 70	Budynek mieszkalny.	cegła, drewno, dachówka holenderka	lata 30-te XX w. / lata 80-te XX w. – częściowo rozbudowany i zmodernizowany
270.	Ząbrowo nr 72	Budynek mieszkalny i gospodarczy – zagroda w typie wzdłużnym (langhof) / (właściciel przed 1945 rokiem - Wesolowski).	cegła, tynk, pustaki, dachówka holenderka, blacha falista	koniec XIX w. / lata 80-te XX w. - zmodernizowany
271.	Ząbrowo nr 74	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka ceramiczna	lata 30-te XX w.
272.	Ząbrowo nr 76	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem właścicielem był Isdepski – bauer oraz burmistrz gminy wiejskiej do 1940 r.)	drewno, tynk, dachówka ceramiczna / konstrukcja zrębowa	ok. 1880 roku / zły stan techniczny
273.	Ząbrowo nr 92	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w.
274.	Ząbrowo nr 94	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka	lata 30-te XX w.
275.	Ząbrowo nr 96	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy / (właściciel do 1945 roku – Mahlau).	drewno, tynk, dachówka holenderka / konstrukcja zrębowa + cegła, dachówka holenderka	ok. 1900 r. / lata 90-te XX w. - zmodernizowany
276.	Ząbrowo nr 100	Budynek mieszkalny i gospodarczy – zagroda w typie wzdłużnym (langhof) / (przed 1945 rokiem właścicielem był bauer Gresch).	cegła, tynk, blachodachówka, eternit	koniec XIX w. / lata 90-te XX w. - zmodernizowany
277.	Ząbrowo nr 37 (Letniki)	Budynek mieszkalny / (właściciel przed 1945 rokiem – Zimmermann).	cegła, tynk, dachówka holenderka	1 ćwierć XX w.
278.	Ząbrowo nr 39 (Letniki)	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem dom	drewno, tynk, dachówka	koniec XIX w. / lata 80-te XX w. -

		związany z przeprawą promową).	holenderka / konstrukcja zrębowa	zmodernizowany
ZŁOTOWO.				
279.	Złotowo nr 1	Budynek mieszkalny + budynek gospodarczy.	cegła, dachówka holenderka	lata 30-te XX w.
280.	Złotowo nr 2	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem budynek posterunku celnego).	cegła, dachówka holenderka	3 ćwierć XIX w.
281.	Złotowo nr 3	Budynek mieszkalny i gospodarczy – zagroda w typie wzdłużnym (langhof) / rozproszona, emfiteutyczna zabudowa wsi.	cegła, drewno, dachówka holenderka / konstrukcja zrębowa	ok. 1870 r.
282.	Złotowo nr 5	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem dom dróżnika).	drewno, tynk, dachówka holenderka / konstrukcja zrębowa	4 ćwierć XIX w. / po 2000 r. - zmodernizowany
283.	Złotowo nr 6	Budynek mieszkalny.	cegła, dachówka holenderka	ok. 1900 r.
284.	Złotowo nr 8	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, drewno, dachówka holenderka	ok. 1900 r.
285.	Złotowo nr 9	Budynek mieszkalny i gospodarczy – zagroda w typie wzdłużnym (langhof) / rozproszona, emfiteutyczna zabudowa wsi.	drewno, cegła, tynk, eternit, dachówka holenderka / konstrukcja ryglowa (dom)	1826 r. – częściowo zmodernizowany
286.	Złotowo nr 9	Budynek gospodarczy – stodoła.	drewno, cegła, eternit	ok. 1900 r.
287.	Złotowo nr 10	Budynek mieszkalny.	cegła, tynk, dachówka holenderka.	ok. 1930 r. – częściowo zmodernizowany
288.	Złotowo nr 17	Budynek mieszkalny i świetlica wiejska / (przed 1945 rokiem szkoła ewangelicka).	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1920 r. – częściowo zmodernizowany
289.	Złotowo nr 20/22/24	Budynek mieszkalny – dom podcieniowy / (budynek wzniesiony dla Johanna Gabriela Preussa; przed 1945 rokiem własność rodziny Beuttel).	drewno, cegła, tynk, dachówka holenderka / konstrukcja zrębowa oraz konstrukcja ryglowa	koniec XVIII w. / XIX w.
290.	Złotowo nr 28	Budynek mieszkalny i gospodarczy.	cegła, dachówka holenderka, blachodachówka	ok. 1900 r. / lata 90-te XX w. – częściowo zmodernizowany
291.	Złotowo nr 34	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem budynek mieszkalny i produkcyjny – mleczarnia).	cegła, dachówka ceramiczna, częściowo tynk	ok. 1900 r. / po 2000 r. – częściowo zmodernizowany
292.	Złotowo nr 50	Budynek mieszkalny / rozproszona, emfiteutyczna zabudowa wsi / (przed 1945 rokiem	cegła, drewno, blacha	1883 r. / bardzo zły stan techniczny

		prawdopodobnie rezydencja rodziny Bartel).		
293.	Złotowo nr 50	Brama.	cegła, metal	koniec XIX w.
294.	Złotowo nr 50	Budynek gospodarczy.	cegła, blacha, papa	koniec XIX w.
295.	Złotowo nr 50	Budynek gospodarczy II.	cegła, eternit	ok. 1910 r.
296.	Złotowo nr 51	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem dom należący do najemnego pracownika rolnego – komornika – związanego z dużym gospodarstwem emfiteutyczny, dziś nr 50).	cegła, dachówka ceramiczna	ok. 1900 r.
297.	Złotowo nr 53	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem dom należący do najemnego pracownika rolnego – komornika – związanego z dużym gospodarstwem emfiteutyczny, dziś nr 50).	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r. / po 2000 r. - zmodernizowany
298.	Złotowo nr 55	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem dom należący do najemnego pracownika rolnego – komornika – związanego z dużym gospodarstwem emfiteutyczny, dziś nr 56).	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r. / po 2000 r. - zmodernizowany
299.	Złotowo nr 56	Budynek mieszkalny / rozproszona, emfiteutyczna zabudowa wsi / (przed 1945 rokiem dom rodziny Janzen).	drewno, cegła, eternit / konstrukcja zrębowa	4 ćwierć XIX w. – częściowo zmodernizowany
300.	Złotowo nr 56	Budynek gospodarczy	cegła, dachówka holenderka	ok. 1900 r.
301.	Złotowo nr 57	Budynek mieszkalny / (przed 1945 rokiem dom należący do najemnego pracownika rolnego – komornika – związanego z dużym gospodarstwem emfiteutyczny, dziś nr 56).	cegła, tynk, dachówka holenderka	ok. 1900 r. / po 2000 r. - zmodernizowany

Uwagi do tabeli !

- Kolorem zaznaczono obiekty, które powstały **przed rokiem 1900** – w XIX wieku lub wcześniej.
- Pogrubione i zaznaczone innym kolorem ramki (wiersze) wyróżniają obiekty wpisane do rejestru zabytków.
- Informacje w piątej kolumnie tabeli uwzględniają nie tylko (przybliżoną lub dokładną) datę powstania obiektu, ale – po znaku „/” – zawierają także ocenę stanu zachowania zabytku. Stosunkowo niewielka jest liczba obiektów architektury i budownictwa, które przetrwały w stanie zbliżonym do pierwotnego, nie przekształconych lub przekształconych w sposób nie wpływający znacząco na ich formę zabytkową (**w tym wypadku w kolumnie znajduje się tylko data powstania**). Przeważają obiekty mniej lub bardziej „zmodernizowane” tj. takie, w których zakres prowadzonych prac remontowych, budowlanych czy konserwatorskich w sposób istotny wpłynął na wygląd zewnętrzny (czyli materiał, technikę, formę architektoniczną – rzut, rozplanowanie, kubaturę, bryłę itp.). W tym wypadku po znaku „/” podawana jest druga data, oznaczająca czas wykonania określonych prac „modernizacyjnych” (najczęściej uzyskana od właścicieli), a po dacie znajduje się adnotacja dotycząca oceny zakresu dokonanych przekształceń. Wyróżniono trzy stopnie oceny zakresu zmian dokonanych w obiekcie ujęte poprzez formuły: „częściowo zmodernizowany” / „zmodernizowany” / „całkowicie zmodernizowany”.

II. Kompozycje zieleni wysokiej.

L.P.	Adres/ lokalizacja	Krótki opis obiektu	Datowanie
JANÓWKA.			
1.	Janówka – wschodnia część układu osadniczego, przy zagrodzie nr 5.	Dwa szpalery. Pięć jesionów przy północnej granicy posesji nr 5 oraz sześć kasztanowców przy przebiegającej tu drodze wiejskiej – po północnej stronie osi. Drzewa w wieku ca 100 – 150 lat.	koniec XIX w.
KACZYDOS.			
2.	Kaczynos – główna droga wiejska, od wjazdu do wsi ze strony południowej do centrum układu osadniczego, gdzie zlokalizowany jest dawny cmentarz ewangelicki.	Szpaler. 36 lip po zachodniej stronie osi drogi wiejskiej. Drzewa w wieku ca 80 – 150 lat.	2 połowa XIX w.
3.	Kaczynos – główna droga wiejska, na odcinku od centrum tj. od siedliska dawnego cmentarza ewangelickiego w kierunku na północ.	Aleja. Około 200-metrowa aleja lipowa. Drzewa w wieku ca 100 – 200 lat.	2 połowa XIX w.
4.	Kaczynos - w centrum wsi, po zachodniej stronie głównej drogi wiejskiej, przylegający od południa do działki dawnego cmentarza.	Park wiejski. Dawniej przydomowy, związany z gospodarstwem miejscowego chełmińskiego „majątku ziemskiego” – (adres Kaczynos nr 20); obecnie ogólnodostępny. W kompozycji parku zachowane swobodne nasadzenia z lip, jesionów, klonów, jeden platan. Drzewa w wieku ca 50 – 150 lat.	2 połowa XIX w.
5.	Kaczynos – w centrum wsi, po zachodniej stronie głównej drogi wiejskiej, usytuowany na wysokim terpie.	Dawny cmentarz ewangelicki. Zachowana tylko kompozycja zieleni wysokiej; graniczne nasadzenia z dębów, kasztanowców i jesionów oraz nasadzenia wewnątrz założenia (lipy, klony, jesiony, dęby), dawniej akcentujące poszczególne pochówki.	XVII wiek
6.	Kaczynos Kolonia – pn. część terenu zabudowanego, pozostałość dawnego chełmińskiego „majątku ziemskiego”.	Park wiejski. Dawniej przydomowy, związany z rezydencją tutejszego „majątku ziemskiego”; obecnie wykorzystywany przez kilka rodzin zamieszkałych w nowych obiektach wzniesionych po 1945 na historycznym siedlisku. Głównymi elementami kompozycji parku są: aleja prowadząca z centrum w kierunku zachodnim skomponowana z lip i jesionów; nasadzenia graniczne z lip, jesionów, klonów i dębów; samotniczy dąb o cechach pomnika przyrody na granicy południowej.	koniec XIX w.

KIKOJTY.			
7.	Kikojty – centrum układu osadniczego, po południowo – zachodniej stronie skrzyżowania głównych dróg wiejskich.	Park wiejski. Lużno nasadzone dęby, jesiony i lipy; w tym jeden dąb o charakterze pomnika przyrody.	XVIII/XIX w.
KLECIE.			
8.	Klecie – centrum wsi, przy domu podcieniowym (Klecie nr 4), od strony zachodniej.	Park wiejski. Dawniej przydomowy (związany z domem podcieniowym – adres Klecie nr 4); obecnie ogólnodostępny. W kompozycji parku zachowane nasadzenia graniczne – lipy i tuje. Wiek drzew od 50 do 150 lat. Teren przystosowany do nowej funkcji (publicznej) – plac zabaw.	koniec XIX w.
9.	Klecie – zachodnia część wsi, droga wiejska prowadząca z układu zabudowy zwartej w kierunku części kolonijnej (emifitetycznej).	Aleja. Aleja przy głównej drodze wiejskiej, na odcinku ca 100 m lipy w wieku od 80 do 150 lat.	koniec XIX w.
KŁAWKI.			
10.	Kławki – centrum wsi, droga wiejska prowadząca od wjazdu z Krzyżanowa do posesji domu podcieniowego.	Aleja. Okolo 150-metrowa aleja wiodąca przez centrum wsi, obsadzona lipami i jesionami w wieku ca 100 – 150 lat.	koniec XIX w.
KRASZEWO.			
11.	Kraszewo – na posesji budynku nr 19, od strony południowej.	Park wiejski. Przydomowy. Zachowane nasadzenia graniczne i swobodnie rozmieszczone w kwartale na południe od budynku (lipy, dęby, jesiony, brzozy + drzewa owocowe). Drzewa w wieku do 100 lat.	lata 20–te XX w.
KRÓLEWO.			
12.	Królewo – zachodnia część układu osadniczego, po zachodniej stronie drogi wiejskiej prowadzącej z pd. w kierunku na Janówkę lub Kaczynos	Cmentarz przykościelny, rzymsko – katolicki. Trzy jesiony na granicy południowej, we wnętrzu luźne nasadzenia klonów i lip; ponadto zachowane dwie barokowe stelle z piaskowca.	XIV w.
13.	Królewo - zachodnia część układu osadniczego, po zachodniej stronie drogi wiejskiej prowadzącej z pd. w kierunku na Janówkę lub Kaczynos; na pn. od terenu kościelnego.	Park wiejski. Dawniej przydomowy, pozostałość po znaczącym gospodarstwie przypominającym statusem „majątek ziemski”. Obecnie park ogólnodostępny, teren publiczny.	XVIII/ XIX w.

		Na kompozycję parku składają się: szpaler złożony z dębów, jesionów i lip wzdłuż granicy wschodniej (od ulicy wiejskiej), jesiony i lipy przy granicy południowej i zachodniej; we wnętrzu luźne nasadzenia - głównie jesiony, lipy, klony. Wiek drzew około 80 – 200 lat.	
14.	Królewo – zachodnia część układu osadniczego, po wschodniej stronie drogi wiejskiej prowadzącej z pd. w kierunku na Janówkę lub Kaczynos.	Szpaler. Osiem lip w wieku 100 – 150 lat.	2 połowa XIX w.
15.	Królewo – centralna część układu osadniczego, przy drodze wiejskiej, obok Starego Nogatu.	Aleja. Aleja lipowa o długości około 200 metrów, drzewa w wieku ok. 100 – 150 lat.	2 połowa XIX w.
16.	Królewo – centralna część układu osadniczego, nad korytem Starego Nogatu.	Szpaler. Szpaler wierzb, drzewa w wieku ok. 150 – 200 lat. Typowa dla krajobrazu Żuław zieleń pompowa.	XVIII/XIX w.
KRZYŻANOWO.			
17.	Krzyżanowo – centrum układu osadniczego, działka kościelna	Cmentarz przykościelny, rzymsko – katolicki. Na kompozycję zieleni wysokiej składają się jesiony, tuje i świerki jako nasadzenia graniczne oraz akcentujące poszczególne nagrobki; wiek drzew 80 – 200 lat. Ponadto zachowały się 4 żeliwne krzyże z XIX w., 2 klasycystyczne stele z piaskowca (XVIII w.) i 1 słupek z piaskowca (1740 r.).	2 połowa XIV w. / XIX w.
18.	Krzyżanowo – południowa część układu osadniczego, po wschodniej stronie drogi prowadzącej ze Starego Pola do Dzierzgonia.	Park wiejski. Dawniej przydomowy, należący do chełmińskiego „majątku ziemskiego”, jednego z największych na terenie Żuław (gbur – Wüst); obecnie publiczny. Na kompozycję składają się: jesiony graniczne od północy; fragment muru ze słupkami bramy na granicy północnej; lipa o wymiarach drzewa pomnikowego za murem granicznym; staw w narożniku północno – zachodnim parku; strzyżona aleja grabowa przy południowym brzegu stawu, dalej skręcająca w kierunku na południe; masyw drzew, z zarysami dawnych alei i szpalerów w centralnej części parku – w miejscu gdzie dawniej stał „dwór”; klony, jesiony, lipy i dęby w wieku 100 – 150 lat. Teren przystosowany do nowej funkcji (publicznej) – plac zabaw.	
19.	Krzyżanowo - południowa część układu osadniczego, po zachodniej stronie drogi prowadzącej ze	Park wiejski. Dawniej zieleń związana z dwoma	

	Starego Pola do Dzierzgonia.	pozostałymi chełmińskimi „majątkami ziemskimi” we wsi Krzyżanowo.; obecnie nieużytek, teren i zieleń pozbawione opieki, zaniedbane. W kompozycji można wyróżnić: nasadzenia graniczne z lip i jesionów – od zachodu i południa; w centrum teren nieuporządkowany, zarośnięty samosiewami; od południa – przy siedlisku domu nr 4 – grupa dębów i jesionów, w tym jedno drzewo – dąb – o charakterze pomnika przyrody.	
PARWARK.			
20.	Parwark, południowa część układu osadniczego; przy domu nr 3.	Park wiejski. Obecnie częściowo przestrzeń publiczna (plac zabaw), dawniej park przy rezydencji właścicieli majątku. W kompozycji zachowany lipowy szpaler (4 drzewa) przy drodze wiodącej do domu, trzy jesiony graniczne od południa oraz samotnicza sosna przy domu.	2 połowa XIX w.
21.	Parwark, północna część układu osadniczego, po pd. stronie drogi z Krzyżanowa do Klecia.	Park wiejski. Dawniej być może związany z rządcówką w majątku (dom nr 9). W kompozycji zachowany starodrzew dębowy: jeden z dębów ma 460 lat, drugi – 350, pozostałe (4 sztuki) są w wieku od 200 do 250 lat (prowadzone były badania dendrologiczne).	XVII/XVIII w.
STARE POLE.			
22.	Stare Pole, ul. Marynarki Wojennej nr 18; centrum układu osadniczego, po pd. stronie głównej ulicy wiejskiej	Cmentarz rzymsko – katolicki, dawniej ewangelicki. W kompozycji wyróżnia się: - prostokątna, dwukwaterowa działka położona między ulicą Marynarki Wojennej a torami kolejowymi; - aleja dzieląca działkę kościelną na dwie części, biegnąca od kościoła w kierunku południowym; obsadzona lipami i jesionami, drzewa w wieku 100 – 150 lat - pojedyncze nasadzenia akcentujące dawne pochówki: głównie tuje oraz jesiony - grobowiec rodziny Wenderlich z roku 1912, kubaturowy, neoklasycystyczny, w formie aedikuli - dzwonnica o konstrukcji drewnianej na ceglany fundament z ok. 1850 r. - kilka nagrobków na południe od grobowca Wenderlichów, w tym grób rodziny Bartel ze Złotowa.	1843 r./ 1904 – 1913 r./ po 1945 r.
SZALENIEC.			
23.	Szaleniec nr 3.	Park wiejski. Przydomowy.	koniec XIX w.

		Nasadzenia graniczne z jesionów, w środku luźno komponowane sosny, świerki oraz lipy.	
24.	Szaleniec – zachodnia część układu osadniczego, po pd. stronie głównej drogi wiejskiej o przebiegu wschód – zachód.	Dawny cmentarz mennonicki. Jednokwaterowy, w planie zbliżony do kwadratu. Zachowana kompozycja zieleni wysokiej: nasadzenia graniczne – jesiony; luźne nasadzenia we wnętrzu, towarzyszące nagrobkom: tuje, jesiony, lipy. Zachowanych 26 obramowań grobów (pojedynczych, podwójnych i dziecięcych) oraz 13 stelli z piaskowca. Najstarsza stela z 1806 roku – Hermanna Pannera, z 1811 roku – Anny i Franza Cornelsena, z 1848 roku – Franza Cornelsena, z 1852 roku – Susanny Loop, z 1861 roku – Jacoba Quiringa, z 1863 roku – Johana Quiringa, z 1865 roku – Anny Claasen, z 1866 roku – Barbary Martins, z 1869 roku – Sary Jansen, z 1890 roku – Anny Claassen, z 1895 roku – Izaaka Klaasen.	koniec XVIII w.
25.	Szaleniec – centralna część układu osadniczego, po pn. stronie głównej drogi wiejskiej o przebiegu wschód – zachód.	Park wiejski. Siedlisko, na którym wznosił się dom podcieniowy (dawny numer Szaleniec nr 36): na terpie dwa dęby o charakterze pomnikowym, sosna wejmutka oraz aleja dojazdowa od strony głównej drogi wiejskiej (prowadząca z południa na północ) komponowana z lip.	
ZĄBROWO.			
26.	Ząbrowo – centralna część układu osadniczego, po wschodniej stronie głównej drogi wiejskiej, wiodącej z południa na północ.	Park wiejski. Przydomowy, związany z rezydencją rodziny Reihls. W części komponowanej wyróżniają się stare nasadzenia: dwa jesiony, dwa klony i trzy lipy, w centrum występowały kiedyś drzewa owocowe.	koniec XIX w.
27.	Ząbrowo – wschodnia część układu osadniczego, ostatnie zabudowanie w tej części wsi; zabudowa rozproszona, emfiteutyczna.	Park wiejski. Przydomowy. Wyróżnia się ponad 300-letni dąb, ponadto luźne nasadzenia jesionów, klonów i lip (na północ od domu).	XVIII/XIX w.
ZŁOTOWO.			
28.	Złotowo – centralna część układu osadniczego. Obok domu nr 17, dawnej szkoły ewangelickiej (obecnie budynek mieszkalny oraz świetlica wiejska).	Park wiejski. Dawniej związany z terenem szkoły ewangelickiej. Luźne nasadzenia zieleni wysokiej – klony i jesiony. Elementy nowe – plac zabaw.	1 połowa XX w.
29.	Złotowo – centralna część układu osadniczego. Po północnej stronie drogi wiejskiej, na posesji domu nr	Park wiejski. Przydomowy.	koniec XIX w.

	20/22/24 – domu podcieniowego; na wschód i północ od budynku.	Jesiony na granicy południowej i zachodniej, dwie lipy oraz jeden jesion przed elewacją frontową domu podcieniowego. Drzewa ok. 80 – 120 lat.	
30.	Złotowo – od centrum wsi w kierunku na zachód, w stronę rozproszonej, emfiteutycznej części układu osadniczego.	Aleje. Od centrum wsi w kierunku na zachód prowadzi brukowana droga wiejska wysadzona obustronnie lipami, klonami, jesionami oraz dębami. Na kilku odcinkach aleja ma szczególnie duże znaczenie w krajobrazie. Nasadzenia z lip, klonów, jesionów – drzewa w wieku 80 – 200 lat.	XIX w.

Poszerzony rys historyczny terenów należących do gminy Stare Pole.

Wprowadzenie.

Gmina Stare Pole położona jest na Żuławach Wiślanych. Jest to kraina o specyficznych cechach dystynktywnych, dająca się łatwo wyodrębnić z otoczenia, tak w sensie geograficznym, jak i historycznym. Granice Żuław Wiślanych okazują się wyraźnie zaznaczone w topografii terenu, są czytelne i w zasadzie niezmiennie od wieków (poza częścią północną), a zawarty w ich ramach krajobraz kulturowy cechuje się tak wielką odrębnością, że nie można znaleźć dla niego bliskiej analogii. Nie spotkamy go w każdym razie na terenie Polski, pierwszym skojarzeniem okazałyby się dopiero tereny nadmorskie w Holandii. Drugą cechą krajobrazu żuławskiego jest jego jednorodność – nie ma drugiej krainy, w której poszczególne fragmenty wykazywałyby tak uderzające wzajemne podobieństwo; w zasadzie każdy skrawek ziemi żuławskiej jest identyczny, kształtowany według podobnych zasad przybierających konkretne i łatwo rozpoznawalne formy przestrzenne i architektoniczne.

Tereny należące do gminy Stare Pole są na wskroś „żuławskie”. Wprawdzie nie leżą w centrum krainy, ale – jeśli można tak powiedzieć – położone są w samym „sercu Żuław”, w miejscu, gdzie fenomen żuławskiego krajobrazu objawia się ze szczególną intensywnością. Z trzech stron otoczone przez inne wiejskie gminy żuławskie (od zachodu – gmina Malbork, od północy – gmina Nowy Staw, od wschodu – gmina Gronowo Elbląskie i Markusy) zostały niejako zabezpieczone przed wpływami zewnętrznymi, zwłaszcza oddziaływaniem dużych ośrodków miejskich (takich jak Elbląg czy Malbork). Od południa natomiast zaznacza się, bardzo czytelna w terenie historyczna i geograficzna granica Żuław, przekraczając ją i oddalając się od niej spostrzegamy zasadnicze różnice między „żuławskością” i „nieżuławskością” krajobrazu otwartego.

Krajobraz kulturowy terenów należących do gminy Stare Pole można określić mianem „starożuławski”. Jest to krajobraz zabytkowy, harmonijny, mało przekształcony w ostatnim okresie (po roku 1945) oraz zbudowany proporcjonalnie. „Proporcjonalność” polega na tym, że komponenty tworzące strukturę pejzażu żuławskiego na omawianym obszarze rozłożyły się równomiernie, żaden z nich nie zdobył dominującej pozycji, co pokazane zostanie poniżej. O wymienionych cechach krajobrazu kulturowego gminy Stare Pole zdecydował przede wszystkim fakt ich położenia na obszarze **Małych Żuław Malborskich**.

Kilka wstępnych uwag na temat Żuław Wiślanych.

Terminem Żuławy Wiślane określa się nizinny i częściowo depresyjny obszar leżący w delcie Wisły i Nogatu przypominający z lotu ptaka kształtem trójkąt. Jego wierzchołek znajduje się na południu, w miejscu rozwidlenia Wisły na Leniwkę i Nogat, koło Cypla Mątowskiego; natomiast podstawa, na północy, przebiega wzdłuż wybrzeża morskiego po umownej linii łączącej dwa ważne portowe i hanzeatyckie miasta – Gdańsk i Elbląg.

Pierwsze określenie krainy, czyli Żuławy Wiślane, posiada charakter historyczny i wywodzi się z okresu średniowiecza. Drugie – delta Wisły i Nogatu – powstało później, ukute przez geografów, dla zaznaczenia przyrodniczej genezy regionu ³⁸. Oba są poprawne i w literaturze stosowane wymiennie.

Pochodzenie historycznej nazwy krainy nie zostało jednoznacznie rozstrzygnięte. W formie *Żuława* (*Żuławy*) rozpowszechniło się dopiero po inkorporacji tej części Prus do Korony Polskiej po zawarciu pokoju toruńskiego w roku 1466. Wcześniej, w dokumentach źródłowych Zakonu NMP, używano terminów: łacińskiego – *insula* i niemieckiego – *werder*. Oba oznaczały wyspę i stosownie były zarówno w odniesieniu do całej krainy, jak i jej części

³⁸

W. Długokęcki, *Osadnictwo na Żuławach w XIII i początkach XIV w.* Malbork 1992, str. 6.

stanowiących fragmenty Żuław i posiadających charakter wyspowy. W tym wypadku dodawano do miana głównego dookreślenia tworząc w większości niezachowane do dziś nazwy własne. Inna praktyka polegała na tym, by do głównego rdzenia dodawać przymiotnik związany z ośrodkiem administracyjnym zawiadującym wydzielonym obszarem - tak powstała np. nazwa **Żuławy Fiszeńskie**, funkcjonująca w XIII i XIV wieku, szczególnie interesująca nas w kontekście rozważań dotyczących historii gminy Stare Pole.

Etymologia nazwy Żuławy, jak wspomniano, nie została rozstrzygnięta w sposób jednoznaczny i posiada, analogicznie do innych regionalnych nazw własnych (vide np. Zalew Wiślany, Mierzeja Wiślana), co najmniej dwie równie dobrze uargumentowane eksplikacje. Część badaczy traktuje ją jako nazwę uniwersalną, mogącą powstawać niezależnie od warunków miejscowych, przekonując, że słowo *Żuławy* wywodzi się od polskiego rzeczownika *żuł* (namuł leśny) i występuje, choć nie tak explicite wyrażone i rozpowszechnione w literaturze, także w innych regionach³⁹. Przeciwstawia się temu poglądom, reprezentowanym m.in. przez H. Górnwicza, wiążący nazwę krainy z jednoznacznie umiejscowionym kontekstem geograficznym i zdecydowanie odmiennym kręgiem etnicznym, nie słowiańskim, lecz bałtyjskim⁴⁰. W tej interpretacji Żuławy są pochodną pruskiego słowa *sulava* lub *solouo* – oznaczającego wyspę, zlokalizowaną w dokładnie wskazanym miejscu: u ujścia rzeki Wisły do Morza Bałtyckiego, na pograniczu prusko – pomorskim. Z tej interpretacji wynika, że **nazwa Żuławy funkcjonowała już we wczesnym średniowieczu**, dla oznaczenia pewnego obszaru osadniczego, a dokładnie rzecz ujmując – obszaru przenikania się różnych kultur i form osadniczych⁴¹.

Podział Żuław Wiślanych.

W toku procesu dziejowego wykształcił się podział krainy na trzy zasadnicze części (**Żuławy Gdańskie, Żuławy Elbląskie, Żuławy Malborskie**). Podział ten przestrzegany jest do dzisiaj, zwłaszcza w literaturze przedmiotu, pomimo ustania ważkich powodów skłaniających do jego respektowania. Wydaje się jednak, że z punktu widzenia metodycznego łatwiej jest autorom opracowań historycznych i geograficznych charakteryzować mniejsze części krainy, wskazując (czasami sztucznie i przesadnie) na zachodzące pomiędzy nimi różnice.

Podział Żuław Wiślanych oraz związane z nim terminy własne wykształciły się i utrwaliły po włączeniu krainy do Królestwa Polskiego. Nie był to proces przypadkowy, gdyż właśnie wówczas administrowanie obszarem przybrało charakter jakościowo odmienny od spotykanego wcześniej (i później).

W państwie zakonnym Żuławy stanowiły domeralnie jedną całość, a tworzone okręgi administracyjne służyły li tylko skutecznemu wyegzekwowaniu jednolitej polityki państwowej dyktującej określony porządek prawny i społeczny stymulujący rozwój ekonomiczny i kulturowy. Okręgi te mogły powstawać i upadać, co zostało zresztą odnotowane przez historyków (vide **Fiszewo w interesującym nas rejonie**), bez większego wpływu na rozwój Żuław, jako całości.

Podział administracyjny wprowadzony w Królestwie Polskim przybrał charakter de facto quasipolityczny, czy quasidomeralny. Zachodnia część Żuław dostała się w orbitę Gdańska, a wschodnia Elbląga, co potwierdziły odpowiednie przywileje królewskie, wystawione przez Kazimierza Jagiellończyka i zatwierdzone przez Sejm Rzeczypospolitej. Miasta te pogłębiały swoją niezależność kształtując stosunki fiskalne, gospodarcze i prawne na podlegających im

³⁹ J. Powierski, Kształtowanie się granicy pomorsko – pruskiej w okresie od XII w. do początku XIV w., cz. I. s. 20. W: Zapiski Historyczne, Toruń 1965.

⁴⁰ H. Górnwicz, (w): Żuławy Wiślane, pod redakcją B. Augustowskiego. Gdańsk 1976.

⁴¹ O tym przenikaniu się wpływów, a zwłaszcza o skomplikowanych relacjach zachodzących pomiędzy Pomorzanami i Zachodnimi Estami (=Prusami) na omawianym obszarze, wnikliwą i pogłębioną analizę przedstawiła Ł. Okulicz – Kozaryn w swojej pracy zatytułowanej: Dzieje Prusów. Wrocław 1997. Porównaj zwłaszcza rozdział: Prusowie w ostatnim okresie niezależności (XII – poł. XIII w.), str. 239 – 267.

terenach w gruncie rzeczy autonomicznie, na podobieństwo władzy państwowej. Wywarło to różnicujące piętno na środowisku społecznym, a niezauważalne dotąd w terenie i w świadomości granice nabrały z czasem zupełnie innego znaczenia dla mieszkańców regionu. Na przykład innowiercy (menonici), przyczyniający się w sposób trudny do przecenienia do rozwoju gospodarki żuławskiej, byli zupełnie inaczej traktowani, prawnie i zwyczajowo, w Gdańsku (gorzej) niż w Elblągu (lepiej), a naprawdę najkorzystniejsze warunki znaleźli dla siebie z dala od ośrodków miejskich – na rozległych wiejskich terenach żuławskich. I dotyczyło to kwestii w zasadzie zasadniczych: majątkowych, podatkowych, wolności wyznania i swobody jej praktykowania itp. Zatem quasidomeralna administracja wprowadzona po zawarciu pokoju toruńskiego przyczyniła się do powstania trzech zasadniczych części Żuław Wiślanych, postrzeganych w swej odrębności do dzisiaj; były to (i z pewnym zastrzeżeniem są nadal):

Żuławy Gdańskie (niem. *Danziger Werder*) – w ramach patrymonium miasta Gdańska, obejmują obszar zawarty między Pojezierzem Kaszubskim, Wisłą i Mierzeją Wiślaną z miastem Gdańsk na ich północno – zachodniej granicy. Nazwa po raz pierwszy pojawiła się w drugiej połowie XV wieku. Wcześniej (wiek XIII, XIV – do połowy XV) używano określeń *Żuławy Małe* (*minor insula, kleine Werder*) lub *Żuławy Steblewskie* (*Stubelawsche Werder*). Oznaczony tą nazwą obszar w państwie zakonnym należał do kilku rozdzielnych i niekoniecznie ze sobą powiązanych ośrodków administracyjnych: wójtostwa tczewskiego, części komturii malborskiej, wójtostwa z siedzibą w Grabinach – Zameczku oraz komturii gdańskiej. Jak widać Żuławy Gdańskie na początku tworzyły luźno powiązany zlepek terytorialny, który dopiero z czasem, pod wpływem jednolitej i silnej władzy sprawowanej przez Radę Miejską, zaczął tworzyć obszar bardziej zwarty i spójny, połączony jednolitymi zasadami organizacji prawo – społecznej⁴².

Żuławy Elbląskie (niem. *Elbinger Werder, Elbinger Niederung*) – w ramach patrymonium miasta Elbląga, obejmujące teren położony na zachód od rzeki Elbląg w kierunku Nogatu i Szkarpawy, na południu dochodzący do rzeki Tejny uchodzącej do Jeziora Drużno. **Wschodnia granica gminy Stare Pole okazuje się w tym wypadku powieleniem starej granicy administracyjnej, oddzielając Żuławy Elbląskie** (położone na wschód od niej – z Fiszewem i Jegłownikiem) **od Żuław Malborskich**. Nazwa Żuławy Elbląskie pojawiła się po raz pierwszy także w drugiej połowie XV wieku, gdy do posiadłości wiejskich Elbląga włączono nizinne i depresyjne tereny należące uprzednio do zamku elbląskiego (czyli komturii elbląskiej), a jeszcze wcześniej (wiek XIII) zarządzane bezpośrednio z zamku fiszewskiego (poprzez komornictwo fiszewskie)⁴³.

Żuławy Malborskie – dzielące się na Żuławy Wielkie (niem. *Grosse Werder*) i Małe Żuławy Malborskie. Obejmują zasadniczą, centralną część delty Wisły i Nogatu, od rozwidlenia rzek przy Cyplu Małowskim po ujście Nogatu do Zalewu Wiślanego. Na zachodzie rubieżą jest Wisła (Leniwka), na wschodzie opisana powyżej granica historyczna związana z terenami gminy Stare Pole. Żuławy Malborskie to bez przesady najważniejsza, najbardziej istotna część Żuław Wiślanych, decydująca o specyfice i odrębności krajobrazu kulturowego całej tej krainy. W czasach zakonnych w przybliżeniu odpowiadały im ziemie zarządzane z komturii malborskiej (częściowo także dzierżońskiej).

Granice Żuław Malborskich w czasach Królestwa Polskiego nosiły jawnie domeralny charakter. Wydzielały bowiem obszar królewskiej (państwowej) własności ziemskiej administrowanej przez specjalnie do tego celu powołany urząd osadzony na malborskim zamku – Ekonomię Malborską. W ramach tego latyfundium zarządzano 60 wsiami oraz 8 folwarkami⁴⁴. **Cała gmina Stare Pole zawierała się w granicach administracyjnych królewskiej Ekonomii Malborskiej**, od jej powstania (rok 1510) do I rozbioru Polski (rok 1772).

⁴² W. Długokęcki, op. cit., str. 30 – 31.

⁴³ W. Długokęcki, op.cit., str. 128.

⁴⁴ J. Szpak, Kierunki produkcji dworskiej w ekonomii malborskiej w XVI wieku. Wrocław 1972, str.6

Małe Żuławy Malborskie (niem. *Kleine Marienburger Werder*).

Żuławy Malborskie były obszarem jednolitym. O jego spójności decydowała utrzymująca się przez wieki, niezależnie od zmian państwowych, jednorodna administracja tworzona do zarządzania tym terenem z jego strukturą społeczną i gospodarczą. Siedziba tej administracji zawsze ulokowana była na malborskim zamku, z tym, że w okresie średniowiecza pojęcie „zamku” odpowiadało komturii malborskiej, w czasach nowożytnych starostwu malborskiemu (a de facto Ekonomii Malborskiej czyli „dobrom stołu królewskiego”), natomiast w Królestwie Pruskim władzom malborskiego powiatu. Taka trwałość terenowej władzy wykonawczej sprzyjała oczywiście kształtowaniu procesów wpływających unifikująco na tę część Żuław Wiślanych.

Można zatem postawić pytanie dlaczego powstał, i w pewnym okresie dziejowym wyraźnie funkcjonował, rozdział na Małe i Duże Żuławy Malborskie ? Wydaje się, że zdecydowały o tym co najmniej dwa czynniki:

1. **Przeszłość:** od połowy XIII wieku do końca XIV stulecia (a dokładnie do mniej więcej 1414 roku) nizina położona na wschód od Wielkich Żuław do Jeziora Druzno, w tym interesujące nas tereny gminy Stare Pole, przechodziła przez bardzo skomplikowany proces kształtowania struktur osadniczych. Zachodzące tu relacje administracyjne okazują się trudne do odtworzenia, ze względu na złożoność i skąpość zachowanych materiałów źródłowych. Na tym niewielkim skrawku ziemi wytyczone zostały granice aż trzech komturii: santyrskiej (przekształconej w malborską), elbląskiej oraz dzierzgońskiej. Przebieg granic był chyba płynny, może nie do końca przestrzegany w praktyce i jest naprawdę trudny do zrekonstruowania. Sytuacja wyklarowała się dopiero po Wielkiej Wojnie, w latach 1413 – 1414, gdy część zachodnia dostała się w jurysdykcję zamku elbląskiego, a część zachodnia i południowa podporządkowana została konwentowi malborskiemu. Na domiar wszystkiego powstał tu (1257 r.) i funkcjonował (do około 1398 r.) lokalny urząd administracyjny usytuowany w Fiszewie, odgrywający – jak się wydaje - w sensie sprawowania nadzoru nad okolicą ważniejszą rolę od wymienionych komturii, w zasadzie do pewnego stopnia wobec nich autonomiczny. W. Długokęcki posuwa się nawet do stwierdzenia, że zamek fiszewski przez pewien czas miał rangę odrębnej komturii ⁴⁵. Ze względu na znaczenie owej siedziby podlegający jej obszar nazywano Żuławami Fiszewskimi (niem. *Fischausches Werder*). Nazwa ta obejmowała całe obecne terytorium gminy Stare Pole, a także tereny położone na wschód od niego, w kierunku Elbląga oraz Jeziora Druzno (dziś gminy Gronowo Elbląskie i Markusy); stosowano ją powszechnie do końca XIV wieku. Terminu Małe Żuławy wówczas nie używano ponieważ przypisany był do fragmentu Żuław Gdańskich. Po wojnie 13-letniej część opisywanej niziny (z Fiszewem i Jegłownikiem), po przyłączeniu do zamku elbląskiego, określono terminem Żuławy Elbląskie, natomiast pozostały obszar rozciągający się w kierunku Malborka z czasem przyjął miano – **Małe Żuławy Malborskie** (niekiedy w skrócie pisano po prostu „*Kleine Werder*”). Jak widać Wielkie i Małe Żuławy (Malborskie) pozostawały w pierwszych dziesięcioleciach krzyżackiej kolonizacji w orbicie nieco innych wpływów i relacji administracyjno – prawnych. Duże Żuławy po prostu podlegały komturii santyrskiej (=malborskiej) i zachodzące tu procesy osadnicze przebiegały klarowniej. Małe Żuławy, zanim się w pełni wyodrębniły, przechodziły przez okres dynamicznych zmian i zależności, których odtworzenie przysparza do dziś badaczom wielu problemów. Ta odmienna geneza z pewnością przyczyniła się do postrzegania różnic między mało – i wielkożuławskością późniejszego starostwa, czy powiatu malborskiego.

⁴⁵ W. Długokęcki, op. cit. na str. 127 stwierdza: „Jako jednostki administracyjne występowały tu: komturstwo fiszewskie, dzierzgońskie, elbląskie i malborskie” oraz dalej, str. 148: „...wzmianki odnoszą się do zamku Fiszewo, którego znaczenie polegało na tym, że był onogniwem w krzyżackim systemie obrony między Santyrem a Elblągiem. Budowa zamku w Malborku i ostateczny podbój Prus osłabiły jego pozycję. W 1320 r. Fiszewo pojawiło się ponownie w źródłach, ale już tylko jako siedziba prokuratora, a później wójta”.

2. **Nogat:** jako rzeka, wzdłuż której przebiega historyczna granica między Małymi i Dużymi Żuławami Malborskim. Należy przy tym pamiętać, że w specyficznym środowisku geograficzno – kulturowym Żuław każdy większy ciek wodny odgrywał zupełnie inną rolę, niż ma to miejsce w warunkach normalnych. Można powiedzieć, że Nogat stanowił dla lokalnej społeczności przy nim żyjącej nie tylko po prostu rzekę, malowniczy elementem krajobrazu, lecz przede wszystkim wielki **problem rzutujący na podstawowe strefy życia codziennego**. Zacznijmy od tego, że znany nam obecnie bieg Nogatu jest wytworem stosunkowo późnym (ukształtował się w znanej nam formie w końcu XV i pierwszej połowie XVI wieku) i – podkreślmy to – **jest właśnie wytworem**, czyli czymś w dużej mierze sztucznym, powstałym w wyniku żmudnej pracy wielu pokoleń tutejszych osadników. W czasach, gdy z zamku w Fiszewie kształtowano podstawy prawne dla osadnictwa na Żuławach Fiszewskich (połowa XIII wieku) głównym ciekim na tym obszarze był Stary Nogat Malborski. Odchodziła od niego rzeka Wiska, dziś wpływająca do rzeki Elbląg, a ówczesnie łącząca się z drugim, mniejszym ramieniem Nogatu – zwanym Pautą. Trudno w to uwierzyć przeglądając współczesne mapy czy odbywając rekonesans terenowy ponieważ dzisiejszy Starty Nogat Malborski przypomina raczej rów melioracyjny, jeden z wielu przecinających ziemię żuławską. Jego malowniczy i obsadzony starodrzewem (ponad 200-letnie wierzby) odcinek jest szczególnie dobrze czytelny w Królewie, w innych miejscach wręcz zacierają się w terenie. Królewio, a właściwie jego zachodnia część, dawna wieś czynszowa *Königsdorf* oraz druga wieś czynszowa – Krasnołęka (*Schönweise*, dziś odpowiadająca centralnej części Królewa) ukształtowały swoje pierwotne układy osadnicze właśnie w orientacji do płynącego tu w XIV wieku głównego nurtu Nogatu (Starego Nogatu), tworząc swoje niemal lustrzane odbicia względem tej niezwykle ważnej osi. Z jakiegoś powodu prac regulacyjnych przy Starym Nogacie z czasem zaniechano, wysiłki skupiono natomiast na Paucie, jej pogłębionym i poszerzonym korytem puszczając główny nurt rzeki, co zdecydowanie odmieniło stosunki przestrzenne w rejonie. Wielkie prace regulacyjne (pogłębieniowe i wałowe) przy Paucie rozpoczęły się prawdopodobnie na początku i nasiliły około połowy XIV wieku: dla przykładu w 1348 roku powstała umowa krzyżacko – elbląska, na mocy której zobowiązywano chłopów z żuławskich wsi miejskich do sypania wałów wzdłuż Paute na odcinku 2, 3 km, zatamowania nurtu rzeki aż do Starej Pauty i przeprowadzenia jej nowym nurtem na terytorium miasta ⁴⁶. Podobne zapiski źródłowe wskazujące na naprawę szeroko zakrojone prace hydrograficzne można odnaleźć dla innych odcinków Nogatu – Pauty zlokalizowanych w okolicach Malborka, Janówka, Kaczynosu i Ząbrowa. Wydaje się, że wychodząc równocześnie z dwóch kierunków: od Malborka i Elbląga, powoli i w wielkim znoju regulowano bieg głównej wewnętrznej rzeki żuławskiej aż do osiągnięcia w miarę zadawalającego, znanego nam dziś efektu. W przeciwieństwie do Starego Nogatu Malborskiego powstało koryto szerokie i głębokie, w miarę proste, a dodatkowo zabezpieczone bardzo wysokimi, solidnie wykonanymi wałami; ich imponujące, dominujące w nizinnym krajobrazie odcinki możemy do dziś obserwować zwłaszcza pomiędzy Janówkiem a Ząbrowem. Tak ujarzmiony Nogat wydawał się mniej zagrażać podjętej na szeroką skalę akcji osadniczej; o tym, że były to nadzieje raczej złudne przekonano się wielokrotnie później, ostatni raz choćby w trakcie totalnej powodzi w roku 1888, gdy trzystumetrowa wyrwa w tamie koło Janówka spowodowała zatopienie lub podtopienie niemal całych Małych Żuław Malborskich i Żuław Elbląskich, aż do jeziora Druzno. Ciężar prac związanych z regulacją Nogatu - Pauty spadał na mieszkańców wsi żuławskich, zwłaszcza tych rozsianych przy jego osi. Zarówno ci lewobrzeżni (Wielkie Żuławy), jak i prawobrzeżni (Małe Żuławy) musieli w nich uczestniczyć na podstawie wprowadzonych w krainie specjalnych obwarowań prawnych. Wsie żuławskie, w zasadzie bez wyjątku były *Dampflichtig*, czyli zobowiązane w kontraktach lokacyjnych do wykonywania prac hydrograficznych w ramach powinności czynszowych. Ich mieszkańcy musieli sypać i utrzymywać wały (a

w szczególnych wypadkach wykonywać inne skomplikowane i ciężkie prace terenowe – pogłębianie, kopanie rowów odwadniających i kanałów ulgi), co traktowali jako szczególnie uciążliwy obowiązek, odrywający ich od codziennych, bardziej intratnych zajęć. Z całą pewnością przez ponad 150 lat (w odniesieniu do Nogatu - Pauty) prawo – i lewobrzeżni żuławiacy spotykali się podczas tych prac, a ponieważ wykonywali je niechętnie nie sprzyjało to ich integracji. Powstająca natomiast w terenie coraz wyraźniejsza bariera, dzieląca ich domostwa i pola, wpływała stopniowo lecz wyraźnie na powstanie w świadomości poczucia odrębności i różnicy unaoczniającej się w coraz szerszym korycie i w coraz wyższych wałach Nogatu. Tak z pewnością doszło do rozdziału na to, co małe – i wielkożuławskie.

Podsumowując: w toku procesu dziejowego, długotrwałego i ciągłego, wskutek oddziaływania czynników różnej natury (ustrojowych, prawnych, hydrograficznych, własnościowych itp.) doszło do rozdziału Żuław Malborskich na Małe i Duże Żuławy. Różnice czasami z dużą ostrością pokutowały w świadomości mieszkańców, a czasami okazywały się tylko postulatami formalnymi będąc np. swego rodzaju instrumentem pomocnym w zarządzaniu całością krainy. Niemniej trwały i rzutowały na wyłonienie się cech dystynktywnych krajobrazów kulturowych. Żuławy Wielkie, obejmujące ok. 3-krotnie większy obszar, rozwijały się dynamiczniej, z większą podatnością na zmiany i asymilację zewnętrznych wpływów, okazując się po prostu bogatsze – co tu dużo mówić – także w sensie ekonomicznym. W strukturze ich pejzażu większą rolę odegrał komponent kolonijny, związany z osadnictwem mennonickim czy szerzej ujmując olenderskim, emfiteutycznym. Żuławy Małe stanowiły swego rodzaju ich miniaturkę, bardziej zwartą terytorialnie, łatwiejszą do ogarnięcia, od czasów inkorporacji Prus do Korony bardziej jednorodną i jednolitą (administracyjnie, społecznie, gospodarczo). W tej swojej małej skali okazały się sprzyjać tendencjom konserwatywnym, zachowywały trwałość i kontynuację; ich krajobraz kulturowy przechował więcej cech tradycyjnych lub wprost nawiązujących do tradycji, ostał się w swojej „starości”, stając się wierną kalką stosunków z okresów pierwszej i drugiej wielkiej akcji osadniczej (zakonnej z XIV wieku i polskiej z XVI wieku). Krajobraz ten ukształtował się też bardziej proporcjonalnie – komponent olenderski nie zdobył tu nigdy dominacji, przeciwnie – był raczej przytłumiony przez dokonania ludności wyznania katolickiego i ewangelickiego.

Dzieje osadnictwa na terenie gminy.

Okres przedlokacyjny.

*

Badacze zwykli periodyzować historię Żuław Wiślanych na okresy osadnicze. H. Bertram wyróżnia cztery, W. Geisler pięć, a najdalej posuwa się B. Lipińska postulująca wydzielenie aż siedmiu etapów decydujących o zasiedleniu i zagospodarowaniu krainy⁴⁷. Dodawszy do tego, zgodnie ze słuszną uwagą J. Domino, jeszcze czas po roku 1945 dochodzimy do liczby ośmiu jednostek charakteryzujących dzieje Żuław Wiślanych od czasów najdawniejszych do końca XX wieku⁴⁸. Takie dokładne podziały są mało klarowne oraz niezbyt zrozumiałe dla przeciętnego odbiorcy, chociaż oczywiście opierają się na zdefiniowanych i uzasadnionych kryteriach.

Można jednak rzecz przedstawić prościej. Otóż generalnie dzieje Żuław Wiślanych dałby się podzielić na dwa zasadnicze okresy: I. na czas nieuregulowanych stosunków wodnych oraz II. czas, gdy stosunki między wodą a lądem w delcie Wisły i Nogatu zostały poddane regulacji, inaczej mówiąc – gdy człowiek starał się zapanować nad naturą kształtując

⁴⁷ B. Lipińska, *Żuławy Wiślane. Ochrona i kształtowanie zabytkowego krajobrazu*. Kraków – Gdańsk 1986 (maszynopis).

⁴⁸ J. Domino, *Żuławy – Kalendarium*, (w): *Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego w Polsce*. Tekst dostępny na stronie internetowej: <http://holland.org.pl>

świadomie i zgodnie z długofalową perspektywą podstawy gospodarcze swojej egzystencji. Jak zaznacza W. Długokęcki ramy kształtujące osadnictwo w obu tych okresach różnią się od siebie w sposób **jakościowy** (sic!) ⁴⁹. Są to, mówiąc inaczej, dwie zdecydowanie inne kategorie, dwa nieporównywalne ze sobą światy.

Okres pierwszy oznacza przedlokacyjne dzieje krainy, kształtujące się mniej więcej do lat 80-tych XIII stulecia, poprzedzające powstanie państwa Zakonu NMP w Prusach i rozpoczęcie wielkiej akcji osadniczej prowadzonej w sposób planowy, konsekwentny, z ogromnym rozmachem i przy zaangażowaniu znaczących środków (finansowych, rzeczowych oraz organizacyjnych).

Rozpowszechniony jest pogląd, zgodnie z którym trwałe zasiedlenie oraz zagospodarowanie delty Wisły i Nogatu nie nastąpiło w omawianym okresie, czyli przed kolonizacją wiejską opartą na prawie chełmińskim. W wizji tej utrzymuje się, że Żuławy Wiślane były wprawdzie zasiedlane, od czasów neolitu po średniowiecze, co potwierdzają liczne stanowiska archeologiczne, ale tylko czasowo, w sposób mało skuteczny i nieprowadzący do ukształtowania wyraźnej struktury społeczno – gospodarczej. Kraina postrzegana jest, jako obszar mało przystępnych bagnisk, błot i rozlewisk wodnych, gęsto porośnięty lasem i roślinnością łągową; jako wielki (gospodarczy) nieużytek i (polityczny) bufor między strefami wpływów Pomorzan (na zachodzie) i Bałtów (na wschodzie). Przez owo nieprzyjazne człowiekowi i praktycznie niezamieszkałe terytorium przebiegała granica prusko – pomorska różnie się kształtująca, a czasami wręcz trudna do uchwycenia, zwłaszcza w burzliwym okresie walki o dominację prowadzonej tu zaciekle w XIII wieku między trzema stronami (Zakonem, rodziną Święców oraz Prusami z Pomezanii) ⁵⁰.

Pogląd ten nie jest słuszny. Analiza stanowisk archeologicznych, poparta informacjami z dokumentów źródłowych (piśmiennych i kartograficznych), prowadzi z konieczności do zupełnie odmiennych wniosków. **Żuławy Wiślane, a zwłaszcza niektóre ich tereny, w tym interesujący nas ziemie należące do gminy Stare Pole, stały się już w okresie przedlokacyjnym krainą trwale zasiedloną i stosunkowo dobrze zagospodarowaną.** Przy zaznaczonym wcześniej zastrzeżeniu, iż panujące wówczas warunki jakościowo różniły się od późniejszych, ukształtowanych w czasach historycznych, lepiej nam znanych. W tym sensie i w tym czasie Żuławy Wiślane nie mogły jeszcze uchodzić za krainę jednorodną w swoim pejzażu.

**

Mimo stwierdzonych przez archeologów różnych wpływów kulturowych docierających w deltę Wisły i Nogatu (prapolskich, pomorskich i bałtyjskich) dominacja z czasem znalazła się po stronie Prusów. Wieki od X do XIII należały już zdecydowanie do ich kultury wywierającej określone piętno na powstające stosunki gospodarcze, społeczne i polityczne kształtowane na modłę ich wzorców cywilizacyjnych. Strefa tego zasięgu opierana jest na linii Wisły, postrzeganej jako rzeka granicznej dla pruskiej dominacji terytorialnej.

Prusowie, zwani tak od wieku IX (wcześniej występujący w dokumentach pod nazwą Estów, a przez badaczy zwani Bałtami), tworzyli etnos odrębny od plemion germańskich czy słowiańskich (z którymi przyszło im się zderzyć). Składały się na niego wysoko rozwinięta kultura i gospodarka, własny język z dużą ilością narzęczy, najbardziej zbliżony do dzisiejszego litewskiego, własne wierzenia i światopogląd, inaczej ukształtowana struktura społeczna itp. Prusowie żyli w sposób całkowicie odmienny od znanych nam z tradycji europejskiej wzorców. Trudno opisać w tym opracowaniu całe continuum wyznaczające ich

⁴⁹ W. Długokęcki, op. cit., str 7. pisze następująco: „Terminus ante guem wyznacza rozpoczęcie przez zakon krzyżacki planowej akcji kolonizacji wiejskiej na prawie chełmińskim, która zapoczątkowało nowy jakościowo etap w historii Żuław”.

⁵⁰ Na temat walk prowadzonych między Zakonem NMP, władcą Pomorza oraz Prusami, częstych zmian sojuszy, zmian granic i panowania nad obszarem Żuław w czasie tzw. pierwszego powstania pruskiego (1240/1242 – 1249) szeroko pisze Ł. Okulicz – Kozaryn, ops. cit. str. 349 – 364.

sposób myślenia i postrzegania świata, nie ma na to miejsca. Można tylko wspomnieć, iż nie zakładali miast (w ogóle) i wsi (w naszym znaczeniu), nie budowali z cegły i kamienia, nie stworzyli organizacji politycznych typu księstwo czy państwo (choćby w załączkach) albowiem nie znali pojęcia własności i jej dziedziczenia, zwłaszcza w kontekście posiadania ziemi, co legło u podstaw feudalnej cywilizacji europejskiej i co w efekcie doprowadziło do upadku kultury pruskiej.

Bałtyjskie społeczeństwo w rozwoju gospodarczym i społecznym oparło się o struktury nazywane *lauksami* i *włościami*. W rozumieniu Prusów najważniejsze były lauksy, jednostki podstawowe (terytorialno – społeczne), najwcześniej wykształcone (VII wiek) i najdłużej zachowane (praktycznie po wiek XV). Lauksem czyli polem (pólkiem) była wspólnota terytorialna łącząca pewną grupę ludzi ze względu na obszar zamieszkiwania i gospodarowania; więzi społeczne i ekonomiczne były tu ważniejsze niż rodzinne. Włością natomiast (jednostka terytorialno – polityczna) stało się porozumienie kilku pól, często efemeryczne, powstające i rozpadające się w zależności od okoliczności; włości (zwane też *terrulami* lub „małymi ziemiami”) okrzepły dopiero około X – XI wieku, gdy doszło do zróżnicowania stanowego w społeczeństwie bałtyjskim. Włości utrzymywał autorytet i wpływy możnych pruskich (*rijksów*) służący wzmocnieniu zdolności militarnych, obronnych czy zaczepnych, danego obszaru i danej grupy. W tym kontekście potrzebny okazywał się wódz, jego zbrojna drużyna, ośrodek władzy (dwór – *kaym* oraz „zamek” – *burgh*) i decyzyjność sprawniejsza od instytucji wiecu (który na co dzień u Prusów decydował o wszystkim). Wszystkie włości i lauksy posiadały nazwy własne tworzone od znaczącego elementu krajobrazu; nazwa ta w mentalności Prusa miała najważniejsze znaczenie, identyfikował się właśnie z nią, a nie z więzami rodzinnymi.

Najwyższą, a zarazem najmniej trwałą i mającą najkrótszy żywot dziejowy, formą porozumień politycznych, społecznych i terytorialnych były u Prusów obszary plemienne, osiągające prawie status księstw w naszym rozumieniu historycznym. Nazywane przez historyków *ziemiami*, *dużymi ziemiami* lub *provincjami*, a przez kronikarzy *terrami*, wydają się niektórym współczesnym najważniejszymi jednostkami w rozumieniu przestrzeni życiowej Bałtów, równoważnymi nieomal z podziałem administracyjnym ich terytoriów, stąd często używa się przy definiowaniu owych jednostek pojęcia *kraj*. Tymczasem dla samych Prusów miały one charakter najbardziej efemeryczny, przejściowy oraz – rzecz można – całkowicie utylitarny i nastawiony na realizację jednego tylko celu: prowadzenie wielkiej wojny, która ogarnęła ich ziemie w XIII wieku. Konieczność zorganizowania się w większe struktury dla podjęcia walki z okupantem, Zakonem NMP, podającym się w Europie za prawowitego właściciela ich ziem (Panowie Pruscy) została przez Bałtów zrozumiana zbyt późno – właściwe kraje ukonstytuowały się w trakcie trwania obu wielkich powstań pruskich (1242 – 1249 oraz 1260 – 1284/1295) i walczyły, pod wodzą swoich „księciów”, razem lub osobno, z całą de facto Europą o zachowanie własnej odrębności i tożsamości. Ta trwająca ponad pół wieku nierówna walka musiała zakończyć się tylko w jeden możliwy sposób, klęską osamotnionych powstańców. Dla uczestników tych walk – rycerzy z całej Europy, ich kronikarzy, a potem historyków, i to jest całkowicie w tej perspektywie zrozumiałe – pojęcia krajów pruskich stały się najistotniejsze, zostały też najlepiej rozpoznane i opisane (a potem zasymilowane jako nazwy krain historycznych w państwie zakonnym). Oparte natomiast na podstawach zdecydowanie bardziej gospodarczych i społecznych pojęcia włości i lauksów leżały niejako bardziej w tle, na drugim planie; ważniejsze były dla Prusów, ale oni z kolei nie potrafili ich udokumentować, gdyż nie znali pisma.

Po tych wstępnych uwagach możemy przejść do częściowej rekonstrukcji struktury społeczno – osadniczej Prusów, z jej gospodarczymi podstawami, na terenie Żuław Wiślanych, ze szczególnym uwzględnieniem ziem położonych w dzisiejszej gminie Stare Pole.

Ł. Okulicz – Kozaryn wspomina, że pierwszą organizacją terytorialno – polityczną z wyraźną dominacją komponentu bałtyjskiego była przejściowo notowana w źródłach, jeszcze przed X wiekiem, tzw. „terra Wansca”. Obejmowała ona łącznie Żuławy Wiślane i ziemię gniewską⁵¹. Nazwa tej prowincji nie utrzymała się jednak powszechnie i jest naprawdę mało znana. Jej miejsce z czasem zajęła **Pomezania**. W dwóch najstarszych wykazach ziem pruskich, sporządzonych w XIII wieku, wymienia się „Pomizanię” tożsamą zapewne z „Pomesanią” wzmiankowaną w XV-wiecznej kronice Piotra Duisburga. *„Według językoznawców nazwa urobiona została od pruskiego słowa po-median, co oznacza „kraj pod lasami”.* Organizacja polityczno-terytorialna ze wspólną nazwą i przedstawicielstwem o uprawnieniach władczych mogła zostać zawiązana najwcześniej w XI w., aby reprezentować interesy obronne i gospodarcze wspólnot osadniczych istniejących w dorzeczu Dzierzgoni i u południowych wybrzeży jeziora Druzno. W XI i XII w. dołączyły do niej formacje osadnicze z dorzecza Liwy, utworzone przez wychodźców pruskich i pomorskich. Aż do podboju krzyżackiego południowa część terytorium pomezaniańskiego, nazwana przez Dusburga Riesen, stanowiła jednostkę autonomiczną, występującą pod własnym imieniem i grupującą zespoły osadnicze w prawym dorzeczu Ossy. Najpewniej ziemia ta była areną działań wojennych Bolesława Kędzierzawego, którego wojska dotarły dalej na północ niż do puszczy nad źródłami Liwy i jeziorem Dzierzgońskim”⁵².

Pruska nazwa utrzymała się następnie w postaci nazwy historycznej, stosowanej w odniesieniu do terenów położonych pomiędzy Kwidzynem, Malborkiem i Dzierzgoniem, przez całe wieki niezależnie od ich przynależności państwowej. O ponadczasowym charakterze zdecydował zapewne w dużej mierze fakt jej użycia przy podziale kościelnym Prus przeprowadzonym przez legata papieskiego w 1243 roku. Jedną z utworzonych wówczas diecezji uzyskała nazwę „pomezaniańskiej”. Od tej pory określenie „pomezaniańska” pojawiało się w setkach dokumentów sygnowanych w ciągu wieków przez biskupa lub kapitułę katedralną.

Każda z pruskich prowincji składała się przeważnie z kilku, kilkunastu włości. Na podstawie zachowanych dokumentów źródłowych (np. kontraktów lokacyjnych) historykom udało się ustalić niektóre ich nazwy i – wprawdzie najczęściej przybliżone - położenie, a jedną z bardziej rzetelnych rekonstrukcji (dokonaną przez H. Łowmiańskiego) przedstawia mapa zamieszczona w pracy Ł. Okulicz – Kozaryn na str 272. (porównaj poniższa ilustracja). Wynika z niej, że tuż przed podbojem krzyżackim Pomezania obejmowała co najmniej 9 „małych ziem” zawartych pomiędzy korytami Ossy, Wisły i Nogatu (Starego Nogatu); wschodnia granica krainy, nieznaną oparcia w formach terenowych, posiada tu zapewne apelatywny charakter.

⁵¹ Ł. Okulicz – Kozaryn, op. cit. str 123.

⁵² Ł. Okulicz – Kozaryn, op. cit., str 260 - 270

Nie jest prawdziwe stwierdzenie, że tereny dzisiejszej gminy Stare Pole znajdowały się w obrębie włości *Altem* (zresztą *Alyem* nie *Altem*)⁵³. Ziemia *Alyem* pokrywała się z terenami położonymi od Malborka do Sztumu, czyli zdecydowanie bardziej na południe i zachód od gminy Stare Pole; nie wydaje się nawet by graniczyła z interesującym nas terenem⁵⁴. Jak wynika z mapy Łowmiańskiego formacją obejmującą nasz rejon mogła być natomiast ziemia *Posoloua*, której centrum militarne (*burgh*) znajdowało się w późniejszej wsi *Posilge*, dziś Żuławska Sztumska⁵⁵. Mimo, że wieś ta leży już poza terenem żuławskim, na krawędzi Pojezierza Ławskiego, jej związki z Żuławami Fiszewskimi były, zwłaszcza w XIII i XIV wieku, bardzo silne i zasadały się nie tylko na bezpośrednim sąsiedztwie.

Jeszcze dokładniej widzi te lokalne stosunki terenowe W. Długokęcki⁵⁶. Przede wszystkim wskazuje na występowanie nazwy „Fiszewo” (w różnych starych formach typu: *Wyscovia*, *Vischovia*, *Wischow*, *Fischau* i innych) w czterech różnych kontekstach - w odniesieniu do „zamku” czyli siedziby administracji zakonnej, do wsi czynszowej, do rzeki (dziś Wiska) oraz do **terytorium**. Zwraca uwagę na rozróżnienie sformułowań typu „*auf der Visschaw*”, czy „*uff der Vischow*”, jako ogólnych, od określeń typu „*in Fischovia*” lub „*czum Foschaw*”, jako miejscowych. Jego zdaniem te pierwsze wskazują właśnie na obszar, teren, a nie na

⁵³ Informacja o przynależności terenów należących do gminy Stare Pole do ziemi **Altem** (sic !) znajduje się na stronie internetowej gminy, w zakładce **Historia Gminy**. Porównaj: WWW.starepole.pl – artykuł *Czasy najdawniejsze*.

G. Gerulis, *Die altpreußischen Ortsnamen*. Berlin i Lipsk 1922, str. 8 przedstawia następujące informacje o tej pruskiej włości: *Alyem* (forma z 1250 roku), *Algent* – 1326 rok, *Algemín*, *Algemeyn* – 1350, nazwy te oznaczają obszar zawarty pomiędzy Malborkiem, Sztumem a Dzierzgoniem.

⁵⁴ Jest to obszar późniejszego wójtostwa sztumskiego ustanowionego przez krzyżaków w roku 1333. Rycerz urzędujący w Sztumie występował w dokumentach pod nazwą – *advocatus*.

⁵⁵ R. Wenskus, *Zur Lokalisierung der Preussenkirchen des Vertrages von Christburg*, 1249. (w): *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen*. Bad Godesborg 1967, str 127 – 129 uważa, że centrum ziemi *Posolva* leżało nawet nieco dalej na południe – w Bukowie, nie w Żuławce Sztumskiej.

⁵⁶ W. Długokęcki, op. cit. str. 149 – 150.

konkretne miejsce. Dalej podaje, że nazwa „Fiszewo” nie ma pochodzenia niemieckiego, ale polskie lub pruskie, chociaż nie jest znana jej etymologia. Na tej podstawie stawia hipotezę o istnieniu w północnej pruskiej Pomezanii włości o nazwie *Weiskavo* pisząc: „... a więc pierwotna nazwa tego terytorium brzmiałaby *Weiskawo*. Ze względu na wielkość obszaru, do którego się odnosiła, należałoby ją uznać za nazwę włości pruskiej. Żadne źródło nie potwierdza jednak jej istnienia”.

Podobnie postąpiła Ł. Okulicz – Kozaryn postulując istnienie ziemi Drusen, także niewymienianej w dokumentach, ale niejako narzucającej się do wpisania w lokalny pejzaż w formie ośrodka władzy jednoczącej wspólnoty osadnicze gospodarujące w basenie Jeziora Druzno, na styku Żuław Wiślanych i Wysoczyzny Elbląskiej⁵⁷.

Reasumując: z historycznych i archeologicznych rekonstrukcji wyłania się obraz północno – wschodniej Pomezanii jako ziemi na tyle trwale zasiedlonej i dobrze zagospodarowanej przed rozpoczęciem kolonizacji krzyżackiej, by - pomimo luki panującej w dokumentach źródłowych – śmiało stawiać hipotezy o występowaniu tu pruskich włości, bardzo zresztą znaczących skoro dały początek tak ważnym ośrodkom administracyjnym jak Fiszewo, a zwłaszcza Elbląg. Z całą pewnością Zakon NMP nie ustanawiałby jednostek władzy administracyjnej i militarnej w miejscach pustek osadniczych, ponieważ nie miałyby to większego sensu. Musiały być to zatem ziemie gęsto zaludnione, dobrze zagospodarowane i zorganizowane. Obie włości usadowiły się w basenie Jeziora Druzno, niejako naprzeciwko siebie – zachodnia obejmowała tereny wysoczyznowe z częścią późniejszych Żuław Elbląskich, wschodnia zajęła nizinę aż do koryta Starego Nogatu Malborskiego, czyli także część Żuław Elbląskich i całe późniejsze Małe Żuławy Malborskie. Ważny jest przede wszystkim fakt, że tereny żuławskie, nizinne, stawiające wysokie wymagania osadnikom, okazały się jednak możliwe do zamieszkania i urządzenia. I to w stopniu odbiegającym od poglądu upatrującego w nich – w omawianym okresie – tylko błota, bagna i rozlewiska.

Tereny obecnej gminy Stare Pole u schyłku wczesnego średniowiecza leżały w pruskiej Pomezanii, w domniemanej włości *Weiskavo*, okazując się ważnym centrum osadniczym, komunikacyjnym, handlowym i gospodarczym. Niewątpliwy był ich związek ze słynną faktorią handlową Truso; być może właśnie w relacji do Truso kształtowało się ich trudne do przecenienia znaczenie.

* * *
*

Podobnie jak pruska prowincja składała się z kilku, kilkunastu włości, tak każda włość dzieliła się dalej na kilkanaście, kilkadziesiąt lauksów. A lauksy jak wyżej wspomiano były podstawą organizacyjną bałtyjskiego społeczeństwa i gospodarki, prawdziwą solą tej ziemi. W przybliżeniu pruski lauks odpowiada późniejszemu pojęciu wsi, ale nie tej lokacyjnej, średniowiecznej, ze zwartym układem osadniczym, tylko raczej kolonijnej, emfiteutycznej, kształtującej się w układzie rozproszonym. W przypadku Żuław Wiślanych podobieństwo to nabiera szczególnego znaczenia, a warto przy tym podkreślić, że żaden z badaczy **nie zwrócił do tej pory szczególnej uwagi na ten aspekt, jakże przecież ważny przy analizie krajobraz kulturowego (w do jego trwałości i genezy).**

W sensie przestrzennym lauks składał się z kilku, kilkunastu luźno rozrzuconych gospodarstw, w skład których wchodziły: zabudowania, pola uprawne, łąki i pastwiska, ale ponadto występowały również: nieużytki, lasy i zagajniki, wody płynące i stojące, drogi oraz pewien szeroki pas „ziemi niczyjej” zapewniający danej wspólnotie poczucie bezpieczeństwa i odrębności. W centrum pólka znajdowało się miejsce kultu (nie zawsze) oraz plac wieców (obowiązkowo; wiec – jedyny organ decyzyjny lokalnej społeczności), na obrzeżach natomiast lokowano cmentarzysko i grody strażnicze. Przestrzennie lauks był raczej

⁵⁷

Ł. Okulicz – Kozaryn, op. cit. str 271.

obszarem, na który składały się części indywidualne i wspólne, użytki i nieużytki; owe elementy – z punktu widzenia relacji wewnętrznych – okazywały się luźno ze sobą powiązane, ich spójność powstawała raczej w perspektywie spojrzenia z zewnątrz, spoza granic luksu. Taki lauks nie był natomiast typowym osiedlem powiązaniem bardzo bliskimi relacjami sąsiedzkimi znanymi nam z opisów polskiej wsi.

Najlepszym sposobem potwierdzenia funkcjonowania pruskiej włości, czy to wymienianej w źródłach z nazwy (jak *Alyem* lub *Riesen*), czy też domniemanej (jak *Drusen* czy *Weiskavo*) jest wskazanie lauksów w niej zawartych. Czyli jest to metoda polegająca na wykazaniu pruskiej (bałtyjskiej) genezy jednostek osadniczych występujących na danym terenie. W wielu przypadkach owego pochodzenia można dowiedzieć bezpośrednio (albo na podstawie zachowanej nazwy, która się utrwaliła albo powszechnie była stosowana przed lokacją wsi czynszowej i została bez wątplenia odnotowana; albo na podstawie informacji zawartych w różnych zapiskach kronikarskich bezpośrednio wskazujących na pruski charakter wsi). Zdarzają się również sytuacje, gdy wnioskujemy pośrednio polegając na przypuszczeniach, że jakaś miejscowość może posiadać pruskie korzenie (gdyż np. świadczą o tym pobliskie nazwy fizjograficzne, albo natkniemy się na zapiski w kronikach sugerujące taką ewentualność – może to być wspomnienie o dawnej strukturze przestrzennej, areale, braku zwolnienia z wolnizny itp.). Ważnym uzupełnieniem dla wzmianek historycznych są stanowiska archeologiczne zlokalizowane w terenie zestawione w dokumentacji nazywanej Archeologicznym Zdjęciem Polski.

A. Semarau oraz W. Długokęcki dokonali bardzo wnikliwej analizy osadnictwa na terenie Małych Żuław Malborskich (wcześniejszych Żuław Fiszewskich) w XIII i XIV wieku⁵⁸. Zebrane dane niezbicie dowodzą, że jednostki osadnicze zawarte w granicach dzisiejszej gminy Stare Pole prawie bez wyjątku posiadają pruską genezę, czyli że przed powstaniem wsi czynszowych funkcjonowały tu pruskie lauksy. Tylko Złotowo i Szaleniec legitymują się innym statusem i metryką późniejszą, związaną z akcją kolonizacyjną Zakonu NMP. Te miejscowości wsie powstały na tzw. „surowym korzeniu”.

Bezpośrednie pruskie pochodzenie dotyczy następujących miejscowości:

Kaczynos – zdaniem A. Semraua oraz W. Długokęckiego spotykane w XIV wieku formy nazwy miejscowości: *Caczinnase* lub *Kaczenasze* są bez wątplenia pruskie.

Kikojty – w XIV wieku wzmiankowana jako czynszowa wieś pruska, wcześniejsze nazwy pochodzenia bałtyjskiego to: *Kikoth*, *Kikkote*; wg Gerulisa nawa odimienna, notowana po raz pierwszy około 1400 roku w formie *Kykoyten* (od pruskiego imienia – *Kycke*). W tej interpretacji Kikojty należałoby widzieć raczej w formie dworu (*kaymu*) należącego do jakiegoś znaczącego rodu pruskiego. Możliwe, że początkowo był to majątek tzw. „wolnego Prusa”, dopiero potem wieś pruska⁵⁹.

Kraszewo – w 1321 roku zostało odnotowane jako pole *Krauslauken*. Nazwa zawiera rdzeń *crawsyn* (grusza) oraz prefiks *lauks* (czyli półko, pole, jednostka terytorialna)⁶⁰.

Krzyżanowo – w XIV wieku posiadało dwie nazwy, stosowane mniej więcej z równym natężeniem: nazwę oficjalną, niemiecką – *Notzendorf* (która się z czasem utrwaliła) oraz bałtyjską – *Seytkam*. W nazwie pruskiej spotykamy przekształcony prefiks *kaym* – oznaczający dwór, wyróżniające się w lauksie gospodarstwo, z czasem tożsame z siedzibą dominującego w danym środowisku rodu.

⁵⁸ A. Semrau, *Die Siedlungen im Kammeramt Fischau (Komturei Christburg) im Mittelalter*. MCV 44, 1936.

⁵⁹ Nie wyklucza tego też W. Długokęcki, op. cit. str 177.

⁶⁰ G. Gerulis, op.cit. str 72.

Parwark – występował w dokumentach źródłowych pod dwoma nazwami. Pierwsza w formach: *Mackutkaym*, *Makotkaym*, *Makutkeym* (wymieniane około 1400 roku) była odimienna, od Prusa *Macke*. Prefiks *kaym* wskazywał oczywiście na siedzibę rodową. Parwark od samego początku miał zatem status majątku, którym pozostał do roku 1945. Druga nazwa bałtyjska *Perwalks* pozwala przypuszczać, że w miejscu tym znajdowała się przeprawa przez rzekę Tejnę⁶¹.

Szlagnowo - w XIV wieku wzmiankowana jako wieś czynszowa pruska, wcześniejsze nazwy pochodzenia bałtyjskiego to: *Slaulon*, *Slawlun*.

Pośrednio na pruską genezę wskazują dane o następujących miejscowościach (lub ich sąsiedztwie):

Kławki – nazwa wydaje się być przekształceniem pruskiego słowa *lauks*; w polskich nazwach miejscowych często pruski rdzeń przedstawiano w formie *ławki*.

Krasnołęka – w starszych formach nazwy wsi, typu *Schoneweze*, można wyodrębnić prefiks „weze” lub „weyze” przekształcony później w niemieckie słowo „wiese” (łąka); jest on urobiony od pruskiego słowa *weysigis* oznaczającego również łąkę. Trzeba zwrócić uwagę na fakt, że nazwa całej włości pochodzi także od tego słowa. Może to oznaczać, że okolice Krasnołęki stanowiły centrum decyzyjne (militarne i osadnicze) włości *Weiskavo*.

Stare Pole – kontrakt dla wsi z roku 1330 odróżnia wyraźnie 18 łąnów czynszowych z dwuletnią wolnizną od 9 łąnów bez wolnizny; te ostatnie pośrednio wskazują na istnienie starszej, zagospodarowanej osady, której areal został powiększony podczas krzyżackiej lokacji; ponadto nazwa *Aldenvelt* zawierająca prefiks „pole” także sugeruje przyjęcie pruskiej genezy dla miejscowości.

Ząbrowo – pomiędzy Ząbrowem a Starym Polem znajdowało się odnotowane w księdze czynszów komturstwa elbląskiego tzw. *Polskie Pole*. Na początku XV wieku posiadał je na prawie chełmińskim Jakub Schadewalde. Nazwę *Polensfeld* można interpretować analogicznie jak *Aldenvelt*.

Lokalizacja stanowisk archeologicznych, odnotowanych w ramach AZP, pokazuje, iż największa koncentracja przedlokacyjnych form osadniczych występuje na terenie gminy w czterech miejscach:

- w trójkącie pomiędzy Kraszewem, Kleciem i Parwarkiem (w sumie 6 stanowisk)
- na południe od wsi Klecie, pomiędzy kolonijną częścią Klecia a dawną wsią Krasnołęka
- na tzw. Dębowej Górze (niem. *Eich Berg*) usytuowanej w zakolu Starego Nogatu, pomiędzy wsiami Kaczynos i Ząbrowo (trzy stanowiska, w tym jedno wpisane do rejestru zabytków)
- pomiędzy wsią Janówka a Królewo

Jak widać w całej opisanej strukturze, a właściwie w rekonstrukcji struktury pruskiego osadnictwa, nie przewinęły się tylko miejscowości Szaleniec i Złotowo. Co więcej, analiza nazw topograficznych wskazuje, iż na obszarach tych wsi we wczesnym średniowieczu wręcz nie mogły występować jednostki osadnicze. A. Semrau i W. Długokęcki dowodzą, że w położonej w tym miejscu niecce terenowej, wyznaczonej od południa krawędzią Pojezierza Łławskiego, a od północy korytem Tejny Żuławskiej, w czasach przedlokacyjnych znajdowało się wielkie bagno nazywane *Solaw*⁶². Jest to słowo pruskie, z którego wywodzi się też całą bałtyjską etymologię nazwy Żuławy. W odniesieniu do naszego, mniejszego terenu, bagno

⁶¹ O dwóch znaczeniach nazwy Parwark piszą W. Długokęcki, op. cit. str 185. oraz G. Gerulis, op. cit. str 93 i str. 121.

⁶² A. Semrau, op. cit. str 138 – 139; W. Długokęcki, op.cit. str 130 i 142.

Solaw wymieniono kilkakrotnie w XIV wieku w różnych dokumentach i w różnych okolicznościach np. przy opisie granic w kontrakcie lokacyjnym wsi Żuławska Sztumska (niem. *Posilge*). Na tej podstawie wiemy, że bagno porośnięte było roślinnością łągową, a dalej na wschód rozpościerał się gęsty las, o wykarczowaniu którego wspomina się przy okazji założenia domeralnego (zakonnego) majątku „*thörichte Hof*”, zwanego później Szaleniec. Las określano mianem analogicznym do bagna, około 1303 roku zapisano jego nazwę w formie *Solowe*⁶³.

* * *

* *

Pruska Pomezania z jej włościami została zdobyta przez Zakon NMP do około 1240 roku. Struktury osadniczej krzyżacy nie zniszczyli, zresztą ich obecność w terenie była wówczas raczej sporadyczna. Ograniczała się do w gruncie rzeczy symbolicznych posunięć. Prusów, którzy odmówili przyjęcia chrztu rycerze, choćby dla przykładu i postrachu, bezwzględnie zabijali, pozostałych tubylców – pogodzonych z nowym stanem rzeczy – pozostawiano w spokoju, w starych siedzibach. Zakon w żaden sposób nie panował nad pruskimi lauksami i kaymami, starał się tylko nakładać i ściągać od Prusów odpowiednie powinności czynszowe za korzystanie z ziemi, do niego teraz teoretycznie należącej. Odpowiednia administracja do wykonywania tych czynności skarbowych i fiskalnych powstała jednak później, a przynajmniej później jest notowana - pierwsza o niej wzmianka pochodzi dopiero z roku 1257 i związana jest z zamkiem w Fiszewie. Zanim owa administracja okrzepła wybuchło pierwsze powstanie pruskie, w czasie którego krzyżacy utracili panowanie w całych Prusach, w tym także na terenie Pomezanii. Ugodę zawarto po 7 latach w leżącym blisko ziem *Weiskavo* i *Posoloua* Dzierzgoniu, w obecności legata papieskiego Jakuba z Leodium, późniejszego papieża Urbana IV (traktat dzierzgoński, 7 lutego 1249 rok). Wśród ustaleń znalazło się zobowiązanie Prusów do odbudowy zniszczonych kościołów, jeden z trzynastu ustanowionych dla Pomezanii wzniesiono w *Posilge*, przy czym nie była to jeszcze wieś, tylko pruski lauks (wieś czynszowa lokowana na prawie chełmińskim powstała tu dopiero w końcu lat 80-tych XIII stulecia, zasadzca – komtur dzierzgoński Helwig von Goldbach).

W drugim powstaniu pruskim (wybuch rok 1260) Pomezanie zbrojnie nie uczestniczyli, większość z nich zaakceptowała już nowy porządek polityczny, prawny i społeczny narzucony przez Zakon NMP. To także jeden z powodów przemawiających na rzecz znacznego rozwoju gospodarczego omawianego terenu w okresie przedlokacyjnym. Powstańcy zajęli Pomezanię, ale traktowani tu byli niemal jak najeźdźcy. Postawa Pomezaniec uchroniła ich ziemie i rozwinięte na nich formy osadniczo – gospodarcze od odwetu Zakonu NMP po przywróceniu władztwa w Prusach. Zakończenie wojen o panowanie nad Prusami (krajem i ludźmi) krzyżacy ogłosili w roku 1283. **Jest to data, którą można uznać za koniec okresu przedlokacyjnego i rozpoczęcie odmiennego jakościowo okresu lokacyjnego na Żuławach Wiślanych**, taką cezurę przyjmuje w każdym razie Ł. Okulicz – Kozaryn⁶⁴.

Okres wielkiej kolonizacji krzyżackiej.

*

⁶³ B.Schmid, *Die Bau – und Kunstdenkmäler Pomesaniens. 3. Kreis Stuhm*, we Wstępie (str. 241) napisał między innymi: „Szeroki las oddzielał siedzibę komtura (tj. Dzierzgoń) od położonego w kierunku zachodnim wewnętrznego kraju, w którym występowały licznie wsie pruskie. Do kolonizacji niemieckiej tej geograficzny rejon całkowicie nie był przysposobiony”.

⁶⁴ Ł. Okulicz – Kozaryn, op. cit. str. 415 i 417. Autorka dwukrotnie stwierdza tu wyraźnie, że czas podboju ziem pruskich zakończył się w roku 1283 i wtedy dopiero przystąpiono do ich odpowiedniego zagospodarowania. „W 1283 r. uznano, że ziemie pogańskich Prusów zostały opanowane i można przystąpić do organizacji nowego państwa chrześcijańskiego”.

Po doświadczeniach wyniesionych z Palestyny i Syrii, a zwłaszcza ziemi węgierskiej, krzyżacy wiedzieli, iż jedynym elementem mogącym umocnić ich panowanie w nowo powołanym państwie może być tylko kolonizacja prowadzona w sposób planowy, przemyślany i oparty na przyjętych z góry strategicznych założeniach. Ich państwo ustanowione w Prusach posiadało bowiem początkowo, podobnie jak we wcześniejszych przypadkach, charakter całkowicie postulatyczny, oparty na proklamacji aktów prawnych zatwierdzonych wprowadzając przez największe autorytety cywilizowanej Europy (głównie Papieża), ale nieznanymi i nierespektowanymi przez środowisko społeczne, którego te dyrektywy dotyczyły, czyli przez Prusów. W końcu XIII wieku obszar Prus zamieszkiwało ponad 100 tysięcy autochtonów, podczas gdy braci zakonnych można było liczyć co najwyżej w setkach. W tej sytuacji krzyżacy musieli pracować nad odpowiednim ukształtowaniem struktury tego środowiska społecznego, tak by stało się im bardziej przyjazne, a właściwie by zostało skonstruowane w sposób potwierdzający i zapewniający ich nad nim dominację.

Wiodły do tego dwie drogi konsekwentnie realizowane przez władzę państwową:

- kolonizacja *terra nulla* poprzez sprowadzanie osadników z terenów Niemiec
- asymilacja ludności tubylczej poprzez wprowadzanie ich tradycyjnego osadnictwa w ramy prawne nowego państwa (czyli lokacja wsi pruskich i majątków tzw. „wolnych Prusów”)

Krzyżacy starali się ze wszelkich miar lansować pierwszy model lecz – przynajmniej w początkowym okresie, co najmniej do roku 1330 – zmuszeni byli skupić większość wysiłków na drugim aspekcie akcji kolonizacyjnej. Przekształcanie zastanej, pruskiej sieci osadniczej odbywało się na dwóch poziomach: w sensie prawnym polegało na przyznawaniu określonym grupom kontraktów lokacyjnych, a w sensie przestrzennym sprowadzało się do przekształcenia *lauksów* w układy wsi zwartych. Kontrakty (=przywileje lokacyjne) nadawano w oparciu o prawo polskie, które Prusowie sami dla siebie wybrali jeszcze w ramach ustaleń traktatu dzierzgońskiego (1249 rok). Tak w ramach wielkiej akcji kolonizacyjnej doszło do powstania wsi pruskich, początkowo przeważających także na interesującym nas obszarze należącym do gminy Stare Pole.

Wsie pruskie posiadały status wsi czynszowych, podobnie jak wsie niemieckie (lokowane na prawie chełmińskim, patrz niżej), czyli dochodziło tu do nadawania ziemi w zamian za określone powinności feudalne (renta pieniężna + renta w naturze + pewien zakres prac przymusowych). Areal wsi pruskich był jednak mniejszy, nie przekraczał wielkości 30 włók, a ziemię dzielono na radła, nie łany (włoki)⁶⁵. Na czele wsi stał starosta (nie sołtys) reprezentujący społeczność wiejską przed Panem Kraju i vice versa. Generalnie mieszkańcy wsi pruskich posiadali dużo mniejsze uprawnienia niż osadnicy chełmińscy w odniesieniu do wszystkich sfery życia: sądownictwa, podstaw gospodarczych, przywilejów dotyczących zajęć pozarolniczych. W miejscowościach tych nie wznoszono kościołów, jeśli już doszło do lokowania parafii wieś natychmiast przekształcano w chełmińską – vide przykład *Seytkam* relokowanej po wzniesieniu świątyni w *Notzendorf* (dzisiejsze Krzyżanowo).

* *

Najważniejszym instrumentem kolonizacji krzyżackiej w Prusach stało się opracowanie przez krzyżaków własnego prawa lokacyjnego, zwanego chełmińskim. Prawo to oparto na najbardziej rozpowszechnionym w Niemczech prawie magdeburskim wprowadzając do wzorca liczne modyfikacje. Prawo chełmińskie stosowano wszędzie tam, gdzie udało się sprowadzić kolonistów niemieckich, wykorzystywano je też w odniesieniu do Polaków; Prusów tymi zasadami nie obejmowano. Z racji genezy oraz z zasady stosowania do wydzielonych grup osadników prawo to często nazywano niemieckim, a całą opartą na nim akcją kolonizacyjną – kolonizacją niemiecką.

⁶⁵ Włoka (łan) miała 17 ha, radła dzielono na mniejsze i większe. Małe radło równało się 0,3 włoki, duże radło równało się 1,5 włoki.

Na podstawie prawa chełmińskiego Zakon NMP zakładał miasta (wcześniej na terenie Prus nieznane) oraz majątki rycerskie i wsie czynszowe. Przywilej lokacyjny chełmiński w odniesieniu do wsi otrzymywał starannie wybrany przez władzę państwową „lokator”, który po jej założeniu stawał się sołtysiem. Sołtys reprezentował ogół mieszkańców, lecz zadbano by najbardziej czuł się związany z „panem terytorialnym” (był to Zakon NMP, biskup lub właściciel dóbr), co zabezpieczano odpowiednim zapisami wprowadzonymi obowiązkowo do kontraktu lokacyjnego. Sołtys posiadał prawa sądownicze (mniejsze) wobec mieszkańców wsi, a jego lojalność gwarantowały różne przywileje natury gospodarczej: jego ziemię o wielkości 1/10 obszaru zwalniano od czynszów i przymusowej robocizny, poza tym nabywał przywileje rybołówcze czy prawo trzymania pszczoł w ogrodzie.

Chłopi zwerbowani do osadzenia w obrębie wsi płacili 5-6 denarów chełmińskich i 2 kury od każdej przydzielonej włoki, korzec pszenicy i korzec żyta od każdego pługu oraz dziesięcinę na rzecz parafii. Obowiązywało ich także robocizna na rzecz „pana terytorialnego”, z zaprzęgiem lub bez, przez określoną liczbę dni w roku (od 6 do 14). W przypadku Żuław Wiślanych te obowiązkowe prace zawsze były związane z przedsięwzięciami hydrologicznym – regulacją rzek, kopaniem kanałów, a przede wszystkim sypaniem i utrzymywaniem wałów przeciwpowodziowych. Wsie chełmińskie na ogół liczyły 60 włók, mieszkało w nich od 20 do 30 gospodarzy posiadających ziemię (zwano ich gburami). „Posiadanie” ziemi przez gburów nie wiązało się z prawem własności, było tylko (aż do początków XIX wieku) dzierżawą, chociaż z zagwarantowanymi prawami do dziedziczenia. W niektórych wsiach chełmińskich ustanawiano parafie wznosząc tam murowane kościoły. W niemieckich wsiach czynszowych Zakon NMP tworzył, na podstawie odrębnych przywilejów chełmińskich, różne „urządzenia” wspomagające rozwój gospodarczy okolicy: karczmy, młyny i wiatraki, manufaktury rolno – spożywcze. Unikano takich lokacji we wsiach pruskich. Wsi chełmińskich nie zakładano na terenie pruskich lauksów; lokowano je na „surowym korzeniu” lub w uzasadnionych przypadkach dokonywano relokacji funkcjonujących już wsi pruskich, zwiększając ich areał i uprawnienia mieszkańców. Miejscowości te starano się zakładać w bezpośredniej bliskości miast lub majątków domeralnych.

Niektórych terytoriów Zakon NMP nie wypuszczał z rąk tworząc tu zarządzane przez siebie bezpośrednio (domeralne) folwarki. Miały one na ogół charakter hodowlany, nie rolniczy, trzymano w nich przede wszystkim konie, wykorzystywane w celach militarnych i pokrewnych (np. do utrzymywania poczty). **Takim folwarkiem na interesującym nas obszarze gminy Stare Pole był Szaleniec założony w roku 1360.**

Najlepiej przebieg wielkiej akcji kolonizacyjnej na Żuławach Malborskich opisał pruski konserwator zabytków Bernhard Schmid⁶⁶. Jego praca posiada przede wszystkim ten walor, że traktuje opisywaną krainę holistycznie; autor stara się charakteryzować te procesy kulturotwórcze, które wpływały na spójność omawianego regionu. Opisuje style i tendencje, wpływy lub wytwory własne w swej specyfice zmierzające do ukonstytuowania się takich cech, jak odrębność oraz jednorodność żuławskiego krajobrazu kulturowego. Rzadko odnosi się do różnic i dzielenia tej części Żuław na Małe i Wielkie. Oczywiście respektuje to rozróżnienie, ale głównie w kontekście przytaczanych dokumentów źródłowych. Stara się jednak, by ich interpretacja zmierzała do uogólnień, jeśli wyodrębnia jakieś kategorie postępuje tak, by dotyczyły całości Żuław Malborskich, nie tylko fragmentów.

Zdaniem B. Schmidy pierwszy okres w dziejach Żuław Malborskich, jako już zależnych od Zakonu NMP, upływał na przygotowaniach do prowadzenia wielkiej planowej akcji

⁶⁶ B. Schmid, *Die Bau – und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg*. Danzig 1919. Wiele cennych uwag zawiera również wymieniony wcześniej tom charakteryzujący osadnictwo w powiecie sztumskim.

osadniczej, ale tą akcją jeszcze nie był. Środowisko krainy w sensie geograficznym i społecznym nie było do niej przystosowane, a wysiłki podejmowane przez krzyżaków okazywały się z wielu powodów mało skuteczne. Największą zdobyczą tego okresu okazuje się utworzenie sieci administracyjnej opartej na komturiach, z podlegającymi im komornictwami i innymi urzędami lokalnymi (rybickimi, leśnymi, wójtostwami), powstałej w latach 80-tych XIII wieku oraz zachowanej przy niewielkich korektach (głównie terytorialnych, nie strukturalnych) do schyłku państwa zakonnego. Drugą zdobyczą były rozpoczęte prace związane z obwałowaniem największych rzek, odnotowywane także w ostatniej ćwierci tego stulecia. Na początku posiadały one charakter doraźny, interwencyjny, pojawiały się tam, gdzie wystąpiły duże powodzie; formę działalności przemysłanej, zaplanowanej i przewencyjnej przybrały dopiero około połowy XIV wieku.

Wielka akcja kolonizacyjna, którą Schmid określił mianem „...witausschauender und planmäßiger Arbeit die Neubesiedlung...” rozpoczęła się dopiero około roku 1315. Prowadzono ją niezależnie, chociaż być może jednak w sposób uzgodniony, z trzech ośrodków stanowiących siedzibę komturii tj. z Elbląga, Malborka i Dzierzgonia⁶⁷. Elbląg w perspektywie Żuław Malborskich interesuje nas najmniej, ponieważ tutejszy zamek zagospodarowywał przede wszystkim obszar Żuław Elbląskich. W pewnej zależności od Elbląga na interesującym nas terenie gminy Stare Pole, pozostawała – i to przejściowo – tylko wieś Ząbrowo (niem. *Sommerau*).

Komturem malborskim, który położył największe zasługi w dziele kolonizacji Żuław Malborskich był Werner von Orseln (1315 – 1324). W trakcie swoich rządów założył 14 wsi niemieckich położonych na północ od zamku, w rejonie między Wisłą a rzeką Świętą. Część z nich została relokowana na prawie chełmińskim (z wsi pruskich), część powstała na „surowym korzeniu”, a część została utworzona ponownie (po pierwszej nieudanej próbie, pewnie po podtopieniu). Dla zarządzania tak zasiedlonym i zagospodarowanym obszarem powołano urząd „wójtostwa żuławskiego” (*Werdervogtes*), którego pierwszym zarządcą został brat Gunther wymieniany w dokumencie lokacyjnym wsi (niem. *Tansee*) wystawionym w dniu 2 lutego 1321 roku. Jego następcą, brat Friedrich, został już w roku 1333 umiejscowiony w Laskach (niem. *Leske – „Voith zum Leske”*).

Podobną rolę w komturii dzierzgońskiej odegrał Luter von Braunschweig (1314 – 1331), komtur i Wielki Szatny, przez historyków określony mianem „mistrza polityki osadniczej” („*der Meister der Ansiedlungspolitik*”). Zasluzzył na ten tytuł nie tylko z racji lokowania wsi czynszowych, lecz przede wszystkim z powodu inicjowania wielkich prac inżynierskich tworzących warunki dla osadnictwa. Polegały one na wytyczaniu dróg, karczowaniu lasów, regulacji biegu rzek, sypaniu wałów i kopaniu sieci kanałów odwadniających itp. Na interesującym nas obszarze należy mu przypisać takie dzieła jak:

- wytyczenie drogi z Dzierzgonia do Starego Pola, które otrzymało następnie sygnowany przez Brunschweiga chełmiński kontrakt lokacyjny w 1330 roku (relokacja wsi pruskiej); droga zapewne powieliła stary bałtyjski szlak ze znanym w źródłach brodem występującym pod nazwą *Perwalks* lub *Plechiagis*;
- osuszenie bagna *Solow* i wykarczowanie lasu *Solowe* (dzięki czemu mogły później powstać miejscowości Szaleniec i Złotowo);
- związana z osuszeniem bagna regulacja oraz obwałowanie rzeki Tejny; przypuszcza się, że odcinek tej rzeki od Złotowa do Rozgartu ma charakter sztucznego przekopu, dzięki czemu cała południowa część Małych Żuław Malborskich mogła się rozwinąć jako kraina rolnicza, chociaż na dobre została w tym sensie zagospodarowana dopiero dzięki kolonizacji emfiteutycznej (menonici i olendrzy z XVII i XVIII wieku).

Wśród miejscowości, które założył słynny komtur, należy jeszcze wymienić – jako położoną na interesującym nas terenie – wieś Kraszewo, z chełmińskim przywilejem lokacyjnym

⁶⁷

B. Schmid, op.cit. Wstęp, str IV.

wystawionym w roku 1321 pod nazwą *Pruppendorf* (także relokacja wsi pruskiej, podobnie jak w przypadku Starego Pola).

Następcy Orselna i Braunschweiga na urzędach komturów dzierzgońskiego oraz malborskiego kontynuowali dzieło kolonizacji niemieckiej na obszarze Żuław Malborskich już z nieco mniejszymi efektami. Czasami do akcji włączali się bezpośrednio Wielcy Mistrzowie, czego przykładem może być chełmińska lokacja wsi Krasnołęka (niem. *Schönwiese*) w roku 1340 przez Dietricha von Altenburga. Tworzenie ram osadniczych, w sensie ustanawiania dokumentów prawnych oraz związane z nimi, z nich wynikające kształtowanie struktur przestrzennych i podstaw gospodarczych wsi żuławskich trwało do końca XIV wieku. Było procesem skomplikowanym, pełnym zmian, czasami niedającym się w pełni odtworzyć ze względu na powstałe luki w zasobie archiwalnym. Stwarzają one możliwość różniących się interpretacji: przykładem może tu być Kraszewo – wg W. Długokęckiego wieś pruska do końca państwa zakonnego, wg B. Schmida niemiecka już od 1321 roku (na co wskazuje też prefiks: *dorf* zawarty w nazwie). Na temat miejscowości położonych w rejonie Małych Żuław Malborskich, w obecnych granicach administracyjnych Stare Pole, przedstawić można następujące dane (skompilowane z pięciu różnorodnych pozycji literatury charakteryzujących Żuławę Malborską)⁶⁸. Informacje pokazano w formie tabelarycznej wg następującego schematu:

Kolumna 1 – obecna nazwa miejscowości

Kolumna 2 – dawna nazwa / lub nazwy w różnych formach odnotowanych w dokumentach pisanych i kartograficznych

Kolumna 3 – geneza pruskiego luksu / kaymu: GB – udowodniona bezpośrednio, GP – dowiedziona na podstawie pośrednich wzmianek, B – brak

Kolumna 4 – informacje o lokacji/relokacji

Kolumna 5 - status prawny do wojny 13-letniej

Kolumna 6 – pierwotny (lokacyjny) układ przestrzenny (do zapoczątkowanych w XVII wieku zmian i przekształceń olenderskich)

Miejscowość	Nazwy historyczne	Geneza bałtyjska	Lokacja / relokacja	Status prawny	Układ przestrzenny
Janówka	Jonasdorf lonasdorf lonasdorff Haupt	GP	Wieś lokowana dopiero w 1399 roku w komturii malborskiej.	wieś czynszowa chełmińska	ulicówka jednostronna przywałowa
Kaczynos	Katznäze Kaczenaze Katzenase Kaczinos Kaczennasze Caczinse Caczinnase	GB	Lokacja (relokacja ?) w roku 1367 przez Wielkiego Mistrza Winrycha von Kniprode. Kontrakt na prawie chełmińskim otrzymała gmina reprezentowana przez sołtysa Hansa Arnolda. Uposażenie wyniosło prawie 50 włók.	wieś czynszowa chełmińska	ulicówka placowa
Kikojty	Kykoit Kikojten Kykoit Kykoyten Kykoth Kikkote	GB	Brak bezpośrednich informacji na temat lokacji, być może około roku 1321. Pierwsze źródłowe informacje pochodzą dopiero z końca XIV wieku.	majątek „wolnego Prusa”	przysiółek placowy
Klecie	Klettendorf Klettendorp	GP	Wieś wymieniona dopiero w końcu XIV wieku w Księdze Czynszowej Komturii Dzierzgońskiej jako relokowana	wieś czynszowa pruska	przysiółek ulicowy

⁶⁸ Pozycjami tymi są cytowane już: W. Długokęcki, opus. cit., A. Semrau, opus. cit., B. Lipińska, opus. cit., B. Schmid, opus. cit. (Kreis Marienberg) oraz (Krfesi Stuhm). Ponadto wykorzystano jeszcze opracowania: P.G. Schulze, Altfelde. Beiträge zur Chronik des grössten Werdersdorfes im Kreis Marienburg. Stolzenau 1986 oraz F.W.W. Klein, Erinnerungen an Sommerau/Nogat. 1994 r.

			na prawie chełmińskim, z 31 wólkami, z czego 28 należało do gminy wiejskiej – o przynależności pozostałych trzech nie wspomniano. Nie mamy żadnych informacji o dacie lokacji oraz o przywileju lokacyjnym, o losach wsi nie wspominają też zapiski z tzw. Księgi Strat.		
Kławki	Klakendorf Klackendrof	GP	Miejscowość powstała w 1351 roku jako majątek „wolnego Prusa” o areale 16 wólk, z czasem przekształcona w wieś czynszową pruską.	wieś czynszowa pruska	przysiółek ulicowy
Kraszewo	Krauslauken Pruppendorf	GB	Lokacja w roku 1321 przez komtura dzierzgońskiego Lutera von Braunschweiga. W 1349 i 1361 roku niewielkie nadania otrzymał tu komornik fiszewski. W roku 1386 źródła po raz pierwszy określają miejscowość jako wieś czynszową (wg Długokęckiego) – pruską, wg B. Schmida – niemiecką.	wieś czynszowa pruska lub chełmińska	przysiółek ulicowy
Królewo	Wieś złożona z trzech historycznych jednostek osadniczych: Królewa, Krasnołęki oraz Lekłowy. Königsdorf Koningesdorf Konigisdorf Schönwiese Schönewiese Leklau Lecklau Leclon Leckelon	GP	Krasnołęka powstała jako wieś czynszowa lokowana na prawie chełmińskim w roku 1340 przez Wielkiego Mistrza Zakonu NMP Dietricha von Altenburg. Uposażona w 31 wólk, co przemawia za jej wcześniejszym pruskim kontrakcie. Ponieważ pobliska Krasnołęka powstała w roku 1340, a zasadzcą Królewa był komtur malborski Ludolf König (sprawujący tę funkcję w latach 1338 – 1345, późniejszy Wielki Mistrz Zakonu NMP) zatem rok 1340 można przyjąć za prawdopodobną datę lokacji miejscowości (i wystawienia dla niej przywileju lokacyjnego na prawie chełmińskim). Brzmienie dawnej nazwy miejscowości upamiętniało założyciela, dziś nabrało nieco innego sensu. W roku 1454 Wielki Mistrz zwolnił z opłat czynszowych mieszczanina malborskiego Eckerta, który wcześniej kupił 3 wólki <i>in Königsdorf</i> . Lekłowy powstały jako wieś czynszowa w komturii malborskiej. Dokument lokacyjny nieznan. W 1385 r. źródła wspominały o pruskiej wsi czynszowej Leclon lub Leckelon. W Księdze Strat zamku malborskiego (<i>Schadebuch</i>) odnotowano wielkie zniszczenia w czasie powodzi w 1427 roku – miejscowość nie odbudowała się już w poprzedniej formie. Przekształcona w folwark liczący 17 wólk, należący po wojnie 13 – letniej do Ekonomii Malborskiej.	trzy wsie czynszowe chełmińskie Lekłowy miały początkowo status wsi pruskiej	Królewo i Krasnołęka – łańcuchówki przywałowe Lekłowy – przysiółek placowy

Krzyżanowo	Seytkam Seitkaimis Notzendorf Noczendorf Nocendorf	GB	Nie jest znana data lokacji na prawie polskim, ani relokacji na prawie chełmińskim. Relokacja mogła nastąpić około 1330 r. gdy powstała tu parafia obejmująca zasięgiem również Stare Pole. O istnieniu wsi „Noczendorf” wspomina się właśnie w kontrakcie lokacyjnym Starego Pola z roku 1330. Kościół (eclesia In Nocendorf) wzmiankowany był już jednak w roku 1319. Jednak jeszcze w 1385 r. źródła pisały o pruskiej wsi chłopskiej Seytkaym. Areał był mały, wynosił 15,5 włóki.	wieś czynszowa pruska, relokowana do wsi chełmińskiej	przysiółek placowy
Parwark	Mackutkaym Makotkaym Makutkeym Matkutkaym Parwark Perwalke Parkwark PGR Parwark	GB	Majątek lokowany ok. 1321 roku przez Lutera von Braunschweiga, zapewne razem z pobliską wsią Kraszewo. W 1385 roku odnotowany w źródłach jako pruska wieś czynszowa.	majątek „wolnego Prusa”	przysiółek placowy
Stare Pole	Altfelde, Altfelde, Altfeldt, Aldenvelt Alte Felt	GP	Relokacja wsi w roku 1330 przez Lutera von Braunschweiga. Sołtys – Hannus z Mątowych, areał 30 łanów, z czego 18 z wolnizną na dwa lata (zapewne nowy obszar wsi, dodany do starego, pruskiego). Między Starym Polem a Ząbrowem znajdowało się tzw. Polskie Pole. Odnotowane w Księdze Czystów komturstwa elbląskiego na początku XIV wieku. Na prawie chełmińskim posiadał je wówczas niejaki Jakub Schadewalde.	wieś czynszowa pruska, relokowana do wsi chełmińskiej	owalnica
Szaleniec	thörichte Hof Tchörichthof Thörichthof Torichthof Töringsdorf Thöringshöfschen Szaleniec	B	Zakonny folwark gospodarczy lokowany w roku 1360 na prawie chełmińskim; jego zarządcą w roku 1405 był niejaki Peter Ernst – „Hauptmann czum Thorechtenhoffe” (<i>Christburger Handfestbuch XI</i>).	majątek państwowy	zapewne przysiółek placowy; forma całkowicie zatarta
Szlagnowo	Slaulon Slawlun Schlablau	GB	Wieś lokowana w komturii dzierzgońskiej między 1330 a 1350 r. W źródłach wzmiankowana po raz pierwszy w końcu XIV wieku.	wieś czynszowa pruska	przysiółek ulicowy
Ząbrowo	Wieś złożona z trzech historycznych jednostek osadniczych: Ząbrowa, Letnik oraz Czerwonki albo Stróży. Sommerau, Sammeraw	GP	Wieś została lokowana w komturii dzierzgońskiej być może już około 1300 r. Po roku 1405 znalazła się w komturii elbląskiej, a od roku 1457 podlegała pod zamek w Malborku. W roku 1392 w Ząbrowie byli notowani gburzy Nikill i Hermann Swarcze, w roku 1396 Otto Niklus, Nickiel Backer, Hancke Frodinrich, Niklus Bare, Crumme Lekill, w roku 1401 Hannus	wieś czynszowa chełmińska	ulicówka placowa

	Sameraw villa Somerrane Sommerort, Sommerort Rothebude, Rothe Bude		Merkel, a w roku 1409 Hans Pfifer. Pierwotny dokument lokacyjny zaginął, znamy tylko jego wznowienie wystawione w roku 1441 przez ostatniego komtura elbląskiego, Heinricha Reuß von Plauen.		
Złotowo	Reichfelde Reychenvelt Reichfeld Rechsfelt	B	Wieś lokowana przez komtura dzierzgońskiego Güntera Schwarzenburga, który pełnił swój urząd w latach 1331 – 1335. 8 stycznia 1342 roku kolejny komtur dzierzgoński – Alexander von Kornre – odnowił przywilej lokacyjny obniżając zarazem powinności czynszowe dla kolonistów. Wieś posiadała 35 włók, które należały na prawie chełmińskim do szlacheckiego Hannusa Halczte. Należy więc sądzić, że początkowo była wsią rycerską.	wieś czynszowa chełmińska	owalnica

Jako ciekawostkę odnotujemy kategoryzację średniowiecznych wsi żuławskich przedstawioną przez B. Schmidą. Podzielił on wsie na: zagrodnicze, gburskie oraz „jęczmienne”. Te pierwsze (niem. *Gärtnerdörfer*) należały do rzadkości i oznaczały miejscowości, gdzie nie doszło do nadania ziemi, czyli gdzie nie wyodrębniła się warstwa gburów (kmienci). Zamieszkiwali je tylko ludzie posiadający na wsiach status drugiej i trzeciej kategorii: zagrodnicy (*Gärtner*), chałupnicy (*Kätner*) i komornicy (*Instleute*). Ich zajęcia związane były z rzemiosłem oraz sadownictwem i ogrodnictwem. Wszyscy mieli mniej więcej równy status wobec swego feudała, a tym nie był Zakon NMP, tylko związana z nim rodzina rycerska. Na Małych Żuławach Malborskich do wsi tych należała miejscowość *Muckenbergh*, położona w pobliżu Malborka, dziś nie istniejąca⁶⁹.

Wsie czynszowe, gburskie, dzieliły się – jak już wspomniano – na pruskie oraz chełmińskie. Na obszarze dzisiejszej gminy Stare Pole do wsi pruskich zaliczano: Klecie, Kławki, Lekłowy i Szlagnowo, status Kraszewa jest dyskusyjny, natomiast w grupie wsi chełmińskich duża część posiadała wcześniej status pruski (Stare Pole, Krasnołęka, Krzyżanowo, Kaczynos); tylko Złotowo i Ząbrowo wydają się typowymi osadami niemieckimi, może także – z pewnymi zastrzeżeniami – Królewo.

Wsie czynszowe można jednak było skategoryzować nie tylko w odniesieniu do statusu prawnego, ale również w relacji do ich profilu gospodarczego. W tym właśnie kontekście B. Schmid wymienił tzw. „wsie jęczmienne” (niem. *Gerstendörfer*). W przygotowanych dla nich kontraktach umieszczono zapisy powodujące konieczność spłacania renty feudalnej właśnie w jęczmieniu (w wysokości 200 korców od włóki). Poprzez tego typu dyrektywy pan feudalny starał się narzucić kierunki rozwoju gospodarczego na podlegającym obszarze. Do „wsi jęczmiennych” na Małych Żuławach Malborskich należały Janówka oraz Kaczynos⁷⁰.

**

**

Administracja zakonna na omawianym obszarze przechodziła, jak wspomniano, szereg trudnych do uchwycenia zmian. Zanim powstały komturie funkcjonował tu urząd umiejscowiony na zamku w Fiszewie. Dał on nazwę całej okolicy w postaci Żuław

⁶⁹ W. Długokęcki, opus. cit. str. 147. „Natomiast już na nizinie w granicach obecnego Zarzecza leżała wieś zagrodnicza *Muckenbergh*. Ponieważ w 1259 r. był wymieniany Burchard de Muckenbergh, a w 1297 r. Konrad de Muckenbergh, właściciel wsi Kalwa, badacze są skłonni wiązać powstanie tej miejscowości z tą rodziną”.

⁷⁰ B. Schmid, opus. cit., Wstęp str. XXIV i XXV.

Fiszewskich, a swoim zasięgiem terytorialnym nawiązywał do granic domniemanej pruskiej włości Weiskawo. Rycerz o imieniu Siegfried, z tytułem „*commendator in Wyscovia*”, wymieniony został w roku 1257, następnie zaś w roku 1271 miejscowa załoga uczestniczyła w bitwie z Prusami pod Dzierzgoniem.

Trudna do zdefiniowania jest ranga tego urzędu, zwłaszcza we wczesnym okresie, do roku 1300. Z czasem jednak stał się siedzibą komornictwa i w wielu dokumentach pojawił się pod taką nazwą (*Kämmeramt Fischau*). W randze komorników fiszewskich wymienieni zostali: w roku 1367 rycerz Michael, a w roku 1405 rycerz Heinrich. Na południu znajdowało się natomiast komornictwo w Marajnach (niem. *Morainen; Kämmeramt Morainen*) administrujące dawną pruską włością Posolouwe.

Sieć administracyjna tworzona przez Zakon była na omawianym obszarze jednak znacznie bogatsza i opierała się także na jednostkach niższej rangi: prokuratoriach i wójtostwach. We wspomnianym roku 1271 do walki z Prusami pod Dzierzgoniem wspólnie wystąpiły załogi z Fiszewa oraz Żuławki Sztumskiej (niem. *Posilge*). Zamki z siedzibami urzędów zakonnych powstały w drugiej połowie XIII wieku także właśnie w Żuławce Sztumskiej oraz w Tropach Sztumskich. Ponadto wyłonił się jeszcze okręg administracyjny zwany *Pflege Thörichthof – Stalle*; zarządzał nim rycerz – opiekun (niem. *Pfleger*) administrujący niziną ciągnącą się w kierunku Jezioro Druzno (tzw. *Drausenniederung*)⁷¹. Rycerze związani z tym stanowiskiem urzędowali w Stalewie, rzadziej w Szaleńcu, a ich obowiązki były rozliczne: decydowali o zasadach rybołówstwa, o możliwości i sposobie korzystania z lasów, o wykorzystaniu licznych w okolicy łąk, błoni i rozgartów, nadzorowali prowadzenie prac hydrograficznych związanych z osuszaniem bagna Solow i „wyprostowaniu” biegu Tejny Wyżynnej na odcinku od Złotowa do Rozgartu etc⁷².

Postępujące zagospodarowanie i zasiedlenie Żuław Malborskich w I połowie XIV wieku zdecydowało o powołaniu do życia jeszcze jednego ośrodka administracyjnego. Okazało się nim wójtostwo w Sztumie utworzone w roku 1333 i kierowane przez rycerza zwanego *advocatus*. Miał on uprawnienia mniejsze niż rycerz – komornik, głównie militarne i skarbowe. Ponadto do jego zadań należała ochrona ważnej drogi wiodącej z Malborka do Sztumu i Kwidzyna (ze stolicy kraju do stolicy diecezji). Przy udziale swoich pomocników (*Hofman*) zbierał czynsze z dwóch okręgów. Pierwszy położony był na Małych Żuławach Malborskich i obejmował wsie: Lekłowy, Parwark, Krzyżanowo oraz Kraszewo; drugi składał się z folwarków w Barlewicach, Uśnicach i Lasowicach.

Ośrodkami zakonnej administracji w najbliższej okolicy były też: Markusy (siedziba wójta), Wikrowo (folwark i leprozorium) oraz część dzisiejszej wsi Jegłownik, zwana dawniej *Neuhoff* – powstałe jednak dopiero na początku XV wieku.

Na tę podstawową sieć urzędów lokalnych nałożone zostały granice głównych jednostek administracyjnych w państwie zakonnym – komturii. Pierwszy ich zasięg wyznaczono w latach 80-tych XIII wieku. Tak się złożyło, że na interesującym nas terenie, doszło do styku aż trzech komturii: santyrskiej (=malborskiej), dzierzgońskiej i elbląskiej, a terytorialny rozdział ich kompetencji jest – w początkowym okresie - niemal niemożliwy do zrekonstruowania. Wydaje się, że Fiszewo cieszyło się początkowo autonomią wobec trzech regionalnych stolic, a określenia „przynależny do Fiszewa, położony w komornictwie fiszewskim, położony na Żuławach Fiszewskich” znajdowały zastosowanie w odniesieniu do wszystkich miejscowości małożuławskich. Z czasem tj. w latach 1315 – 1330 komornictwo fiszewskie „rozpadło” się na trzy części: wschodnia dostała się pod jurysdykcję zamku elbląskiego (z Fiszewem, Ząbrowem i Czerwonką), zachodnia zamku malborskiego (z Królewem, Krasnołęką, Lekłowy, Kaczynosem, Janówką, Kleciem), natomiast część południowa została związana z komturią dzierzgońską (Krzyżanowo, Stare Pole, Kraszewo,

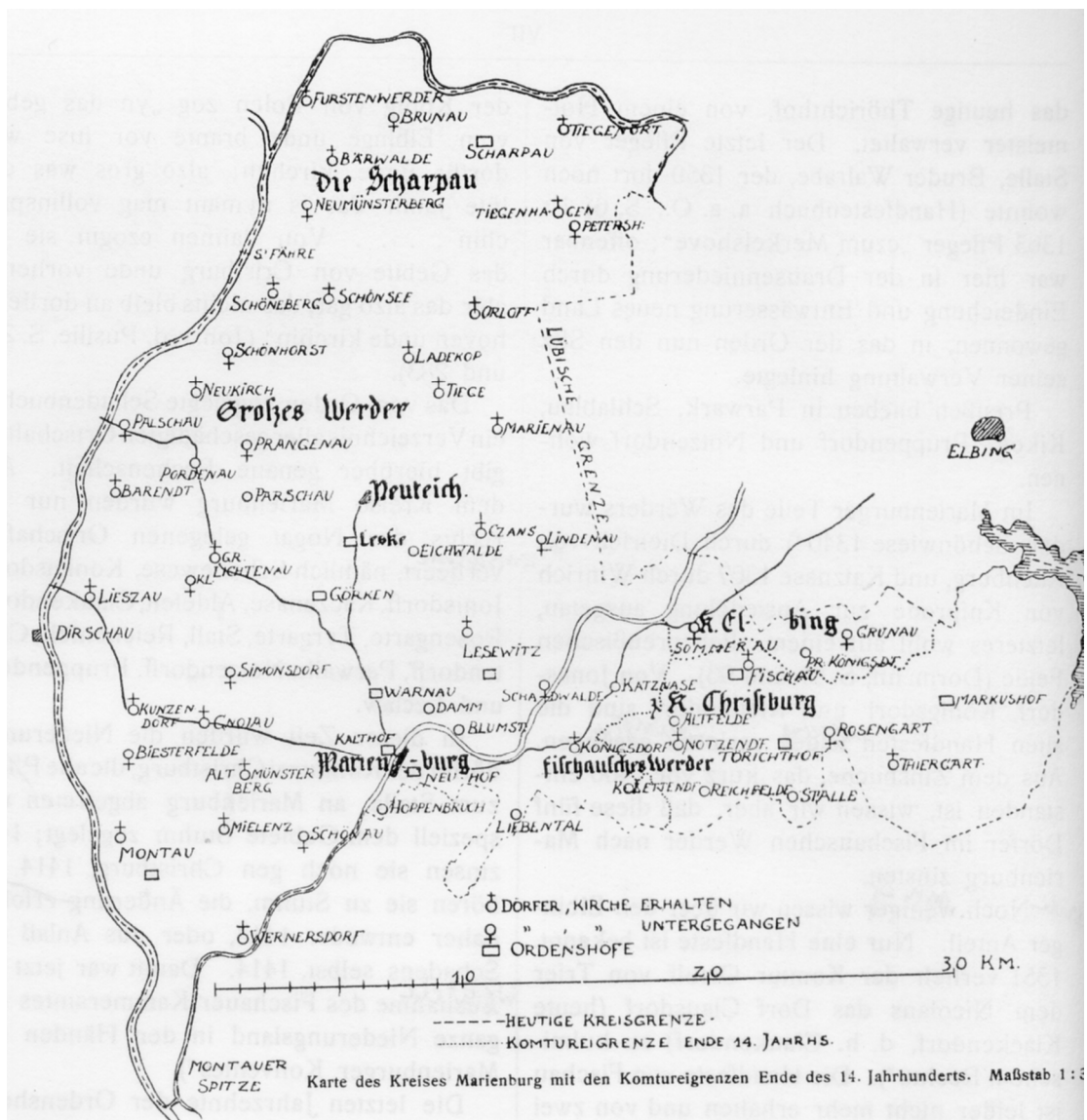
⁷¹ W roku 1359 wymieniony był *Pfleger von Stalle* – brat Walrabe. B. Schmid, opus.cit. (K. Marienburg), Wstęp str. VII.

⁷² B. Schmid, opus. cit. (K. Stuhm), Wstęp str. 239.

Parwark, Kławki, Kikojty, Szaleniec, Złotowo). Już jednak po roku 1333 „dzierżońskie” Parwark, Krzyżanowo i Kraszewo dostały się w orbitę wpływów wójtostwa sztumskiego, poprzez które podlegały komturii malborskiej.

Sytuacja wyklarowała się dopiero po wielkiej wojnie 1410 – 1411. W większości zniszczone przez wojska litewskie i tatarskie wsie małożuławskie odbudowywały się od nowa, a administracyjnie przydzielono je do dwóch komturii: elbląskiej i malborskiej. Granica przebiegała na wschód od Starego Pola, mniej więcej identycznie jak dzisiejsza granica administracyjna gminy. W zasadzie wszystkie miejscowości z obecnej gminy Stare Pole znalazły się pod wpływem zamku malborskiego, wyjątek stanowiło tylko Ząbrowo i Czerwonka związane poprzez Fiszewo z zamkiem elbląskim. Czynnikiem decydującym była tu chyba przynależność parafialna i fakt, że proboszcz fiszewski posiadał w tych miejscowościach nadania ziemskie w wysokości 12 łąnów (2 w Ząbrowie). Ząbrowo przyłączono do zamku malborskiego już w trakcie wojny 13-letniej, w roku 1457.

Ilustracja z katalogu B. Schmida pokazująca granice komturii w końcu XIV wieku.

**

Dokonany w 1243 roku przez legata papieskiego kościelny podział Prus spowodował, że tereny obecnej gminy Stare Pole znalazły się w ramach diecezji pomezkańskiej. Jej stolicą był Kwidzyn. Sytuacja ta nie zmieniała się w ciągu wieków.

Sieć parafialna kształtowała się powoli i była oczywiście uzależniona od postępów wielkiej akcji kolonizacyjnej sterowanej przez Zakon NMP. Zwłaszcza od osiągnięć w dziedzinie kolonizacji niemieckiej, gdyż kościołów we wsiach zdominowanych przez Prusów i Polaków nie budowano. Wprawdzie pierwszy kościół na tym terenie, umiejscowiony wg kronik w Żuławce Sztumskiej, został wzniesiony przez Prusów i im miał służyć, ale był to tylko epizod w dziejach; konsekwencja wojny toczony o panowanie nad krainą. Ten drewniany budynek nie przetrwał zresztą długo – zniszczyli go Prusowie w trakcie drugiego powstania. Potem budowano już obiekty bardziej trwałe, murowane, patronował im Zakon NMP.

W pierwszej połowie XIV wieku parafie – dla omawianego terenu – zostały lokowane w: Fiszewie, Żuławce Sztumskiej, Krzyżanowie oraz Królewie.

Miejscowość	Wezwanie / patronat do wojny 13-letniej	Dane o budowli	Parafia – miejscowości do niej należące
Fiszewo	Kościół p.w. św. Jana Ewangelisty / Zakon NMP	W Ząbrowie wybudowana została kaplica należąca do kościoła parafialnego, istniała ona od roku 1607 do co najmniej 1713; zlokalizowana była w innym miejscu niż obecna kaplica p.w. św. Wojciecha.	Fiszewo Ząbrowo Czerwonka (Stróża)
Żuławka Sztumska	Kościół p.w. św. Jana Chrzciciela / Zakon NMP	Pierwszy kościół w Posilge powstał już w roku 1249 w wyniku traktatu dzierzgońskiego; był obiektem drewnianym wzniesionym przez Prusów. Proboszcz Arnold „von Posolova” był wymieniany w źródłach w roku 1250. Następni proboszczowie odnotowani zostali w latach 1286 – 1298. W tym czasie trwała zapewne budowa nowej gotyckiej murowanej świątyni. Dokładnych przekazów na ten temat brak.	Żuławka Sztumska Złotowo Szaleniec – tylko w początkowym okresie, gdy wsie należały do komturii dzierzgońskiej i podlegały pod wójta ze Stalewa - Szaleńca.
Krzyżanowo	Kościół p.w. św. Barbary / Zakon NMP	Kościół parafialny powstał tu przed rokiem 1330, być może ukończony był już w roku 1319.	Krzyżanowo , Stare Pole Klecie Kławkie Parwark Kraszewo <u>Z czasem:</u> Złotowo Szaleniec Lekłowy *
Królewo	Kościół p.w. św. Mikołaja / Zakon NMP	Na podstawie protokołu wizytacji kościelnej z 1742 roku wiadomo, że pierwszy gotycki kościół – murowany – został zniszczony w trakcie wojny 13-letniej. Na jego miejscu wybudowano w roku 1468 świątynię konstrukcji ryglowej, zachowaną do roku 1819/1820.	Królewo Krasnołęka Lekłowy * Janówka Letniki Kaczynos

Czasy Ekonomii Malborskiej.

*

Po wojnie 13-letniej, w ramach Królestwa Polskiego i utworzonej jednostki administracyjnej – województwa malborskiego, wszystkie wsie położone na Żuławach Malborskich zrównano pod względem statusu prawnego. Odnawiane dokumenty lokacyjne oparto już wyłącznie na prawie chełmińskim. Kontrakty chełmińskie otrzymywały również majątki i folwarki. Na interesującym nas terenie majątkami pozostały: Szaleniec, Kikojty i Parwark, natomiast pozostałe miejscowości stały się wsiami czynszowymi gburскими (kmięcymi). Przekształcenia te miały miejsce w latach 70– tych XV wieku, poszczególne dokumenty lokacyjne sygnowane były przez króla i zatwierdzane przez Sejm; ostatecznie w lipcu 1476 wszystkie miejscowości przekształcono na podstawie ogólnego edyktu. Tak zniknął podział na wsie pruskie i niemieckie, przez pewien czas utrzymywał się jeszcze status wsi zagrodniczych, zniknęło natomiast pojęcie „wsi jęczmiennych”.

Ilustracja z katalogu B. Schmida pokazująca granice Ekonomii Malborskiej w XVI wieku.

**

Początkowo zarządzaniem gospodarczym prawnie zreformowanych Żuław Malborskich zajmowali się starostowie malborscy, rezydujący na zamku malborskim oraz sztumskim. Poza tym pełnili również funkcje wojskowe, policyjne i sądownicze. Po śmierci starosty oraz namiestnika królewskiego Ambrożego Pampowskiego doszło do wydzielenia kompetencji gospodarczych z tego zasobu – król Zygmunt I Stary utworzył w roku 1510 Ekonomię Malborską czyli „dobra stołu królewskiego”. Terytorialnie w jej skład, obok miast Malborka i Nowego Stawu, weszły w zasadzie wszystkie wsie i majątki żuławskie; ich liczba podawana jest różnie – w zależności od opracowania. Administrowanie nad tym terenem, z jego miejscowościami i zasobami, powierzono specjalnie wybieranym, płatnym urzędnikom królewskim. Nazywano ich początkowo Mistrzami Skarbowymi z Malborka, od połowy XVI wieku Ekonomami Królewskimi (w dokumentach: *thesaurarius*, *dispenastor*, *prokurator generalis*), a ich stanowisko oddzielone od funkcji starościńskich zostało ściśle powiązane z czynnościami stricte skarbowymi i fiskalnymi.

Pierwszym zarządcą Ekonomii Malborskiej został Jan Bażyński, który wstawił się przygotowaniem Rejestru Czynszowego dla miejscowości żuławskich. W jego ramach uregulowano i ujednolicono status prawny wsi, folwarków i majątków oraz wprowadzono przejrzyste zasady wynikające z tego statusu polityki fiskalnej. Jego następcą, w roku 1531, został Stanisław Kostka kontynuujący prace skarbowe oparte na rejestrze. To właśnie w tym dokumencie pojawił się wyraźny podział na miejscowości z Żuław Wielkich i Małych Żuław Malborskich. Można powiedzieć, że miał on charakter techniczny, pomocniczy, ściśle związany z prowadzeniem odpowiednich zapisów rachunkowych. To tak, jakbyśmy dzisiaj utworzyli w tekście tabelę dzielącą dane na dwie kolumny.

Ekonomowie mieli obowiązek odprowadzać do skarbu królewskiego nadwyżki dochodów uzyskiwanych z tytułu własności do ziemi w ramach latyfundium, z tych dochodów pobierali własne uposażenie – wg ściśle określonych zasad. Podobnie jak wypłacali uposażenie zatrudnianym przez siebie urzędnikom pomagającym w sprawowaniu tak odpowiedzialnej misji. Ów model funkcjonował do najazdu szwedzkiego w roku 1626; później znowu łączono funkcje starosty z powinnościami ekonomicznymi. **Małe Żuławy Malborskie w całości należały do Ekonomii Malborskiej. Każda z tutejszych wsi stanowiła własność królewską, państwowy charakter miał folwark w Szaleńcu, natomiast Kikojty i Parwark posiadały status majątków**

prywatnych, szlacheckich. W pierwszych dziesięcioleciach polskich rządów w Prusach Królewskich dochody skarbu państwa gwałtownie malały, na co wpływ miało wiele czynników, w tym między innymi wypuszczanie ziem w ręce prywatne (jak miało to miejsce na Wielkich Żuławach Malborskich w przypadku tenuty nowodworskiej i barwałdzkiej). Po ustanowieniu Ekonomii Malborskiej sytuacja zaczęła zmieniać się radykalnie, przypadki oddawania ziemi prywatnym właścicielom stały się sporadyczne, natomiast skuteczna polityka podatkowa stosowana konsekwentnie wobec wsi, majątków i folwarków przyczyniała się do znaczącej poprawy budżetu królewskiego. Z istotnych czynników, które się na ten stan rzeczy złożyły wymienić należy dwa: znakomitą koniunkturę na polskie płody rolne w Europie w XVI wieku oraz wprowadzenie nowych uregulowań prawnych dotyczących dysponowania ziemią i zasad na niej gospodarowania – prawo emfiteutyczne.

Zrównanie prawne wsi, folwarków i majątków oraz usprawnienie procesów zarządzania nad tą strukturą osadniczą nie rozwiązało jednak w pełni problemów, zwłaszcza gospodarczych i zwłaszcza w krainie tak trudnej do zagospodarowania jaką były Żuławy Wiślane. Potrzebne były nowe instrumenty, w tym prawne i administracyjne, by odbudować obszar zniszczony po wojnach, a także charakteryzujący się tym, że nawet w czasach pokoju nie rozwijał się w pełni swoich możliwości: albo nawiedzały go różne klęski (powodzie i podtopienia), albo specyfika położenia geograficznego sprawiała, że większa część gruntów leżała odłogiem lub nie była właściwie, adekwatnie wykorzystana. Generalnie obszar ten nie przynosił spodziewanych wyników gospodarczych i wymagał interwencji przy wykorzystaniu nowych rozwiązań.

Takim instrumentem wprowadzonym w końcu XVI wieku, a konstytucyjnie usankcjonowanym w latach 30-tych XVII wieku, stało się **prawo emfiteutyczne**⁷³. Prawo to, zwane również **emfiteuzą**, stanowiło „rodzaj prawa na rzeczy cudzej, polegającego na udzieleniu długotrwałego użytkowania gruntu (przypominając w istocie dzierżawę wieczystą), różniącego się jednak od dzierżenia na prawie chełmińskim przede wszystkim cyklicznym i sukcesywnym odnawianiem warunków umowy, zanikiem dodatkowych zobowiązań pozapieniężnych, możliwością pozostawiania poza tradycyjnymi formami miejscowej organizacji samorządowej oraz innymi typem przestrzennej organizacji osadniczej – gospodarstwa samotnicze. Fizyczną osobą prawną jest emfiteuta (lub grupa olędrów), osobiście ponoszący z tytułu zawarcia umowy wszelkie konsekwencje swojej działalności gospodarczej. Osoby takie pozostawały poza dotychczasowym, tradycyjnym systemem gminnym, utworzonym w momencie krzyżackiej lokacji, aż do momentu nabycia przez siebie również i gruntów na prawie chełmińskim”⁷⁴.

Posługiwanie się prawem emfiteutycznym polegało na zawieraniu umów - kontraktów emfiteutycznych (w dokumentach źródłowych określanych mianami: „der arende kontrakt” lub „dass emphyteutische Recht” „Erbzines Kontrakt”) pomiędzy dysponentem ziemi („Vorleiher”, „Herr”, „dominus emphyteuticanus”) a przyszłym jej dzierżawcą, zwanym w tym wypadku emfiteutytą („Ephyteuta”, „Arendatores”, „Emphyteutisch Arendatores”). Emfiteutyta mógł być osobą reprezentującą tylko siebie lub interesy pewnej grupy, mogła nim również stać się właśnie cała grupa nowych kolonistów.

⁷³ E. Kizik, *Menonicy w Gdańsku, Elblągu i na Żuławach Wiślanych w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*. Gdańsk 1994. Na str. 47 opisał ten stan następująco: „Upowszechnienie istniejącej od końca XVI w. emfiteutycznej formy osadniczej następuje po przyjęciu propozycji sejmiku pruskiego z 1630 r. Sejm 1631 r. uznał tę propozycję za właściwą i uchwalił konstytucję „O dobrach Rzeczypospolitej w Prusiech zniszczonych”, a począwszy od 1633 r. kancelaria królewska zaczęła spisywać kontrakty emfiteutyczne na poszczególne dobra. Adresatami kontraktów byli emfiteuci szlacheccy – pośrednicy zobowiązujący się do współuczestnictwa w przeprowadzaniu akcji osadniczej”.

⁷⁴ E. Kizik, opus. cit. str. 45.

W przypadku Żuław Malborskich dysponentami w kontraktach emfiteutycznych okazywali się: administracja królewska (Ekonomia Malborska) oraz różne rody szlacheckie, związane z dworem królewskim, do których należały dwie wyodrębnione na Wielkich Żuławach tenuty: barwałdzka oraz tygenhowska. Odbiorcami natomiast, przynajmniej w początkowym okresie, byli prawie wyłącznie **menonici** – emigranci wyznaniowy wywodzący się w większości z Niderlandów i północnych Niemiec.

W wielu opracowaniach poświęconych Żuławom Wiślany i w świadomości powszechnej funkcjonują dwa przesady, czy inaczej mówiąc dwie nie do końca prawdziwe tezy związane z prawem emfiteutycznym. Pierwsza identyfikuje emfiteutyzę stricte z osadnictwem holenderskim (mennonickim) i pokazuje ją w formie „wynałazku” związanego z tym kręgiem kulturowym, niejako przywiezionym przez kolonistów na teren Prus. Nie jest ona prawdziwa, gdyż – jak pokazano – ten rodzaj prawa osadniczego powstał właśnie w Prusach, w celu ich restytucji gospodarczej, a to, że związał się (początkowo) z menonitami było dziełem przypadku, tylko zbiegiem okoliczności. Tym niemniej częstokroć używa się pojęcia „prawo olęderskie” („holenderskie”) jako synonimu pojęcia „prawa emfiteutycznego”, a kolonizację olęderską opisuje się także jako kolonizację emfiteutyczną.

Druga teza dowodzi, że prawo emfiteutyczne stosowano w odniesieniu do ziemi leżącej odłogiem, niezagospodarowanej wcześniej na prawie chełmińskim – czyli na nieużytkach, głównie bagnach, terenach podmokłych i podtopionych. To prawda tylko częściowa, tak się rzeczywiście często zdarzało, jednak instrumentem tym posługiwano się z założenia wszędzie tam, gdzie dotychczasowe formy gospodarki nie były zbyt efektywne i okazywały się mało wydajne w stosunku do potencjalnych możliwości. Wykorzystywano zatem emfiteutyzę tam, gdzie obiecywano sobie podniesienie rentowności, także na gruntach wcześniej zasiedlonych i zagospodarowanych, jednak w sposób mało zadawalający. Równie częste były przypadki, choć rzadziej się o nich wspomina, gdy niesprawdzające się formy organizacji folwarków państwowych zastępowano kolonizacją opartą na kontraktach emfiteutycznych. **Takim przykładem na opisywanym terenie gminy Stare Pole okazała się miejscowość Szaleniec – średniowieczny folwark zamieniony w XVIII wieku w typową, „czystej formy” wieś kolonijną, zasiedloną i zagospodarowaną w 100% przez menonitów.**

Innym charakterystycznym przypadkiem uciekania się do emfiteuty, w celu zwiększenia współczynnika efektywności wykorzystania gruntów, było odłączanie terenów wsi chełmińskich dla tworzenia satelitarnych osad emfiteutycznych. Dotyczyło to przede wszystkim terenów położonych na terenach depresyjnych, podmokłych, towarzyszących rzekom, służących jako ulga powodziowa. Wcześniej wykorzystywano je tylko latem pod pastwiska, w nowych warunkach dochodziło tam do prawdziwego zagospodarowania związanego z osadnictwem kolonijnym. Powstawały tam gospodarstwa samotnicze formujące się w rzędówki lub przyjmujące formę zabudowy rozproszonej (jednodworczej blokowej na terpach). Takie osady na ogół nie miały własnej nazwy chociaż de facto i de jure funkcjonowały jako odrębne miejscowości, nie mające formalnych związków z wsiami czynszowymi, chełmińskimi, w relacji do których powstały. **Na opisywanym terenie gminy Stare Pole taka klasyczna osada emfiteutyczna powstała pomiędzy wsiami Ząbrowo a Czerwonka (Rothe Bude). W XVIII wieku osadzono tam 4 rodziny mennonickie, z czasem osada rozwinęła się do co najmniej 14 gospodarstw; wśród nich znalazło się miejsce dla młyna, karczmy oraz znanego w całej okolicy straganiarza.**

**

**

Menonici pojawili się w Prusach w 2 połowie XVI wieku. Początkowo próbowali osiedlić się w Gdańsku, następnie w Elblągu, jednak w tych rozwiniętych ośrodkach miejskich nie znaleźli dogodnych warunków dla egzystencji opartej na bardzo specyficznych kryteriach. Najkrócej mówiąc, zgodnie z zasadami wyznawanej doktryny, menonici pragnęli żyć w znaczącej izolacji od reszty społeczności, nie uczestnicząc w życiu publicznym, nie angażując się w politykę, unikając służby wojskowej, a nawet pracy w administracji, poświęcając się

wyłącznie kultywowaniu immanentnych wartości wywodzących się z własnej, hermetycznej tradycji oraz mozolnej pracy, budującej ich niebanalny potencjał ekonomiczny.

Odpowiednie warunki powstały natomiast na Żuławach Wiślanych i w tej krainie emigranci wyznaniowi z Niderlandów i Niemiec zdołali rozwinąć wszystkie posiadane i nowo nabyte umiejętności oraz specyficzne cechy związane ze swoim kręgiem społeczno - wyznaniowym. Na Żuławach znajdowało się wiele terenów trudnych do zagospodarowania, wymagających odpowiedniego podejścia tj. zarówno wiedzy, jak i odpowiedniej organizacji społecznej, współdziałania. Tak się złożyło, że obu tym wymogom najlepiej mogli sprostać właśnie menonici, ponieważ wynikało to wprost ze struktury i genezy ich gmin. Po drugie na Żuławach zaczęto powszechnie stosować prawo emfiteutyczne, a pewne jego aspekty zostały jakby umyślnie stworzone pod kątem oczekiwań nowych kolonistów, mowa tu przede wszystkim o możliwości egzystowania i prosperowania poza strukturami dotychczasowej organizacji samorządowej: osadniczej i społecznej. Emfiteuza mogła zapewnić izolację zarówno w sensie fizycznym, jak i obywatelskim, a menonici postanowili wykorzystać tę możliwość z całą konsekwencją jako rozwiązanie odpowiadające zasadom ich wiary i specyfice autarkicznej struktury społecznej.

Na Żuławach Malborskich menonici zaczęli się osiedlać za sprawą dzierżawców prywatnych majątków (tenut) wydzielonych z Ekonomii Malborskiej, położonych na Żuławach Wielkich. W pierwszym etapie (lata 60-te i 70-te XVI stulecia) zajęli „porośnięte trzciną nieużytki bagienne” znajdujące się w tenucie tygenhowskiej (nowodworskiej). Sprowadziła ich tu bankierska rodzina Loitzów, a następnie wszystkie nadane kolonistom postanowienia i przywileje potwierdził w latach 80-tych Ernst Weiher. W kolejnym etapie menonici zaaklimatyzowali się na gruntach sąsiedniej tenuty – barwałdzkiej (okolice Niedźwiedziówki), należącej do dworzanina króla Zygmunta Augusta – Reinholda von Kroków (Crokau).

Z tych dwóch głównych ośrodków kolonizacja mennonicka zaczęła się rozprzestrzeniać i obejmowała stopniowo całe Żuławy Wiślane. Na Małe Żuławy Malborskie dotarła z oporami i dosyć późno, prawdopodobnie dopiero w 2 ćwierci XVII wieku. W każdym razie brak jest danych źródłowych potwierdzających wcześniejsze zawieranie kontraktów emfiteutycznych na tym obszarze. Decydowała o tym silna pozycja miejscowych wsi chełmińskich i stosunkowo dobre zagospodarowanie podlegającego im areалу. Sytuacja zmieniła się dopiero po pierwszej wojnie szwedzkiej i wynikała ze zniszczeń i spustoszeń, jakie się w jej wyniku dokonały. Do zmian przyczyniła się także wielka powódź z 31 marca 1651 roku związana z przerwaniem wałów na Nogacie – Paucie, w wyniku czego znacząco zniszczone zostały wsie Janówka, Kaczynos i Ząbrowo. To właśnie w okolicach Ząbrowa pojawili się pierwsi źródłowo odnotowani menonici związani z opisywanym terenem gminy Stare Pole. Założyli oni satelitarne osiedle rozwijające się pomiędzy zwartymi, chełmińskimi układami osadniczymi wsi czynszowych: Ząbrowa i Czerwonki. Byli to:

- Johan Tiesen, straganiarz (Hakenbude) z trzyosobową rodziną
- Peter Penner, rolnik, z pięćoosobową rodziną i pięcioma pracownikami (*Dienstboten*)
- Dirck Loewen, rolnik, z trzyosobową rodziną i jednym pracownikiem
- Johan Hiebert, rolnik, z dwuosobową rodziną

Drugi znaczący kontrakt emfiteutyczny został podpisany 30 listopada 1727 i dotyczył terenów związanych z dawnym majątkiem domeralnym w Szalencu. Grunty o areale ponad 19 włók na okres 40 lat zostały wydzierżawione gminie mennonickiej złożonej z 11 rodzin, co dało początek rozwojowi typowej wsi kolonijnej, tak w sensie prawnym, jak i przestrzennym.

Szaleniec i Ząbrowo stały się na opisywanym terenie głównymi ośrodkami rozwoju osadnictwa emfiteutycznego, początkowo stricte związanego z menonitami, a z czasem z ludźmi określanymi ogólnym mianem „oleńców”. Warto zwrócić uwagę, że obie miejscowości położone są jakby na dwóch przeciwległych biegunach opisywanego obszaru i obie związane są z biegiem głównych rzek ten obszar przecinający – Nogatu i Tejny. Menonitom,

czy szerzej olędom, powierzono zatem trudne zadanie zasiedlenia i zagospodarowania gruntów podmokłych, podtapianych, związanych z ulgami powodziowymi, do tej pory słabo wykorzystywanych, co najwyżej jako pastwiska.

Pomiędzy tymi biegunami kolonizacja olęderska rozwijała się o wiele mniej intensywnie i na ogół polegała na tworzeniu jednodworcznych gospodarstw w sąsiedztwie zwartych, lokacyjnych układów wsi czynszowych. Tak było z pewnością w przypadku Klecia, Kławek i Złotowa oraz prawdopodobnie w odniesieniu do Kaczynosu i Królewa. Pozostałe miejscowości na opisywanym obszarze nie miały większego związku z kolonizacją emfiteutyczną.

Efekty jakie przyniosła kolonizacja olęderska dla opisywanego terenu zostały przedstawione w formie tabelarycznej.

Kolumna 1 – obecna nazwa miejscowości

Kolumna 2 – informacje na temat odnowienia kontraktów lokacyjnych, zwiększenia areálu miejscowości, zmian w statusie prawnym, budowie ważnych obiektów społecznych

Kolumna 3 – liczba głównych gospodarstw chłopskich w XVIII i XIX w., należących do gburów, przekształconych po reformach agrarnych w „wolne majątki chełmińskie” / odnotowane nazwiska miejscowych gburów („chełmińskich”)

Kolumna 4 – przybliżona liczba głównych siedlisk kolonijnych, emfiteutycznych / odnotowane nazwiska miejscowych menonitów (czy szerzej olędrów)

Kolumna 5 – przekształcenia lokacyjnego układu osadniczego spowodowane rozwojem gospodarstw emfiteutycznych

Kolumna 6 – liczba mieszkańców przed 1945 rokiem

Miejscowość	Dane historyczne	Liczba chełmińska	Liczba emfiteutyczna	Rozwój układu osadniczego	Liczba mk
Janówka	Odnowiony dokument lokacyjny spłonął w 1517 r. i został ponownie wystawiony w roku 1576. Totalna powódź z roku 1888 zniszczyła cały układ osadniczy z zabudową; po niej wieś praktycznie powstała od nowa. Po totalnej powodzi na pn. od wsi powstała leśniczówka podlegająca pod Nadleśnictwo Pelplin.	3 / XVII wiek: rodzina Hirschfeld XIX wiek: Arndt Kruger Sonke	brak / Wiebe	Lokacyjny układ osadniczy nie zmienił się w wyniku kolonizacji olęderskiej. We wsi notowano tylko jedną rodzinę mennonicką – Wiebe.	1933 r. - 155 1939 r. - 175
Kaczynos	Brak danych o wznowieniach dokumentu lokacyjnego po wojnie 13 - letniej. Rok 1637: lustracja komisji kościoła katolickiego – odnotowano budowę kościoła protestanckiego w roku 1626. Nowy budynek kościelny wzniesiono w konstrukcji ryglowej w latach 1705 – 1706; remont i konserwacja w latach 1906 – 1907. W XVII wieku sołtysem był Johann Neimann.	8 / Brak danych	? / Dick Niefeld	Kolonizacja emfiteutyczna przyczyniła się do powiększenia areálu wsi z 50 do 128 włók ! W XVIII wieku notowano 4 rodziny mennonickie, ale liczba gospodarstw holenderskich musiała być znacznie większa. Formy przestrzenne tej kolonizacji okazały się nietrwałe – nie ma po nich śladu w terenie; nie było go już w I połowie XX wieku. Na bazie jednego z gospodarstw kolonijnych powstał w k. XIX wieku duży majątek ziemski – dziś Kaczynos Kolonia. Gospodarczo był on zapewne związany z cukrownią w Starym Polu.	1933 r. - 534 1939 r. - 463

Kik ojty	Majątek prywatny. Brak dokładnych danych.	Dwór z folwarkiem i ogrodem	Brak danych	Majątek liczył w XIX wieku 23 włości. Brak śladów i wzmianek o kolonizacji emfiteutycznej.	1868 r. - 73
Kle cie	Brak danych	4 / Rodzina Wedekind	5 lub 9 / Rodzina Wiehler	W XVIII wieku we wsi osiedlili się olendrzy (w tym menonici) – w końcu XIX wieku notowano 11 mennonitów. Lokacyjny układ osadniczy rozszerzył się o rozproszone gospodarstwa kolonijne lokowane w kierunku zachodnim i południowym; areał wsi wzrósł z 31 do 54 włości. Część zabudowy kolonijnej zachowała się.	k. XIX w. - 165 1933 r. - 126 1939 r. - 136
Kła wki	Brak danych	3 / Brak danych	3 / Dick Niefeld	W roku 1820 wieś liczyła 112 osób, w tym 2 mennonitów. Dzięki kolonizacji emfiteutycznej areał wsi powiększył się z 16 do 34 łanów. Rozproszone gospodarstwa kolonijne powstały w kierunku Szalenica -na południe i zachód od lokacyjnego układu osadniczego. W roku 1869 w Kławkach odnotowano 16 mennonitów.	1869 r. - 110 1925 r. - 97 Potem włączono Kławki do Krzyżanowa .
Kra sze wo	Brak danych	4 / Kramer Lemke	Brak danych	Lokacyjny układ osadniczy nie zmienił się znacząco; prawdopodobnie nie było tu gospodarstw kolonijnych.	1933 r. - 147 1939 r. - 137

<p>Królewo</p>	<p>Królewo. 23 marca 1485 roku odnowiony został w Toruniu dokument lokacyjny dla Królewa podpisany przez króla Kazimierza Jagiellończyka. W 1486 wybudowano nowy kościół w konstrukcji ryglowej, remontowany w 1683 i 1746; rozebrany w 1816. Budowa kościoła neogotyckiego w latach 1820-21, rok 1839 rozbiórka źle postawionej wieży, 1844 budowa nowej wieży. Prace konserwatorskie pod nadzorem inspektora budowlanego Abessera</p> <p>Krasnołęka: Brak danych.</p> <p>Leklowy W XVI i XVII wieku były folwarkiem rodziny Kithlof, potem powróciły do statusu małej wsi z dwoma gospodarstwami gburскими. W końcu XVII wieku sołtysiem był Merten Wolf. Po reformach agrarnych powstał na ich bazie jeden „wolny” majątek chełmiński.</p>	<p>Królewo p. XIX w. - 11 poł. XIX w. - 6 p. XX w. - 4 / Od XVI wieku szlachecka rodzina Wunderlich;</p> <p>Gburzy: Wiebe Ehlert Döhring Stoermer</p> <p>Krasnołęka: 5 / Rentel Regher</p> <p>Leklowy: W XVI i XVII wieku folwark rodziny Kithlof. XIX w. – 2 / Gehrtin Boyke Sielmann</p>	<p>Królewo: 6 rodzin mennonickich w 1820 r. Liczba gospodarstw nieznaną.</p> <p>Krasnołęka: Brak danych</p> <p>Leklowy: Brak danych</p>	<p>Królewo i Krasnołęka tworzyły od XIV w. rzadki w pejzażu Żuław układ „wsi podwójnej”, były swoim lustrzanym odbiciem względem osi, jaką stanowił Stary Nogat. Obie miejscowości pierwotnie przyjęły formę łańcuchówki przywałowej z zabudowaniami sytuowanymi po jednej stronie ulicy wiejskiej towarzyszącej wałom rzeki. Przy czym ulica wiejska w Królewie odgrywała ważniejszą rolę, gdyż była odcinkiem głównego traktu w regionie tzw. „Via Elbigensis”. Podkreśleniem jej rangi budowa kościoła parafialnego oraz wzmiankowanych przez B. Schmida „dworów”. W Krasnołęce przestrzeń publiczną nie znalazła równie ważkich realizacji. W XVI w., po przekopaniu koryta „nowego” Nogatu, ukształtowały się w okolicy nowe warunki przestrzenne. Stary Nogat spadł do rangi jednego z rowów odwadniających rozlegi żuławskich pól i nie stanowił już ani ważnej przeszkody terenowej, ani istotnego punktu orientacyjnego dla sytuowania siedlisk czy zabudowy. Znalazło to swój wyraz zwłaszcza w rozwoju Królewa, którego układ osadniczy poszerzył się w kierunku wsch. – dążąc do połączenia z układem osadniczym Krasnołęki. Przestrzennie Królewo ewaluowało w kierunku ulicówki i taką formę przybrało na początku XIX w., gdy wieś okazała się najbardziej rozwinięta w dziejach (odnotowano dwukrotnie większy areal niż w czasach lokacyjnych, 11 „wolnych” gospodarstw gburских z zabudową o walorach architektonicznych znaczących w skali regionu + cmentarz + kościół + szkołę). W Krasnołęce istniało wówczas 5 takich „chełmińskich posiadeli”. Zmiany, które zaczęły następować od drugiej połowy XIX w. (budowa linii kolejowej) sprowadzały się w konsekwencji do powolnej degradacji wartościowego krajobrazu kulturowego. Zanikały w pejzażu budynki (np. dwa domy podcieniowe) oraz całe siedliska – najsilniej proces ten dotyczył Krasnołęki.</p>	<p>Królewo: 1820 r. – 317 k. XIX w. – 340</p> <p>Leklowy: k. XIX w. – 75</p>
<p>Krzyżowno</p>	<p>Zmiana statusu prawnego na podstawie edyktu królewskiego z 1476 roku. Lustracja Ekonomii Malborskiej z 1510 roku odnotowała we wsi 2 włości parafialne, 3 należące do sołtysa i 10,5 czynszowych.</p>	<p>3 / W XVIII wieku rodzina Zimmermann; w XIX i 1 połowie XX wieku: Wüst Szultz Sielmann</p>	<p>? / Brak danych</p>	<p>W 1510 roku wieś odbudowana po zniszczeniach wojny 13-letniej liczyła nadal 15,5 włości. W roku 1868 odnotowano znaczący wzrost arealu – do 41 łanów i 3 mórg. Nie było to jednak wynikiem kolonizacji emfiteutycznej. Wieś rozwinęła swój układ przestrzenny po reformach agrarnych, zwłaszcza w kierunku południowym, gdzie powstały trzy duże „wolne” majątki chełmińskie. Menonici, czy szerzej olendrzy nie pojawili się w tutejszym układzie osadniczym.</p>	<p>1868 r. -205 1933 r. - 288 1939 r. - 317</p> <p>Łącznie z Kławkami.</p>

Parwar k	Zmiana statusu prawnego na podstawie edyktu królewskiego z 1476 roku. Początkowo miejscowość notowano w ekonomii malborskiej jako wieś czynszową (?); to raczej pomyłka.	2 / W 1 połowie XVIII wieku właścicielem majątku był Peter Holst. Potem szlachecka rodzina Wunderlich.	? / Brak danych	Lokacyjny układ osadniczy nie zmienił się w wyniku kolonizacji olenderskiej. W miejscowości w roku 1868 mieszkało 5 mennonitów (zapewne jedna rodzina) – podobnie jak w Janówce.	1868 r. - 102 1933r. - 63 1939 r. -63 Najmniejsza miejscowość w powiecie malborskim do 1945 r..
Stare Pole	Zmiana statusu prawnego na podstawie edyktu królewskiego z 1476 roku. Lustracja Ekonomii Malborskiej z 1510 roku odnotowała we wsi 35,5 łanów. W roku 1569 król Zygmunt August odnowił przywilej lokacyjny. Kościół protestancki powstał w roku 1638, był obiektem drewnianym; w 1705 r. zastąpiła go budowla murowana. W 1843 roku założono cmentarz ewangelicki, na jego działce powstał nowy kościół zbudowany wg projektu architekta Passarga z Elbląga, neogotycki, w roku 1879. 1852 r. budowa stacji kolejowej. W trzech fazach, w latach 1880 – 1940 w Starym Polu wzniesiono ogromny zespół cukrowni wraz z budynkami mieszkalnymi dla pracowników.	rok 1885 - 6 rok 1932 - 9 Enss Böhner	? / Brak pewnych danych. W 1885 r. mieszkało we wsi 21 dysydentów – tym mianem mogli być określani olendrzy.	Układ przestrzenny wsi nie zmienił się znacząco do końca XVIII wieku. Brak śladów kolonizacji emfiteutycznej, jeśli gospodarstwa kolonijne powstały nie okazały się trwałym elementem krajobrazu. Rozwój przestrzenny wsi nastąpił w XIX wieku i związany był z wielkimi przedsięwzięciami i przeobrażeniami w sferze komunikacyjnej (budowa szosy nr 1, budowa linii kolejowej Ostbahn, założenie stacji pocztowej) i rolno – przetwórczej (cukrownia, targi rolne). W ich rezultacie struktura przestrzenna i społeczna upodobniła się do modelu małomiasteczkowego. Znaczący mieszkańcy Starego Pola (lekarze, aptekarze, właściciele „wolnych” majątków chełmińskich) zaczęli wznosić domy w stylu willowym, typowym dla miast.	1772 r. - 263 1863 r. - 432 1926 r. - 874 1939 r. - 1026 1942 r. - 1206
Szaleniec	Po wojnie 13-letniej zachowany status folwarku państwowego w ramach ekonomii malborskiej – Folwark Szaleniec. Lustracja w roku 1607 z opisem inwentarza i zabudowań. 1726 rok podpisany kontrakt emfiteutyczny z gminą mennonicką – 11 olendrów gospodarujących na 19 wólkach i 16 morgach. W XIX w. rozwój w kierunku typowej wsi.	Do XIX wieku brak. W XIX w. powstała mleczarnia, „dworek”, młyn.	10 – 12 / Rok 1772: Dau, Dircksen, Dick, Fisch, Funck, Gruntu, Jantzen, Kaettler, Kasper, Martens, Penner, Siebert.	Układ przestrzenny folwarku całkowicie się zatarał. Na jego miejscu rozwinęła się w XVIII wieku typowa wieś kolonijna z zabudową jednodworczą blokową na terpacach. Wiek XIX nie przyniósł zmian przestrzennych – tylko prawne (możliwość wykupu ziemi). W końcu XVIII wieku powstał w zachodniej części wsi cmentarz mennonicki – zachowany wraz z nagrobkami.	1933 r. - 194 1939 r. - 179
Szlagowo	Zmiana statusu prawnego na podstawie edyktu królewskiego z 1476 roku. W końcu XIX wieku w części północnej pojawiło się siedlisko domu dróżnika.	2 / Brak danych	Brak danych	W okolicach wsi nie powstała zabudowa kolonijna; układ osadniczy nie uległ większym zmianom od czasów lokacji; wieś w ciągu wieków „skurczyła się”: z 4 gospodarstw gburskich w XVIII wieku przetrwały w XIX i XX wieku 2.	1933 r. - 200 1939 r. - 173

<p>Ząbrowo</p>	<p>Zmiana statusu prawnego na podstawie edyktu królewskiego z 1476 roku. W ramach Ekonomii Malborskiej odnotowywano częste zniszczenia Ząbrowa i pobliskiej okolicy przez powodzie, miały one miejsce w latach: 1463, 1465, 1466, 1472 i 1481. Szczególnie dotkliwe były dwie ostatnie: dla przykładu 16 lutego 1472 roku woda przerwała wały w pobliżu „Sammarauorth” aż w pięciu miejscach, co doprowadziło do zalania większości wsi na Małych Żuławach Malborskich, a Ząbrowo zniszczone zostało najbardziej i całkowicie opustoszało. Lustracja z 1510 roku wymieniała w Ząbrowie 7 gburów na dotychczas opuszczonym obszarze.</p> <p>Totalna powódź z 1888 r. zniszczyła niemal cały układ osadniczy z zabudową – przetrwały trzy gospodarstwa; wieś rozwijała się od nowa.</p>	<p>5 - 12 / 1772 rok: George Schönberg (2 włóki ziemi), Bestvater (4,2 włóki ziemi), wdowa Wundrlich (2,7 włóki ziemi), Johan Brauser (1,22 włóki ziemi), Samuel Brand (bauer, 1,1 włóki ziemi) XIX i 1 połowa XX wieku: v. Riesen Peters Zimmermann Kuhn Nebe Gresch Reihls Isdepski Pauls Fröse Klingenberg Zimmermann</p>	<p>ok. 14 / Rok 1777: Johan Tiesen z trzyosobową rodziną Peter Penner, rolnik, z pięcioosobową rodziną i pięcioma pracownikami (<i>Dienstboten</i>) Dirck Loewen, rolnik, z trzyosobową rodziną i jednym pracownikiem Johan Hiebert, rolnik, z dwuosobową rodziną.</p>	<p>W drugiej połowie XVII wieku i w XVIII stuleciu, dokładnie po wielkiej powodzi z roku 1651, zagospodarowano tereny położone na północ i wschód od wsi lokacyjnej. Zasiedlenie oparte na klasycznych wzorach kolonijnych odbywało się fazami: najpierw powstała zabudowa w formie łańcuchówki przywałowej między osiami wyznaczonymi przez wały Nogatu i przez towarzyszący im trakt „Via Elbigensis”, potem powstała zabudowa rozproszona (jednodworcza blokowa na terpach) na południe i wschód od łańcuchówki. Pierwszą fazę tworzyli menonici, za drugą odpowiadali „olendrzy” w szerokim znaczeniu tego słowa, czyli osadnicy stosujący symptomatyczne moduły gospodarki holenderskiej, niekoniecznie jednak narodowościowo czy wyznaniowo tożsami z anabaptystami. Jedni i drudzy poza rozproszonymi siedliskami wprowadzili do krajobrazu kulturowego tak charakterystyczne komponenty kolonijnego układu osadniczego, jak: blokowy rozłóg pól, gęstą sieć rowów i kanałów odwadniających, wiatraki – pompy oraz szpalery wierzb, oceniające rowy melioracyjne, drogi akcentowane nasadzeniami z wierzb, lip i jesionów, w formach architektonicznych dominowały zagrody typu wzdłużnego – langhofy, wiele budynków mieszkalnych (w zagrodach) lub wolnostojących miało konstrukcję zrębową.</p>	<p>Ząbrowo: 1912 r. - 223 1925 r. - 307 1931 r. - 307 1939 r. - 665</p> <p>Czerwonka: 1912 r. - 103 1931 r. - 159</p> <p>Letniki: 1912r. - 28</p>
<p>Złotowo</p>	<p>Zmiana statusu prawnego na podstawie edyktu królewskiego z 1476 roku. Wieś zniszczona przez soldateskę w roku 1629 nieomal całkowicie. W latach 80-tych XIX w. wybudowano szkołę ewangelicką. Wieś słynęła z bardzo urodzajnych gruntów.</p>	<p>7 / Kerber Preuss Frost Beuttel Rempel Bartel</p>	<p>5 / Dick Penner Jenzen Nack</p>	<p>W 2 połowie XVII i w XVIII wieku układ osadniczy wsi poszerzył się o zabudowę kolonijną – zwiększył się areał oraz liczba siedlisk. Gospodarstwa emfiteutyczne powstały od wschodu (2) i od zachodu (3). Do dziś zachowały się 4, na siedlisku piątego po 1945 r. rozwinął się PGR.</p>	<p>1869 r. - 351 1933 r. - 323 1939 r. - 304</p>

Gospodarka.

*

W okresie nieuregulowanych stosunków wodnych (=przedlokacyjnym) miejscowa gospodarka nie mogła opierać się na rolnictwie, co przekonująco dowiódł W. Długokęcki. W pruskich lauksach zajmowano się przede wszystkim rybołówstwem, hodowlą, a także

bartnictwem. Mogło rozwijać się sadownictwo, na co pośrednio wskazuje etymologia nazwy wsi *Krauslauken* (Kraszewo), wywodzącej się od pruskiej gruszy.

**

Po sukcesie wielkiej akcji kolonizacyjnej gospodarka regionu, całych Żuław i Małych Żuław Malborskich, oparła się na rolnictwie, w tym przede wszystkim na uprawie czterech głównych zbóż. Dominowały żyto i pszenica, ale – jak pokazano – w niektórych miejscowościach starano się wymóc zbiory jęczmienia. Powstawały, jak byśmy to dzisiaj powiedzieli, wsie tematyczne – poza „jęczmiennymi” związane także z innymi specjalizacjami. Były wsie olejowe (nakierowane na uprawę rzepaku), chmielowe i pieprzowe (stymulowane w kierunku upraw roślin przyprawowych, nie tylko pieprzu). Pierwszych i drugich nie spotkamy na terenie Małych Żuław Malborskich, do trzeciej grupy zaliczano natomiast Stare Pole i Krasnołękę.

Sadownictwo na Żuławach Malborskich było w średniowieczu rozwinięte raczej słabo. Tak przynajmniej uważa B. Schmid. Zmiana w tym zakresie nastąpiła w XVIII wieku, gdy upowszechniły się sady z wiśniami, czereśniami, agrestem, porzeczkami i jagodami, a ponadto w dużych ogrodach zaczęto na coraz większą skalę uprawiać groch i fasolę; ziemniaki stanowiły rzadkość.

Jeszcze większa zmiana nastąpiła więc w połowie XIX wieku, gdy żuławska gospodarka rolna przestawiła się zdecydowanie na uprawę ziemniaków i buraków cukrowych. Nastąpiło to przede wszystkim w dużych i bogatych gospodarstwach, które po uwłaszczeniowych reformach agrarnych weszły na drogę szybkiego kapitalistycznego rozwoju.

Prusowie na omawianym obszarze hodowali głównie owce i barany, a w mniejszym stopniu konie. Ten profil utrwalił się w średniowieczu. Hodowane na Żuławach Malborskich owce, należące do rasy zwanej Fagassen, były duże i posiadały bogate runo, wytwarzana z nich wełna cieszyła się uznaniem w wielu krajach Europy. W regionie budowano wówczas wiele urządzeń wspomagających owczarstwo – podstawowych i przetwórczych. Z czasem ranga tej dyscypliny zmalała, w końcu XIX wieku w powiecie malborskim doliczono się zaledwie 3587 sztuk owiec przy pogłowie 35700 w powiecie starogardzkim.

Wzmocniła się natomiast hodowla koni i z czasem stała znakiem rozpoznawczym Żuław Malborskich; o krainie tej mówiono, iż jest najbardziej „konna w Prusach”. Konie trzymano w prawie każdym gospodarstwie, a wykorzystywano je nie tylko do prac polnych. Gburowie posiadali po kilka – kilkanaście koni, a nawet nie posiadający ziemi (komornicy, zagrodnicy) nierzadko mogli wykazać się własnością co najmniej jednego zwierzęcia. W dobie kapitalizmu niektóre gospodarstwa wyspecjalizowały się w hodowli koni, czerpiąc z tego duże zyski, jak np. Albert Rheis z Ząbrowa czy bracia Kramer z Kraszewa.

Od czasów kolonizacji emfiteutycznej z Żuławami związały się holenderskie, czarno – białe krowy. Podobno sprowadzili je na te tereny dopiero mennonici. W przeciwieństwie do hodowli koni ta gałąź gospodarki rozwijała się także intensywnie po 1945 roku – jednym z najważniejszych symboli Starego Pola jest jedyny w Polsce pomnik „krowy rekordzistki” (usytuowany na terenie Pomorskiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego, przy ul. M. Wojennej nr 21).

Komunikacja.

*

Wśród sześciu najważniejszych dróg przecinających Żuławy Malborskie tylko jedna związana była bezpośrednio z opisywanym terenem. Była to droga państwowa, dziś powiedzielibyśmy krajowa (niem. *HeerstraÙe*) podążająca z Malborka do Elbląga. B. Lipińska nazywa ją **Via Elbigensis**. Jej oś aż do połowy XIX wieku miała zupełnie inny przebieg od znanego nam z obecnych warunków połączenia obu miast, prowadziła wzdłuż Nogatu – Pauty, przechodząc na terenie gminy Stare Pole przez miejscowości: Królewo, Kaczynos, Letniki, Ząbrowo do Czerwonki (Stróży), a następnie kierując się do Jegłownika. W średniowiecznych dokumentach wymieniano ją rzadko, głównie przy okazji wzmianek o kaplicy oraz przeprawie w miejscowości Mosty (niem. *Lahmenhand*) położonej blisko Elbląga. Jej dominująca rola w opisywanym regionie nie podlega jednak dyskusji, przekonuje o tym mapa Schroettera obrazująca stosunki przestrzenne z końca XVIII wieku. Widać na niej wyraźnie, że główna oś komunikacyjna, oznaczona grubszą kreską, przebiega opisaną wyżej trasą towarzyszącą rzece Nogat – Pauta.

Drugą drogą o metryce średniowiecznej jest oś łącząca Stare Pole z Dzierzgoniem. Zbudowano ją z nakazu komtura von Braunschweiga około 1330 roku, wykorzystując stary pruski bród w okolicach wsi Żuławka Sztumska⁷⁵. Wytyczono ją przez centrum układu osadniczego parafialnej wsi Krzyżanowo, dzięki niej doszło do relokacji i powiększenia Starego Pola, a z czasem powstała też wieś Złotowo. W połowie XIX wieku powstała na bazie średniowiecznego traktu nowoczesna szosa łącząca Stare Pole z Grudziądem, nazwano ją *Aktienchaussee*, a statut zarządzającej nią spółki przyjęto 12 kwietnia 1844 roku. Droga ta odegrała ogromne znaczenie w rozwoju gospodarczym Małych Żuław Malborskich. Do dziś jest ważną trasą komunikacyjną o charakterze regionalnym.

Największe przeobrażenia w układzie komunikacyjnym omawianego terytorium spowodowała wybudowana w latach 1819 – 1825 droga krajowa nr 1 wiodąca z Berlina do Królewca (*Staatssachausse Berlin – Königsberg*). Na odcinku od Malborka do Elbląga wytyczono jej bieg z pominięciem dotychczasowej drogi krajowej trzymającej się Nogatu – Pauty. Oś poprowadzono przez centrum dzisiejszej gminy Stare Pole, od Królewa przez Krasnołękę do Starego Pola, a dalej do Jegłownika i Elbląga. W ten sposób spadła ranga średniowiecznej Via Elbigensis, która z czasem upodobniła się do drogi lokalnej, a obecnie odcinkami nawet zatarła się w terenie. Dzięki omawianej szosie doszło do znaczących przeobrażeń społecznych, gospodarczych i przestrzennych na interesującym nas obszarze – wzrosła rola Starego Pola, które ze statusu przeciętnej wsi, mniejszej i mniej ważnej od np. Fiszewa, Żuławki Sztumskiej czy Królewa, przeszło na pozycję głównego ośrodka organizującego stosunki lokalne. Wpływ na to miały też inne czynniki, przede wszystkim budowa stacji kolejowej, wielkiego zespołu cukrowni, targi rolne oraz przeniesienie urzędu pocztowego.

**

Organizacja poczty w czasach zakonnych i polskich pomijała teren Żuław Malborskich, był on peryferyjny. Główny szlak pocztowy prowadził z Gdańska do Królewca po kosie, czyli przez wąski pas Mierzei Wiślanej. Sytuacja zmieniła się dopiero w Prusach fryderycjańskich, gdy trasy pocztowe uległy poszerzeniu oraz zmieniła się ich ranga. Jeden z głównych traktów pocztowych, ustanowiony w 4 ćwierci XVIII wieku, przeciął „w poprzek” Żuławy Malborskie, prowadząc z zachodu przez Tczew, Gnojewo, Malbork, na teren Małych Żuław Malborskich i dalej do Elbląga. Jedyna – na obszarze obecnej gminy Stare Pole - stacja pocztowa z nim związana została usytuowana przy Via Elbigensis, we wsi Ząbrowo, w centrum jej układu osadniczego (siedlisko dawnej piekarni na skrzyżowaniu dróg wiejskich, dziś współczesny dom mieszkalny nr 15). Po wybudowaniu szosy nr 1 siedzibę poczty przeniesiono na południe od jej osi (w pobliżu skrzyżowania z drogą do Fiszewa). Następnie, po uruchomieniu stacji kolejowej w Starym Polu (rok 1852), siedzibę poczty ustanowiono w pobliżu dworca; był to budynek wzniesiony w konstrukcji ryglowej. Ten pierwszy w Starym

⁷⁵ W. Długokęcki, opus. cit. str. 132. Bród, potem most zwano *Perwalke* lub *Plechiagis*, a znajdował się ona na cieku zwanym *Lache*.

Polu obiekt pocztowy (zaliczany do kategorii 3 klasy – *Post und Telegraphenamnt 3. Klasse*) został rozebrany w końcu XIX wieku, a na jego miejscu postawiono nowoczesny zespół – neogotycki, z podwórzem otoczonym ceglany murem. Na parterze budynku mieścił się urząd pocztowy i telegraficzny, na piętrze mieszkania kierownika. Kierownikami poczty w Starym Polu byli: Wilhelm Dähnert, Rossmann, a następnie Hesse i Karnick. Po 1945 roku budynek utrzymał swoją pierwotną funkcję obecnie ul. Sienkiewicza nr 3; budynek w stylu neogotyckim; wpisany do rejestru zabytków województwa pomorskiego).

Ogromne znaczenie dla terenów dzisiejszej gminy, a zwłaszcza dla samego Starego Pola, miała budowa wschodniej linii kolejowej tzw. Ostbahn. Zrealizowano ją w roku 1852, otwarcie stacji kolejowej w Starym Polu miało miejsce w dniu 18 października tegoż roku – budynki dworcowe, wzniesione w konstrukcji ryglowej, nie zachowały się, niemal identyczne przetrwały w Gronowie Górnym. Obok dworca wzniesiono w 4 ćwierci XIX wieku małe osiedle dla pracowników kolei – obecnie domy mieszkalne ul. Sienkiewicza nr 1a, 1b, 1 c z budynkami gospodarczymi.

**

**

Z trasami komunikacyjnymi od zawsze związane były karczmy. Stanowiły one malowniczy element lokalnego pejzażu i ważne centra gospodarczo – społeczne. Prowadzenie karczm, tak w czasach zakonnych, jak i w ramach Ekonomii Malborskiej, wymagało specjalnego przywileju lokacyjnego wystawionego przez feudała, ściśle określającego nadanie ziemskie oraz rodzaj produktów, którymi można było handlować. Najstłyniejsze i najstarsze obiekty tego typu związały się z główną drogą krajową – Via Elbigensis – znajdując lokalizację we wsi Krasnołęka oraz w osadzie Letniki (zachodniej części współczesnego Ząbrowa). Ich siedliska zatarły się w krajobrazie.

W Krasnołęce funkcjonowała co najmniej do połowy XIX wieku *Karczma na Rozdrożu* (niem. *Kreuz Krug*). Nie posiadamy o niej żadnych informacji źródłowych, znana jest tylko na podstawie materiałów kartograficznych. W karczmie tej odbywały się zebrania założycielskie, a potem organizacyjne spółki powołanej do wybudowania cukrowni w Starym Polu.

Karczma Śluzowa w Letnikach (niem. *Schleusen Krug*) znana jest z dokumentów oraz na podstawie starych map (np. mapy Schreottera); zlokalizowana była w pobliżu Dębowej Góry. Nazwa wiązała się z przeprawą promową przez Nogat – Pautę. Przywilej na jej funkcjonowanie wystawił król Zygmunt I Stary w roku 1537, a potwierdził król Zygmunt III Waza w roku 1605.

Z czasem w dzisiejszym Ząbrowie zaczęły funkcjonować aż trzy zajazdy, które kontynuowały tradycję zniszczonej Karczmy Śluzowej i wzbogaciły lokalny pejzaż. Pierwszy zajazd „Pod Kasztanowcem” (*Gasthaus „Zum Kastatnienbaum”*) należący do O. Rohde zlokalizowany był w centrum wsi, po południowo – wschodniej stronie skrzyżowania dróg wiejskich (w pobliżu młeczarni). Drugi należał do rodziny Byner i znajdował się w Czerwone (niem. *Rothebude*). Wreszcie trzeci zajazd powstał w Letnikach i należał do bauera Corneliusa van Riesen. Prawdopodobnie wielka powódź 1888 roku zniszczyła dawną Karczmę Śluzową i lukę po niej wypełnił nowy zajazd, tym razem wzniesiony przy samych wałach Nogatu. Żaden z budynków dawnych zajazdów nie zachował się po roku 1945.